

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

На правах рукопису

АНТИПІН ЄВГЕН БОРИСОВИЧ

УДК 373.2.017.4:331.101«1930»

**ІДЕЇ НАСТУПНОСТІ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
ІВАНЮК ГАННА ІВАНІВНА,
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ВІТЧИЗНЯНА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ПРО ІДЕЇ НАСТУПНОСТІ У ТРУДОВОМУ ВИХОВАННІ ДІТЕЙ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Періодизація розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.)	32
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. ВНЕСОК ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ У РОЗВИТОК ІДЕЙ НАСТУПНОСТІ ЩОДО ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – 30-х РОКІВ ХХ ст.	55
2.1. Генеза ідей наступності трудового виховання дітей у педагогічній думці імперської доби (кінець ХІХ ст. – 1917 р.)	55
2.2. Розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в працях педагогів періоду Української народно-демократичної революції (1917–1921)	75
2.3. Трансформація ідей наступності трудового виховання дітей у поглядах представників педагогічної думки радянської доби (1919–1934)	89
Висновки до розділу 2	121
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЙ НАСТУПНОСТІ В ПРАКТИЦІ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ті РОКИ ХХ ст.)	124
3.1. Організаційно-методичний супровід реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (кінець ХІХ ст. – 1921 р.)	124
3.2. Нормативно-правове регулювання впровадження ідей наступності трудового виховання дітей у радянській системі освіти (1919–1934)	144
3.3. Соціально-ідеологічна зумовленість ідей наступності в меті, змісті, методах і формах трудового виховання дітей (1919–1934)	166
Висновки до розділу 3	187
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	224

ВСТУП

Актуальність теми. Інноваційні процеси в Україні, творення нової школи й освіти потребують осмислення вітчизняної педагогічної думки попередніх періодів. Значний інтерес становлять ідеї педагогів щодо наступності дошкільної та початкової освіти, підготовки особистості до життя й праці, трудового виховання дітей цих вікових категорій.

Нині основні стратегії дошкільної та початкової освіти ґрунтуються на законах України: «Про освіту» (1991; проект № 3491-д від 04.04.2016 р.), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про вищу освіту» (2014); нормативних документах: Державному стандарті початкової загальної освіти (2011), Базовому компоненті дошкільної освіти України (2012), Концепції розвитку дошкільної освіти на 2010–2016 рр. (2010), Концепції «Нова українська школа» (2016); а в столиці України – також на Міській комплексній цільовій програмі «Освіта Києва. 2016–2018 роки» (2016).

Витоки наступності трудового виховання дітей сягають кінця XIX ст. Тогочасне педагогічне середовище та громадські спільноти вели жваву полеміку щодо праці як засобу трудового виховання дітей, їхнього розвитку та соціалізації. Становлення суспільного дошкільного виховання (започаткування перших народних і приватних дитячих садків), розвиток початкової (народної) школи актуалізували проблему наступності між цими освітніми ланками, зокрема в трудовому вихованні дітей з метою підготовки їх до життя та праці.

Окремі теоретичні й методичні аспекти проблеми розкрито в багатьох наукових працях. Зокрема, питання наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку досліджували А. Богуш, З. Борисова, Г. Люблінська, О. Проскура, О. Савченко; умови реалізації наступності в трудовому вихованні дошкільної та початкової освіти вивчала М. Машовець; різні аспекти розвитку дошкільного виховання та початкової школи характеризували Н. Антонєць, О. Барило, Л. Березівська, Г. Білавич, О. Бондар,

О. Драч, З. Нагачевська, С. Попиченко, І. Улюкаєва, А. Січкарь, О. Сухомлинська; висвітленню внеску педагогічних персоналій у розвиток педагогічної думки присвячені роботи Т. Василенко, О. Венгловської, О. Джус, І. Зайченка, Г. Іванюк, Т. Куліш, О. Пшеврацької, А. Січкарь, О. Сухомлинської.

Вихідні методологічні положення дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці ґрунтуються на здобутках українських і зарубіжних вчених (О. Адаменко, О. Аніщенко, Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, Г. Іванюк, Я. Калакура, Є. Коваленко, Г. Корнетов, Д. Раскін, О. Сухомлинська).

Однак результати аналізу джерел засвідчують, що ідеї представників вітчизняної педагогічної думки щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означених у темі дисертації хронологічних межах як наукова проблема комплексно й системно не вивчалися.

Актуальність цієї проблеми та відсутність цілісного дослідження в сучасній історико-педагогічній науці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загальноуніверситетської наукової теми Київського університету імені Бориса Грінченка: «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (реєстраційний номер 0110U006274).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 2 від 20.02.2012 р.) та узгоджено із бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 24.04.2012 р.).

Мета дослідження – розкрити розвиток ідей щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці кінця XIX – 30-х років XX ст. для отримання нових знань про шляхи поступу педагогічної науки.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію з проблеми дослідження.
2. Розробити періодизацію розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у працях вітчизняних педагогів (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.).
3. З'ясувати внесок вітчизняних педагогів у розвиток ідей наступності трудового виховання дітей в умовах соціально-економічних трансформацій наприкінці XIX – 30-х років XX ст.
4. Висвітлити особливості впровадження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у визначених хронологічних межах.

Об'єкт дослідження – вітчизняна педагогічна думка про наступність у трудовому вихованні дітей.

Предмет дослідження – розвиток ідеї про наступність трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у працях вітчизняних педагогів (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – 30-ті роки XX ст. Визначення *нижньої межі* пов'язане із започаткуванням громадськими товариствами й приватними особами діяльності дитячих садків, збільшенням чисельності народних початкових шкіл, впровадженням у практику ідеї про ручну працю як засіб виховання і навчальний предмет (видання посібника В. Фармаковського «Методика ручної праці», 1889), актуалізацією наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у працях вітчизняних педагогів. *Верхня межа* – 1934 р. – зумовлена початком уніфікації мети, завдань і змісту трудової (політехнічної) підготовки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на спільній нормативній базі УСРР і

РСФРР, відмовою від гуманістичних напрацювань попередніх періодів про трудове виховання як засіб розвитку особистості дитини, трудового принципу виховання та навчання дітей (Ухвала ЦК ВКП(б) «Про школу і завдання дошкільного виховання», 1934 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють терени України, що входили до складу Російської імперії, державних утворень у роки Української народно-демократичної революції (УНР), Української соціалістичної радянської республіки (УСРР).

Для вирішення мети й завдань дисертаційного дослідження використано комплекс **методів**: *пошуково-бібліографічний* – для вивчення опублікованих та архівних матеріалів й теоретичного аналізу, синтезу, систематизації, класифікації джерел із проблеми дослідження; *історико-ретроспективний* – уможливив аналіз пріоритетних ідей вітчизняних педагогів щодо наступності в трудовому вихованні дітей та їх впровадження в практику; *конструктивно-генетичний* – для аналізу мети, завдань, змістово-методичного забезпечення динаміки ідей наступності; *хронологічний* – забезпечив розроблення періодизації еволюції ідей наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку; *герменевтичний* – для нового прочитання й коментування творів вітчизняних педагогів; *аксіологічний* – сприяв інтерпретації внеску представників вітчизняної педагогічної думки в розвиток ідей наступності у трудовому вихованні дітей між двома ланками освіти.

Джерельну базу дослідження становлять:

- *нормативно-правові документи*, що регулювали діяльність дошкільних установ і початкової школи в контексті досліджуваної проблеми (закони і законопроекти, листи й розпорядження керівних органів освіти щодо організації трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку); опубліковані та неопубліковані *документи* (виступи, протоколи нарад стосовно дошкільного виховання й роботи початкових шкіл, звіти, плани роботи відділів освіти, програми педагогічних курсів) із фондів Центрального

державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 442, 707, 855), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166, 2201, 2581, 2582, 3889);

- *історіографічні* – праці (брошури, статті, мемуари) вітчизняних педагогів; статті та матеріали з періодичних педагогічних видань досліджуваного періоду: «Вісник виховання» (1890–1917), «Дошкільне виховання» (1911–1917), «Світло» (1910–1914), «Трудове виховання» (1914), «Вільна українська школа» (1917–1920), «Трудова школа» (1919), «Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР» (1920), «Радянська освіта» (1923–1931), «Шлях освіти» (1922–1941), «Виробнича думка» (1928–1932), «За комуністичне виховання дошкільника» (1931–1941);

- *інтерпретаційні* джерела (монографії, дисертації, брошури, посібники, науково-довідкові видання, статті, що розкривають окремі аспекти досліджуваної проблеми);

- *дидактичні* джерела (посібники, порадики, навчальні програми).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за результатами дослідження: *уперше* цілісно розкрито ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку та схарактеризовано особливості їх розвитку у працях вітчизняних педагогів наприкінці ХІХ – 30-х років ХХ ст. Історико-педагогічна реконструкція розвитку ідей вітчизняних педагогів про наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку дали змогу виявити нові знання про шляхи поступу педагогічної науки.

За визначеними критеріями (соціально-економічні умови, що визначали запити щодо трудового виховання дітей; педагогічна мета, що впливала на еволюцію ідей наступності трудового виховання) розроблено періодизацію означеного педагогічного феномена. *Перший період* (1889–1917) актуалізація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (етапи: 1889–1912 – становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності; 1912–1917 – розвиток ідеї про працю

як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей). *Другий період* (1917–1921) становлення та розвитку ідей наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР (етапи: 1917–1918 – пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиної школи; 1918–1921 – розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті). *Третій період* (1919–1934) трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (етапи: 1919–1921 – пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні; 1921–1928 – розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР; 1928–1934 – нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти). *Уточнено* поняття: «наступність у трудовому вихованні дітей», «ідеї наступності трудового виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці»; біографічні відомості про педагогів того часу; хронологічні дати в поступі ідей наступності трудового виховання. *Подальшого розвитку* набули: систематизація історіографії з проблеми дослідження, ідей про наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у працях вітчизняних педагогів; характеристика їх еволюції та особливостей впровадження в умовах трансформації мети виховання.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, результати й висновки дослідження поглиблюють історико-педагогічне знання про особливості розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в умовах суспільно-економічних, політико-ідеологічних змін, педагогічних пріоритетів кінця XIX – 30-х років XX ст. Нові знання щодо наступності трудового виховання як засобу та умови особистісного розвитку дитини

дошкільного та молодшого шкільного віку в різних видах діяльності, єдності мети, змісту, форм і методів у наступності трудового виховання дітей можна реалізувати в сучасних особистісно-діяльнісних моделях дошкільної та початкової освіти. Узагальнені теоретичні положення, історіографія проблеми, фактологічний матеріал можуть бути використані в змісті інтегрованого курсу «Педагогіка» для студентів спеціальностей 012 «Дошкільна освіта» та 013 «Початкова освіта» першого (бакалаврського) освітнього рівня, створення посібників і підручників. Окремі історичні факти, біографічні довідки, узагальнення урізноманітнюють і збагачують тематику наукових розвідок студентів, аспірантів.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (довідка № 01-15/06-01/04-2691 від 28.11.2016 р.), Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 2898 від 16.11.2016 р.), Київського університету імені Бориса Грінченка (акт № 299-н від 17.11.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті «Адаптація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці та практиці радянської доби (1919–1928)», написаній у співавторстві з Г. Іванюк, здобувачем висвітлено зміст і особливості впровадження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах змін мети виховання в радянській системі освіти.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні розробки та результати дослідження оприлюднювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «ICSED–2016» (м. Сучава, Румунія, 2016), «Актуальні проблеми та перспективи розвитку дошкільної освіти і професійної підготовки педагогічних кадрів у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Чернівці, 2016), «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства» (м. Краматорськ, 2016); *всеукраїнських* – «Вища педагогічна освіта

України: історичний досвід та сучасні євроінтеграційні процеси» (м. Глухів, 2012), «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (м. Київ, 2012, 2015, 2016), «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (м. Умань, 2012), «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (м. Хмельницький, 2013), «Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування» (м. Київ, 2015), «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика» (м. Івано-Франківськ, 2016); *міських* – «Особистісно-професійна підготовка вчителя до здійснення навчально-творчої діяльності молодшого школяра» (м. Київ, 2012).

Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та психології Київського університету імені Бориса Грінченка (2012–2016).

Публікації. Ключові положення й результати дисертаційного дослідження викладено в 11 публікаціях, 10 із них написані одноосібно, одна – у співавторстві; із них: 7 статей опубліковано в провідних фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, 1 – у науковому виданні, 2 – у матеріалах конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (304 найменування, із них 63 – архівні справи), 9 додатків на 22 сторінках. У тексті дисертаційного дослідження подано 9 таблиць. Загальний обсяг дисертації – 245 сторінок, із них 194 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ВІТЧИЗНЯНА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ПРО ІДЕЇ НАСТУПНОСТІ У ТРУДОВОМУ ВИХОВАННІ ДІТЕЙ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історіографія проблеми

Історико-педагогічне дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці вимагає ґрунтовного визначення методологічної основи. Сучасна українська історико-педагогічна наука формує власний науковий апарат і специфічні підходи до вивчення історичних явищ і процесів. Тому важливим є звернення до педагогічної історіографії як історико-педагогічної дисципліни, що вивчає історію її становлення, тривалий процес нагромадження історико-педагогічних знань [57]. З цих позицій доцільно розглянути наявні теоретичні знання з проблеми дослідження, щоб виявити й узагальнити сутнісні характеристики окремих його аспектів.

Згідно із результатами теоретичного аналізу розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці відносимо до трьох періодів, що пов'язуємо зі становленням суспільного дошкільного виховання в імперську добу (перший період) і намаганням у наступні періоди формалізувати й адаптувати окремі ідеї для покращення виховання дітей. Соціально-економічні зміни, пов'язані зі згаданими у «Вступі» державними утвореннями, які існували на території України впродовж хронологічних меж, що досліджуються, стали передумовою актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці. Відсутність комплексного вивчення зазначеної проблеми зумовлює студіювання внеску педагогів у розвиток цих ідей, систематизації джерел і з'ясування поняттєвого апарату дослідження.

Проблема добору історико-педагогічних джерел і їх класифікація є актуальною в сучасній методологічній науці. Різні аспекти щодо уточнення й характеристики джерельної та історіографічної бази історико-педагогічних досліджень відображено в працях вітчизняних і зарубіжних учених: Н. Гупана [55; 56], Н. Дічек [63; 64; 65], Е. Дніпрова [66], Г. Іванюк [86; 87; 88], Г. Корнетова [96], Д. Раскіна [174], О. Сухомлинської [205; 206; 207].

Сучасні науковці розкривають різні підходи до аналізу й висвітлення поняттєвого апарату історико-педагогічних досліджень. Маючи розходження в тлумаченнях понять «джерело» і «джерельна база», науковці одноставно наголошують на важливості вивчення й класифікації джерельної бази будь-якого дослідження. Погоджуємось із твердженням дослідника Д. Раскіна щодо сутності поняття «історико-педагогічне джерело». Він стверджує, що таке джерело є продуктом соціальної діяльності та містить інформацію про процеси виховання й навчання, що відбуваються в суспільстві [174, с. 91].

У наукових пошуках спираємося на здобутки сучасних українських учених, які велику увагу приділяють різним аспектам методології історико-педагогічних досліджень, розробляють підходи щодо аналізу й класифікації джерельної бази. Так, О. Сухомлинська наголошує на аналізі й узагальненні джерел історико-педагогічного дослідження задля формування адекватної картини історико-педагогічного знання. Учена відзначає значний обсяг джерел, котрі використовуються істориками педагогіки, але водночас акцентує на низькому рівні узагальнення цих джерел, що становить труднощі для формування історико-педагогічного знання в його континуумі. Дослідниця висловлює думку про небажаність використання елементів минулого в сучасності (без змін). Історичні явища та процеси, підкреслює О. Сухомлинська, необхідно усвідомлювати через диференціацію та рефлексію [205, с. 39–43]. Згляду на предмет нашого дослідження, ця думка є слушною щодо адаптації ідей трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в практиці дошкільного виховання та початкової школи.

У руслі окресленої проблеми на історико-педагогічне вивчення заслуговує стаття О. Петренко «До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження» [156], у якій автор порушує проблему добору критеріїв класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження.

Проаналізувавши розроблені за різними критеріями класифікації, автор публікації звертає увагу на окремі дослідження з означеного питання, які здійснили: Л. Шльоцер (територіально-регіональні ознаки), Л. Пушкарьов (рівні узагальнення інформації), Д. Раскін (типові критерії), К. Васильєва (критерії прагматичного аспекту інформації), С. Шмідт (урахування аспектів інформації). Дослідниця виділяє підхід Н. Гупана, який, у свою чергу, пропонує новий спосіб упорядкування джерел – систематизацію, вважаючи його доцільнішим для формування єдиної системи знань залежно від мети дослідження. За результатами критеріального аналізу О. Петренко робить висновок про те, що в сучасних історико-педагогічних дослідженнях добір критеріїв класифікації джерельної бази здійснюється відповідно до концепцій наукових пошуків [156, с. 536–542].

Для реалізації логіки наукових пошуків важливими є принципи добору джерельної бази. Оскільки тематика нашого дослідження не розкрита достатньою мірою в наукових джерелах, а її студії потребують висвітлення соціально-економічних, педагогічних взаємозв'язків, будемо спиратися на принципи добору джерельної бази, запропоновані Г. Іванюк, а саме: достовірності, системності, інтердисциплінарності, зумовленості внутрішніх соціально-педагогічних зв'язків [87, с. 271–278].

Актуальним стосовно дослідження ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку вважаємо принцип інтердисциплінарності, який визначається відношенням педагогічних явищ із соціально-економічними запитами суспільства щодо освіти, тому що розглядаємо наступність не лише як проблему, а також як педагогічне явище (феномен).

Науковий інтерес до вивчення історіографії та джерельної бази дослідження є сталим у середовищі сучасних українських учених. Варто зауважити, що предметом досліджень О. Аніщенко, Н. Гупана, Н. Дічек є класифікація джерельної бази. Учені пропонують застосовувати до класифікації джерел різні підходи, в основу яких переважно закладені зміст, форма викладу й адресність джерел, що розкривають сутність і логіку історико-педагогічного дослідження [2; 56; 65].

З огляду на предмет дослідження, науковий інтерес становить підхід О. Аніщенко, за яким історико-педагогічні джерела класифікуються на дві групи: літературні (публіцистичні, наукові, довідкові) та архівні (нормативні документи, первинна документація, вторинні документи, особові документи, мемуари, статистичні матеріали) [2, с. 22–35].

Науковець Д. Раскін поділяє джерела історико-педагогічного дослідження на чотири групи: 1) оповідальні – це наукові, публіцистичні, історичні праці; 2) дидактичні – підручники й посібники; 3) документальні – державні документи: постанови й розпорядження урядів, резолюції окремих політичних партій та організацій; 4) окремі самостійні джерела – публіцистичні статті й науково-популярні видання, що представляють аналіз педагогічних явищ і процесів минулого в зв'язках з актуальними подіями в культурі, освіті, житті суспільства загалом [174, с. 85–98].

У контексті дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означених хронологічних межах такий підхід є продуктивним, оскільки дає можливість розглядати ці ідеї і в теоретичній, і в практичній (організаційно-методичній) площинах.

Найбільш прийнятними в аспекті дисертаційного дослідження вважаємо наукові напрацювання Н. Дічек щодо класифікації джерел за ознакою продукту спрямованої людської освітньої діяльності. Учена виокремлює такі джерела: документальні (актові й діловодні, статистичні); науково-педагогічні; історіографічні; філософсько-соціологічні; релігійні; періодичні; художньо-

публіцистичні; джерела – результати педагогічної діяльності, джерела особового походження [65, с. 71].

Для дослідження теми дисертації важливою є наукова позиція Н. Гупана щодо систематизації історико-педагогічних джерел, їх опрацювання як певної системи, що дозволяє вийти на рівень узагальнення проблеми та сприяє баченню комплексу інформації, а також уможлиблює опрацювання джерел відповідно до сутності проблеми історико-педагогічного дослідження [56].

Зважаючи на результати аналізу різних підходів до вивчення й систематизації історико-педагогічних джерел та з огляду на предмет дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.), було обрано комплексний підхід.

Вагомим у кількісному та якісному сенсі елементом джерельної бази нашого дослідження є група документальних джерел, які становлять два масиви документів. Перший – це сучасна нормативна база освіти: Закон України «Про освіту» (1991) [78], Базовий компонент дошкільної освіти України (2012) [16], Державний стандарт початкової загальної освіти (2011) [60], Концепції «Нова українська школа» (2016) [95], що формує бачення поставленої проблеми і дозволяє здійснювати історико-педагогічний аналіз через призму сучасності, тим самим обґрунтовуючи об’єктивність історичного наративу.

Так, у чинному Законі України «Про освіту» визначено, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [78].

Базовий компонент дошкільної освіти України представляє розвиток дитини дошкільного віку за освітніми лініями, у яких знаходимо завдання, що стосуються трудового виховання. Зокрема, освітня лінія «Особистість дитини»

пропонує сформованість основних фізичних якостей, рухових умінь; освітня лінія «Дитина у світі культури» – формування елементарних трудових, технологічних і художньо-продуктивних навичок; освітня лінія «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» – сформованість доступних для дитини дошкільного віку уявлень, еталонів, що відображають ознаки властивості та відношення предметів і об'єктів довколишнього світу для використання їх також і в трудовій діяльності [16].

Інший документ, Державний стандарт початкової загальної освіти в освітній галузі «Технології» пропонує такі завдання: формування уявлень про предметно-перетворювальну діяльність людини; розвиток навичок ручних технік обробки матеріалів; виховання готовності до вирішення побутових питань шляхом застосування алгоритмів виконання технічних завдань і навичок технологічної діяльності у практичних ситуаціях [60].

Зазначені вище завдання конкретизовані в змісті програм: «Дитина: освітня програма для дітей від двох до семи років» [62]; «Програма розвитку дитини дошкільного віку “Я у Світі”» [166] та «Трудове навчання. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1–4 класи)» [212]. Отже, є великий обсяг завдань стосовно трудового виховання, що потребують практичного вирішення на сучасному етапі.

Другий масив – це документи, які безпосередньо пов'язані з досліджуваним періодом. Переважна більшість таких документів зберігається в архівах України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Вивчення архівних документів дає змогу узагальнити соціально-економічну та педагогічну зумовленість розвитку ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці кінця XIX – 30-х років XX ст.

Ідея впровадження ручної праці в навчальний процес початкових училищ (шкіл. – Є. А.) знайшла своє відображення в численних документах. Розпорядження Міністерства народної освіти, опубліковане в «Циркулярі з

управління народними училищами Південно-Західного краю» (1894) [253, арк. 150], проголошувало впровадження ручної праці в навчальний процес початкових училищ.

У 1899 р. опублікована постанова тогочасного Міністерства народної освіти «Про керівництво ручною працею», складена К. Цирулем із рекомендацією використовувати її в якості навчального посібника [247, арк. 23]. Зміст «Циркуляра з управління Народними училищами. Додаток до циркуляра з управління Київським навчальним округом» (1908) вказує на розвиток ідеї трудового навчання у процесі залучення дітей до різних видів сільськогосподарської праці [243, арк. 107–122]. Узагальнення вищенаведених ідей здійснено в «Проекті закону про початкову освіту» (1913) [244, арк. 2–22].

Первинна документація керівних органів освіти на різних етапах періоду Української народно-демократичної революції вивчена в процесі дослідження розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в 1917–1921 рр.

За результатами аналізу протоколів засідань комісій, створених при Генеральному секретарстві народної освіти УЦР, виокремлено ідею «трудового принципу» навчання в контексті проекту нової народної школи, яка «...має бути трудовою...» [289, арк. 2]. У площині дослідження значний інтерес становлять матеріали фонду 166, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Зокрема, у цьому фонді містяться проекти й положення про організацію єдиної трудової школи з матеріалами та пояснювальними записками до планів роботи дитячих садків і шкіл першого ступеня.

Вивчення особових документів сприяло узагальненню ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в творчій спадщині представників вітчизняної педагогічної думки. Вивчення особистого фонду Тимофія Лубенця в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) [254–257] та фонду Софії Русової в ЦДАВО України [304] уможливило з'ясування сутності поняття «наступність трудового виховання

дітей дошкільного та молодшого шкільного віку», особливостей форм, методів і змісту досліджуваного явища.

Друга група джерел, котрими послуговуємося в дослідженні, – це історіографічні джерела, що описують сутність явищ, які становлять предмет нашого вивчення. Ця група включає публіцистичні джерела історико-педагогічного дослідження: статті, записи виступів відомих діячів освіти, науки, керівників держави й ін. Російський дослідник Д. Раскін вважає, що педагогічна публіцистика несе в собі відображення педагогічної теорії [174, с. 91]. Погоджуючись із цим ученим, надаємо великого значення педагогічній пресі та збірникам статей, що були надруковані в хронологічних межах кінця XIX – 30-х років XX ст.

Студіювання публікацій журналів «Вісник виховання» (1890–1917), «Дошкільне виховання» (1911–1917), «Світло» (1910–1914), «Трудове виховання» (1914), «Вільна українська школа» (1917–1920), «Трудова школа» (1919), «Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР» (1920), «Радянська освіта» (1923–1931), «Шлях освіти» (1922–1941), «Виробнича думка» (1928–1932), «За комуністичне виховання дошкільника» (1931–1941) дало змогу узагальнити педагогічні ідеї щодо трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Серія статей у журналі «Дошкільне виховання», а саме: «З життя дитячих садків в Америці» [85], «Вплив дитячого садка на початкову школу в Америці» [32], «Дитячий сад та початкова школа» [241] вказує на вивчення зарубіжного досвіду наступності між дитячим садком та школою. У періодиці різних років презентувалися й вітчизняні ідеї щодо наступності в роботі цих двох інституцій, викладені, наприклад, у таких публікаціях: «Народний дитячий садок як історична необхідність» [235]; «Вихованці народних дитячих садків у школі» [119]; «Запозичення школою методів та принципів дитячого садка» [232]; «До трудової вільної школи» [228]; «Питання про Єдину школу на Україні» [138]; «Нарада в справі організації народної освіти на Україні (5–

20 грудня 1917)» [144]; «Досвід занять без навчання грамоти в сімейній групі» [211].

Широкого висвітлення набули ідеї організації трудового виховання як у дитячих садках, так і в початковій школі: «Виховальні засоби дитячого садка» [233; 234], «Про виховання в дошкільному віці» [23; 24]; «Вільна праця і охорона нервово-психічного людського здоров'я» [219]; «Проект української школи» [223; 224]; «Націоналізація дошкільного виховання» [183]; «Педагогічна ручна праця як засіб художнього виховання» [218].

Вагомими для вивчення розвитку ідей трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти стали статті: «Дитячий сад в світлі пролетарської революції» [236]; «Про педологічний перегляд дошкільного виховання» [79; 80; 81]; «Про трудові навички молодшого шкільного віку» [105]; «За політехнічний дитячий садок» [128], «Дошкільна установа в світлі політехнізму» [33], «Завдання роботи дошкільних установ влітку» [98] та ін.

До публіцистичних історіографічних джерел відносимо й праці педагогів кінця XIX – 30-х років XX ст.: Н. Лубенець «Дошкільне виховання та народна школа» [108], Т. Лубенця «Педагогічні бесіди» [125], С. Сірополка «Завдання нової школи» [197], С. Русової «Дошкільне виховання» [178], «В дитячому садку» [189], О. Музиченка «Реформа школи чи шкільна реформація» [140], Я. Чепіги «До трудової вільної школи» [220], В. Фармаковського «Методика ручної праці» [216], Е. Яновської «Дошкільне виховання» [239] та ін.

Третьою групою джерел визначаємо інтерпретаційні праці. До неї відносимо дисертаційні дослідження окремих аспектів проблеми наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, науково-довідкові видання, методологічні праці. Ці джерела дозволяють зорієнтуватися в окресленому колі питань і зосередитись на дослідженні.

Розглядаючи історіографію як сукупність досліджень наукової літератури, котра присвячена поставленій проблемі, засвідчуємо велику кількість накопичених знань у різноманітних педагогічних джерелах. Варто

зауважити, що хоча ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) не вивчалась узагальнено й комплексно, але історико-педагогічні розвідки розкривають окремі аспекти означеної проблеми. Тому можемо віднести їх до джерел дослідження.

Окремі питання проблеми нашої дисертації в означених хронологічних межах розкрито в сучасних українських наукових дослідженнях, які, зокрема, присвячені: розвитку теорії та практики дошкільного виховання (О. Бондар [27]; З. Нагачевська [141; 142]; С. Попиченко [160]); розвитку початкової освіти в Україні (Н. Белозьорова [18]; О. Драч [74]); трудовому вихованню школярів у загальноосвітніх закладах України (Г. Білавич [25]; Г. Ковальчук [91]); вихованню дітей дошкільного віку в трудовій діяльності (М. Мельничук [133]).

Аналіз цих наукових праць дозволяє визначити ступінь дослідженості ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Для прикладу, дисертація С. Попиченко «Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX століття)» присвячена вивченню процесу становлення й розвитку дошкільного виховання в Україні в означених хронологічних межах [160]. Дослідниця розкриває умови розвитку теорії та практики дошкільного виховання в Україні та характеризує наявні тоді установи для виховання дітей дошкільного віку. Інтерес викликає той факт, що в поданій характеристиці дошкільних установ виокремлено групу, охарактеризовану дослідницею як установи для спільного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Це важливо в контексті питання, що розкривається в процесі нашого дисертаційного дослідження.

Загалом С. Попиченко висвітлює розгалужену мережу установ суспільного дошкільного виховання дітей в Україні кінця XIX – початку XX ст., що були орієнтовані на різні контингенти вихованців: для дітей дошкільного віку (ясла, дитячі осередки, дитячі садки (приватні – платні,

народні – безоплатні); установи спільного виховання дітей дошкільного та шкільного віку (дитячі осередки, селянські ясла-притулки, літні дитячі майданчики); установи опіки для сиріт і безпритульних дітей дошкільного та шкільного віку (сирітські будинки, будинки опіки, дитячі притулки (постійно діючі, денні, змішані)). Значна частина дослідження вченої присвячена аналізу стану дошкільної освіти в означений період. Нею представлено три періоди розвитку теорії і практики дошкільного виховання, а також виконано ґрунтовний аналіз поглядів С. Русової, Т. Лубенця та Н. Лубенець щодо завдань, змісту, форм, методів дошкільного виховання в Україні [160].

Дисертація Н. Белозьорової «Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» представляє інтерес для нашого дослідження з огляду на ґрунтовну визначеність розвитку початкової освіти як соціального явища [18]. Дослідниця висвітлює процес розвитку початкової школи саме в хронологічних межах, близьких до тих, що стосуються вичення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Ознайомлення з цим дослідженням формує розуміння процесів становлення ідей трудового виховання в початковій школі наприкінці XIX – на початку XX ст. Висвітлені в науковій розвідці етапи розвитку початкової школи спонукають до вивчення нормативних положень про організацію роботи початкової школи зазначеного періоду.

Автор згаданої вище дисертації за основу власної періодизації розвитку початкової школи другої половини XIX – початку XX ст. взяла нормативну базу, а саме: роки прийняття окремих постанов, що стосувалися роботи початкових шкіл. На нашу думку, є недоцільним виокремлення першого етапу, датованого 1850–1864 рр., адже, характеризуючи його як етап активної розробки змісту початкового навчання в умовах застарілої нормативної бази, науковець аргументує свою позицію тільки існуючими документами, які були прийняті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Фактично висхідна точка, за яку взято 1850 р., є необґрунтованою. Однак, незважаючи на це, представлена дослідницею періодизація загалом вказує на широке й змістовне вивчення

нормативної бази стосовно розвитку початкової школи в Україні кінця XIX – початку XX ст. Це дослідження мотивувало до вивчення змістового наповнення цих документів для виявлення прецедентів розвитку ідей трудового виховання в початковій школі в окреслених хронологічних межах [18].

Відзначаючи відсутність комплексного вивчення проблеми наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці кінця XIX – 30-х років XX ст., маємо відмітити дисертаційні дослідження, присвячені змісту трудового виховання дітей як дошкільного, так і молодшого шкільного віку. Це, зокрема, наукова праця Г. Ковальчука «Трудове виховання школярів у загальноосвітніх закладах України в першій третині XX століття» [91], присвячена змісту трудового виховання в початковій школі в зазначених хронологічних межах, що й становить інтерес у руслі наших пошуків.

Автор наведеної вище праці подає розгорнуту характеристику розвитку трудового виховання школярів в означених хронологічних межах і простежує процес трансформації ключових позицій протягом трьох етапів. У дисертації основну увагу приділено характеристиці етапу 20–30-х років XX ст. Аргументується це тим, що на початку минулого століття на зміну відродженню української національної освіти, яка враховувала інтереси, нахили і здібності дітей та була орієнтована на потреби суспільства в добросовісних, сумлінних працівниках, прийшла трудова школа, у якій трудовий принцип відігравав домінуючу роль у навчанні та вихованні школярів і був системоутвірним елементом усього змісту освіти [91].

Дослідник висвітлив творчий внесок педагогічних персоналій того часу в розвиток теорії й практики трудового виховання дітей шкільного віку. Значна увага приділена розкриттю творчої спадщини Г. Ващенка, Т. Лубенця, О. Музиченка, С. Русової, Я. Чепіги, що дає можливість визначити й узагальнити провідні теоретичні положення, ідеї щодо трудового виховання дітей молодшого шкільного віку в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Заслуговує на увагу вивчення й аналіз широкого ареалу існуючих на той час програм із трудового навчання учнів початкової школи та особливостей їх використання в процесі навчання дітей шкільного віку. Дослідник наводить приклади тогочасних програм із трудового навчання учнів молодшого шкільного віку в інших європейських державах (Швеція, Франція, Данія). В аспекті проблеми нашого дослідження значний інтерес становить програма Санкт-Петербурзького професора К. Цируля. Зазначимо, що з моменту видання ця програма була рекомендована Міністерством народної освіти до використання в усіх народних училищах [247, арк. 23]. Г. Ковальчук подає критичний аналіз програми, звертаючи увагу на запозичення ідей трудового навчання дітей із європейської педагогіки (ідеться про швецьку систему О. Саломона), порівнює обидва документи. Зрештою, автор дисертації звертає увагу на посібник «Методика ручної праці», розроблений педагогом В. Фармаковським [216].

Погоджуємося з думкою Г. Ковальчука, що саме ця програма була спробою адаптувати існуючі на той час програми до потреб вітчизняної школи. Механізму адаптації переважно піддалася змістова частина. Тобто залишалася вже відома методика О. Саломона, яку згодом описав і К. Цируль, але В. Фармаковський у своїй програмі запропонував дещо видозмінений обсяг робіт, які діти мали виконувати. Він доводив, що ручна праця має вводитися в школи виключно з метою виховання, а не задля підготовки дітей до майбутньої професійної діяльності. Тому добір матеріалу та зміст роботи мають ґрунтуватися на максимальній користі в педагогічному сенсі [216, с. 38].

Потрібно вказати на те, що Г. Ковальчуком здійснено розкриття широкого спектру питань організації єдиної трудової школи (радянського зразка) у 20–30-х роках ХХ ст. Водночас констатуємо відсутність комплексності у вивченні науковцем цього питання, аргументуючи це потребою докладного вивчення окресленої проблеми в нормативному, змістовому й організаційному аспектах [91].

У руслі наших пошуків значущим є дослідження М. Мельничук «Виховання дітей дошкільного віку в трудовій діяльності (на матеріалі дитячих дошкільних установ України (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)» [133]. Науковець розкриває ідеї трудового виховання дітей дошкільного віку, що були визначальними в розвитку дошкільного виховання і початкової школи, здійснює всебічний аналіз цих ідей і надає характеристики їхніх теоретичних положень. Окрім того, автором висвітлено різні підходи до поняття «праця» з позицій педагогічних надбань того часу.

Заслуговує на увагу позиція дисертантки стосовно обраних персоналій, які найістотніше обґрунтували ідеї трудового виховання дітей дошкільного віку. Автор висвітлює діяльність і наукові інтереси таких педагогів, як К. Вентцель (праця як основа вільного виховання); М. Свентицька (праця як активізація мозку; робота з покидьковим матеріалом); Л. Тезавровська (праця-чергування); Л. Шлегер (самообслуговування та ручна праця «без механіки»); Є. Тихеева (праця-досвід). Однак зауважимо, що ідеї С. Русової, Н. Лубенець, Я. Чепіги представлені опосередковано, у руслі передумов до розвитку ідей трудового виховання дітей дошкільного віку. Тому важливим є вивчення положень педагогів, які причетні до розбудови української педагогічної думки в площині виокремлення основних ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Вагомий інтерес у дисертаційному дослідженні М. Мельничук становлять питання трудової школи. Дослідниця розглядає проблему організації трудової школи як спадкоємиці дошкільного виховання, але відмічаємо недостатнє, на наш погляд, вивчення цього питання, що зумовлено низьким рівнем співвідношення його з предметом дослідження [133].

До інтерпретаційних джерел також відносимо праці, що розкривають сутність та організацію процесу дошкільного виховання, змістового наповнення освітнього середовища у визначених хронологічних межах, а саме: Н. Антонєць (освітня політика Російської імперії) [13]; О. Барило (ідеї вільного виховання кінця XIX – першої третини XX ст.) [17]; І. Зайченка (проблеми дошкільної

освіти) [76]; А. Січкара (діяльнісний підхід у дошкільному вихованні) [196]; О. Сухомлинської (українське шкільництво першої третини ХХ століття) [145; 214], а також праці, присвячені вивченню педагогічних персоналій означених хронологічних меж: Т. Василенко (Ф. Фребель) [29]; О. Венгловської (О. Дорошенко) [30]; О. Джус (С. Русова) [61]; І. Зайченка (С. Русова) [77]; Т. Куліш (Н. Лубенець) [100]; О. Пшеврацької (С. Русова) [173].

У якості інтерпретаційних джерел розглядаємо також і праці, що розкривають теоретичні аспекти проблеми наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Зокрема, це дисертація М. Машовець «Педагогічні умови наступності у трудовому вихованні дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку», що представляє вивчення питання наступності в трудовому вихованні [132]. Науковець у цій праці висвітлює теоретичні здобутки педагогів і психологів, які досліджували питання трудового виховання. За результатами теоретичного аналізу дослідниця розкриває зміст праці та виокремлює провідні аспекти трудового виховання. Велику увагу надає характеристиці категорії «наступність», яка розкривається як філософська, загальнонаукова, дидактична, психологічна та педагогічна. М. Машовець характеризує дослідженість цієї категорії, аналізує підходи до її вивчення Я. А. Коменського, К. Ушинського, Л. Шлегера, Є. Тихеевої, А. Симонович. У дисертації автор зосереджується на тих аспектах трудового виховання, що мали місце в дитячих садках і початковій школі за радянських часів [132].

Актуальним для власного дослідження М. Машовець називає визначення, зроблене В. Сенько, у якому зазначається, що наступність у вихованні – це опора на моральний досвід, а не тільки на знання дітей. При цьому пріоритет надається не тільки кількісним, але й якісним змінам в особистості школяра, його знаннях, моральному досвіді, поведінці. На кожному етапі розвитку закріплюються й розширюються позитивні якості особистості, сформовані на попередньому етапі. Одночасно забезпечується виконання виховних завдань нового етапу і готується база для наступного.

Учена приділяє увагу розробленню й розширенню показників трудової вихованості дитини та визначенню педагогічних умов забезпечення наступності трудового виховання старших дошкільників і першокласників. Це оптимізація процесу трудового виховання старших дошкільників; єдність педагогічного керівництва різними видами та формами організації праці; робота з педагогічної просвіти батьків і залучення їх до проблем трудового виховання дітей.

В означеному контексті дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) актуальними також є праці українських учених: Г. Беленької [21]; А. Богуш [26]; З. Борисової [28]; Л. Дашківської [58]; О. Проскури [171]; О. Савченко [193].

Серед інтерпретаційних джерел виокремлюємо методологічні праці. До них відносимо праці вітчизняних і зарубіжних науковців, у яких розкрито методологічні основи історико-педагогічних досліджень. Ці джерела уможливили визначення сучасних підходів до вивчення проблем історико-педагогічних студій.

Методологічні основи історико-педагогічних досліджень є предметом пошуків сучасних українських учених. Ця проблематика присутня в науковому дискурсі на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях.

Дослідження О. Сухомлинської [205; 206] розкривають важливість звернення до сучасних підходів вивчення історії педагогіки.

У дослідженнях О. Адаменко знаходимо важливе питання наративу в студіюванні історії педагогіки. Наратив, що в перекладі означає – «оповідь», «розповідь», виступає основоположним принципом здійснення історико-педагогічного дослідження [1]. Усвідомлення необхідності інтерпретування історичних фактів із позицій їх осмислення вимагає звернення до так званої наративної історії. Вивчення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) має здійснюватися на основі понять

«наступність» і «трудове виховання» у їх сучасному розумінні, а також у їх ідентичності досліджуваному періоду [1, с. 153–159].

Значущими в контексті нашої проблематики є наукові доробки сучасних українських учених із різних аспектів методології дослідження. Л. Березівська висвітлює специфіку вибору й використання загальнонаукових методів історико-педагогічного дослідження [19; 20]; Н. Гупан обґрунтував підходи до формування історіографії та джерельної бази історико-педагогічного дослідження [57]; Г. Іванюк розкриває сутність соціокультурного контексту методологічних підходів щодо добору джерел історико-педагогічного дослідження [87]; Є. Коваленко характеризує методологічну функцію історії педагогіки [90]. Значний пласт методології історико-педагогічних досліджень становлять праці вчених радянської доби (сучасних російських): Е. Дніпрова, Г. Корнетова, Д. Раскіна [66; 96; 174].

Праці Г. Корнетова розкривають низку проблем історико-педагогічного пошуку, серед яких можемо виокремити проблему прогностичної функції історико-педагогічного дослідження. Учений характеризує цю функцію та звертає нашу увагу на її багатоаспектність. Він визначає дві грані дослідження історико-педагогічних проблем: перша – вивчення історико-педагогічного минулого як такого; друга – вивчення історико-педагогічного досвіду в його зв'язку та дотичності до сьогодення [96, с. 150–159].

З метою історико-педагогічного аналізу ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в означених хронологічних та географічних межах дослідження спираємось на праці Г. Корнетова [96], О. Сухомлинської [207] щодо обґрунтування парадигмального підходу до дослідження педагогічних явищ і процесів. Цей підхід сприяє цілісному дослідженню моделей трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, взаємозв'язків між випереджуючим характером розвитку педагогічних ідей із означеної проблеми та запитамі суспільства щодо підготовки дітей до життя й праці, взаємозв'язків між нормативно-правовим регулюванням мети і завдань виховання дітей та

змістово-методичного й організаційного забезпечення наступності трудового виховання. В контексті означеного підходу поняття «педагогічна парадигма» – розглядаємо як «модель-стандарт вирішення педагогічних завдань», що детермінується соціально-економічними, культурними, ідейно-політичними запитами суспільства щодо виховання дітей [172, с. 56].

Завдяки студіюванню методологічних джерел маємо змогу виокремити серед інших герменевтичний підхід. Беремо за основу наукові ідеї Н. Дічек щодо важливості «...досягти не тільки адекватного розуміння й тлумачення їхньої (джерела. – *Є. А.*) форми та змісту, але й обставин, які їх породили, сенсу, який містився і який закладали в них, і наслідків їхньої появи...» [65, с. 72]. Означений вище підхід забезпечує з'ясування особливостей розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в означених хронологічних межах, вивчення й інтерпретацію джерел дослідження. Соціокультурний підхід слугує підґрунтям для виявлення взаємозв'язків між соціальними, культурними, економічними, демографічними чинниками та становлення суспільно значущих у певний хронологічний період якостей особистості в дошкільному та молодшому шкільному віці [225, с. 15–24].

Вивчення джерел другої підгрупи сприяло формуванню методологічних основ нашого дослідження та визначенню ключових засад вивчення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.).

До третьої підгрупи зараховуємо науково-довідкові джерела. Наукові джерела дозволяють зорієнтуватися в поняттєвому полі та в специфіці вивчення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці [52; 57; 75; 207].

До довідкових джерел відносимо словники різної спеціалізації, а також методологічні дослідження науковців, що містять аналіз понять дослідження. Так, скориставшись «Українським педагогічним словником», можна здійснити термінологічний аналіз понять «ідея», «наступність», «трудове виховання».

Ідея – форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення [52, с. 140]. Поняття «наступність у трудовому вихованні» є інтегративним і містить дві категорії: наступність – послідовність і системність у розміщенні навчального матеріалу, зв'язок, узгодженість ступенів і етапів навчально-виховного процесу; та трудове виховання – система виховних впливів, яка передбачає залучення дітей і юнацтва з метою їх загального розвитку до трудової діяльності [52, с. 227; 335]. Тож наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розглядаємо як послідовність і системність виховних впливів на різних ступенях та етапах навчально-виховного процесу з метою створення організаційних, змістово-методичних умов формування ціннісних сенсів праці як засобу всебічного розвитку дітей.

Звернення до методологічних напрацювань українських науковців Н. Гупана та О. Сухомлинської уможливило з'ясувати сутність понять «педагогічна думка» та «вітчизняна (українська) педагогічна думка». Педагогічна думка є відбитком об'єктивної реальності і результатом цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом педагогічних фактів, суттєвих співвідношень педагогічних явищ, творчого вироблення нових педагогічних ідей, прогнозування подій тощо [57]. Українська національна педагогічна думка включає, крім науково-педагогічних знань, народну педагогіку, ідеологію з відчутною опорою на національні цінності, конкретно-історичні форми української ментальності [207].

Поняття «діти дошкільного та молодшого шкільного віку» ґрунтуємо на визначенні представлених у дитячій психології періодах: дошкільного дитинства (від 3 до 7 років); молодшого шкільного віку (від 7 до 11–12 років) [127, с. 63]. Дошкільне дитинство (3–7 років) характеризується розвитком сенсомоторної сфери дитини в праці, що закладає основу для подальшої ефективної діяльності (навчальної та трудової) дітей у період молодшого шкільного віку (7–12 років) [127].

Для вивчення нормативного, організаційно-методичного, програмового забезпечення реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на практиці розглядаємо ті інституції, у яких відповідно до хронологічних меж дослідження навчались і виховувалися діти обох вікових періодів.

Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці розглядаємо як форми відображення об'єктивних педагогічних явищ і процесів, що полягають у системності й послідовності виховних впливів на різних етапах навчально-виховного процесу з метою створення організаційних, змістово-методичних умов формування ціннісних сенсів праці як засобу всебічного розвитку дітей з урахуванням домінуючих ціннісних пріоритетів.

Вивчення описаних вище джерел дало можливість сформулювати поняттєво-категоріальний апарат дослідження й визначити його сутність, виходячи з підходів до студіювання теми «Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)».

Групу дидактичних джерел становлять посібники з трудового навчання, що були видані упродовж досліджуваного періоду на території тогочасної України. До них відносимо такі роботи: «Методика ручної праці» В. Фармаковського [216], «Програма шкільних рукометств» А. Вержбицького [31], «Дошкільне виховання» С. Русової [178, 181]. Як дидактичні джерела розглядаємо праці Я. Чепіги «Проект української школи» [223; 224] і Т. Лубенця «Педагогічні бесіди» [125], адже в окремих розділах педагоги викладали свої ідеї щодо змісту та методики ручної праці, яка виступала як інструмент трудового виховання.

Окрім зазначеного, відносимо до дидактичних джерел також і програми дошкільних установ і шкіл першого ступеня, вміщені в таких виданнях: «Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (1918) [161]; «Порадник по соціальному вихованню» (1921; 1925; 1927) [162; 163; 164];

«Керівництво по соціальному вихованню» (1924) [177]. Аналіз цих джерел умовживлює з'ясування сутності трансформації мети, змісту та форм трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на різних етапах розвитку радянської системи освіти.

Варто зауважити, що серед цих джерел виокремлюємо працю «Дошкільне виховання. Матеріали до poradnika» (1928) [73]. Вважаємо, що нами вперше проаналізовано це видання з точки зору цілісності мети й змісту дошкільного виховання, адже в розвідках різних науковців, де є посилання на цю працю, спостерігаємо лише презентацію її характеристик, зроблених авторами 30-х років ХХ ст., а отже, ці узагальнення не можуть слугувати об'єктивними даними.

Аналіз наведених вище праць дає змогу визначити зміст трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку й з'ясувати особливості реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в зазначених хронологічних межах.

Таким чином, незважаючи на значну кількість досліджень окремих аспектів трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, констатуємо відсутність комплексних та узагальнювальних розвідок щодо ідей наступності трудового виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці в означених хронологічних та географічних межах.

Вивчення історіографії з проблеми дослідження допомогло здійснити систематизацію джерел з означеної проблеми за такими групами: документальні (нормативно-правові документи), історіографічні, інтерпретаційні та дидактичні.

Вивчення історіографії проблеми дослідження уможливило виокремлення та характеристику ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.), розроблення періодизації їх еволюції, що подано в підрозділі 1.2.

1.2 Періодизація розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.)

Історико-педагогічне дослідження має специфічні особливості, що полягають у вивченні педагогічного явища в його часовому вимірі. Тому важливим є ретельний вибір хронологічних меж наукових пошуків.

Для розроблення періодизації розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) ми опираємось на наукові здобутки українських істориків педагогіки. Зокрема, Н. Гупан у статті «Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень» подає ключові засади методології визначення хронологічних меж історико-педагогічного дослідження та термінології, що при цьому використовується [55]. Важливо, вважає вчений, актуалізувати в дослідженні внутрішню сутність досліджуваного явища. Такий підхід уможливить розроблення періодизації педагогічних процесів, що є об'єктом конкретного дослідження. Посутніми й актуальними щодо періодизації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в період кінець XIX – 30-ті роки XX ст. є дослідження українських учених щодо методологічних основ періодизації в історико-педагогічних дослідженнях [55, с. 53–54].

Дослідження ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в історико-педагогічному вимірі також поставило проблему вибору хронологічних меж. На основі попереднього аналізу означеного явища в історії педагогіки і було обрано вихідну точку – кінець XIX ст. Свій вибір обґрунтовуємо тим, що саме в цей час ідеї трудового виховання у вітчизняній педагогічній думці розвивалися педагогами, громадськими, державними діячами і носили випереджувальний щодо практики характер. Під впливом різних соціально-економічних змін, які мали місце в світі загалом та в Російській імперії зокрема, відбувалися також і перетворення в освіті. Розвиток промисловості й залучення матерів до виробничої діяльності

спонукали педагогічні спільноти до відкриття приватних дитячих садків, захистків для дітей від 2–3 до 7–8 років (1858, 1871 рр. – Київ; 1866 р. – Миколаїв, Одеса), які без нормативного забезпечення їхньої діяльності.

У процесі існування дитячі садки дуже скоро почали позиціонувати себе як інституції, у яких дітей готують до школи [146; 147; 242; 248]. Тому можемо стверджувати, що проблема наступності трудового виховання дітей зароджувалась на соціально-економічному ґрунті. Педагогічна складова її розвивалася в ідеях, що формувались у педагогічній практиці початкових шкіл (однокласні, двокласні початкові народні училища).

Отже, заснування перших дитячих садків наприкінці ХІХ ст. стає основним чинником зародження поняття «наступність» у вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Школа в цей час переживає власні перетворення, що стосуються нормативного та змістового аспектів її діяльності. Зауважимо, що в освітній процес народних училищ упроваджувалося трудове виховання в різних його проявах [252; 253]. Взаємозв'язок цих суспільних явищ породжує новий педагогічний феномен – наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Таким чином, вихідний рубіж дослідження – 1889 р. – збігається з вихідним рубежем становлення соціальної інституції для дітей дошкільного віку, що актуалізувало проблему наступності, зокрема трудового виховання. Звертаючись у контексті означеної проблеми до питання розвитку, вважаємо доцільним прослідкувати зародження й трансформацію ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на фоні змін політичних та економічних ситуацій, що є чинниками розвитку освіти. Це, у свою чергу, вимагає формування чіткої та вмотивованої періодизації розвитку наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці.

Методологія наших пошуків ґрунтується на вивченні підходів до періодизації педагогічної думки, як-от: періодизація національної педагогічної думки в Україні (О. Сухомлинська [207]); соціокультурний підхід до вивчення

освітніх явищ (Г. Іванюк [88]); підходи до періодизації історико-педагогічних явищ (Н. Дічек [65]); методологічні основи періодизації в історичних дослідженнях (Н. Гупан, Я. Калакура [56; 89]).

Нижче подано розроблену на основі парадигмального, соціокультурного та проблемного підходів періодизацію наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. з періодів властиві ознаки ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в меті, змісті й нормативно-правовому забезпеченні.

Для характеристики періодів ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в означених хронологічних межах визначаємо такі критерії: соціально-економічна детермінованість ідей наступності трудового виховання; тяглість ідей трудового виховання дітей.

Перший період (1889–1917) – актуалізація ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Цей період відносимо до імперської доби. Він характеризується увагою вітчизняної педагогічної думки до ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення суспільного дошкільного виховання та розвитку початкової школи.

У цьому періоді виокремлюємо два етапи (табл. 1.1):

– становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912);

– розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917).

Перший період (1889–1917) визначається запитом суспільства на підготовку свідомих робітників різної кваліфікації, здатних працювати в різних галузях господарства. Загалом кінець XIX ст. в різних містах України характеризувався розвитком мережі приватних дитячих садків, що відкривалися на кошти меценатів і громадських товариств.

Характеристика етапів першого періоду (1889–1917)

Роки	Назва етапу	Характеристика
1889 – 1912	Становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності	Становлення суспільного дошкільного виховання; впровадження «педагогічної ручної праці» в практику роботи початкової школи
1912 – 1917	Розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей	Налагодження співпраці дитячих садків і початкових шкіл з метою узгодженого впливу на особистість дитини; трудове навчання як засіб виховання

Джерело: розроблено автором дисертації.

У педагогічній думці України (ідеться про землі, що перебували в складі Російської імперії) цих років активно поширювались ідеї західноєвропейських педагогів, психологів (Й. Песталоцці, Ф. Фребеля, М. Монтесорі) про формування особистості з наймолодшого віку, а також ті, що стосувалися проблеми трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Творчі здобутки європейських та українських педагогів знаходять своє втілення у діяльності вже відкритих дитячих садків, захистків, притулків [103; 242; 245; 248].

Тогочасна державна політика в галузі освіти, діяльність прогресивної інтелігенції, громадських товариств – усе це актуалізувало проблему наступності дошкільної та початкової освіти. Тому закономірною для першого періоду є увага суспільства до наступності цих освітніх ланок як необхідності узгодження розвитку дитини дошкільного віку з вимогами, що ставилися до дітей у школі, зокрема й щодо трудового навчання. За відсутності державних програм навчання та виховання кожен такий дитячий садок по-своєму реалізовував наступність трудового виховання дітей [248, арк. 2–8]. Однак наступність дошкільної та початкової освіти в ці роки дошкільними установами різних типів розглядається як формування готовності дитини до шкільного навчання. Водночас ідеї наступності стають підґрунтям для оновлення змісту й

форм навчання в різних типах початкових шкіл (одно-, двокласні народні, земські). Упровадження в практику початкової (народної) школи ручної праці мало на меті дати відповідь на запит суспільства та батьків щодо практичної трудової підготовки дітей [31; 216].

Доцільно, на наш погляд, виокремити існування двох ключових ідей трудового виховання в цей період. Перша з них: праця – окремий навчальний предмет («педагогічна праця»). Ця ідея знаходить широку підтримку з кінця XIX ст., коли Міністерство народної освіти оприлюднює пропозицію міністра народної освіти від 6 березня 1894 р. про включення ручної праці до переліку предметів, що викладаються в народних училищах [253, арк. 150].

У цьому документі знаходимо факти про особливості організації трудового виховання дітей. Міністерство народної освіти створило спеціальне управління технічними навчальними установами та поклало на нього обов'язок здійснювати загальне керівництво процесом навчання ручної праці та ремесел у школах. Новостворене управління розробило низку правил, що визначали трудове навчання дітей молодшого шкільного віку. Насамперед зазначені правила регламентували введення «ручної праці» в навчальний процес, фахову підготовку педагогів із цього питання. Як засвідчують архівні матеріали, гальмівним чинником упровадження ручної праці в навчальний процес усіх народних училищ була нестача вчителів. Тому в інститутах або вчительських семінаріях основна увага зверталася на спеціальну підготовку вчителів до викладання ручної праці [253, арк. 150]. Варто зауважити, що лише через рік міністерство прийняло рішення затвердити штатні одиниці викладачів ручної праці в деяких інститутах і семінаріях [253, арк. 262–263].

У «Циркулярі з управління народними училищами Південно-Західного краю» знаходимо інформацію про можливість викладання ручної праці вчителями за умови проходження відповідних тимчасових курсів та за наявності свідоцтв установленого зразка. За цих умов залучення до навчально-виховного процесу ремісників і майстрів без фахової педагогічної освіти вважалось неможливим [253, арк. 150]. Хоча в подальшому вчителі народних

училищ і педагогі-теоретики пропонували запрошувати майстрів і ремісників до трудового навчання дітей.

Ускладнювала ситуацію не лише відсутність кваліфікованих учителів, а й адаптованих програм трудового навчання, що створювало труднощі з його організації в народних училищах. Загалом Міністерство народної освіти в 1894–1899 рр. фактично поклато на народні училища завдання розроблення теоретичного й методичного забезпечення трудового навчання та виховання учнів. Це простежується в правилах, що були розроблені міністерством. Перш за все, усі народні училища, що вже впровадили викладання ручної праці, мали щорічно подавати звіт до міністерства про відкриття класів ручної праці та свою діяльність із цього питання [253, арк. 150].

Проблему підготовки фахівців із трудового навчання мали вирішувати тимчасові курси ручної праці, що повинні були організовуватися освітніми округами. Міністерство народної освіти залишало за собою затвердження керівників цих курсів і вимагало програми й звіти про їх проведення [253, арк. 150]. Позиція міністерства вказує на те, що в цей час значна увага приділялася проблемі впровадження ідеї «педагогічної (ручної) праці» в освітній процес. Оскільки тривалий час не існувало відповідної нормативно-правової, науково-методичної підготовки фахівців, керівні органи освіти вважали за можливе ведення трудового навчання та виховання учнів без спеціального навчально-методичного забезпечення. Тільки в 1899 р. Міністерством народної освіти видано систематичне керівництво з ручної праці. Документ містив програму, яку за дорученням відділу Вченого комітету з технічної і професійної освіти розробив викладач санкт-петербурзького інституту К. Цируль [247, арк. 23].

Розвиток ідеї навчальної ручної праці простежується в педагогічній пресі того часу. Зокрема, журнал «Трудове виховання», який був заснований «Російським товариством педагогічної ручної праці», що почало свою діяльність у 1909 р., публікує звернення від навчальних округів про виділення коштів для організації майстерень. У часописі міститься й доповідь автора

програми з ручної праці К. Цируля, виголошена ним на Всеросійському з'їзді художників у Санкт-Петербурзі (1911). У своєму виступі К. Цируль звертав увагу на педагогічну ручну працю як засіб художнього виховання дітей [218].

Другою провідною ідеєю, що отримала розвиток у період актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917), була підготовка дітей до життя (навички для подальшої трудової діяльності). У руслі означеної ідеї звертаємо увагу на розпорядження Міністерства народної освіти до попечителя Київським навчальним округом, що містить прохання розіслати в усі початкові училища брошуру І. Мещерського «Про сади та розплідники при народних училищах (витяг із звіту про відрядження)», надану Департаментом землеробства та сільського господарства [252, арк. 2]. Така співпраця була зумовлена зацікавленістю уряду в поширенні ідеї трудового виховання та комплексній організації цього питання. Це підтверджується розпорядженням про передплату журналу «Плодівництво» та правилами безкоштовної видачі місцевими установами Головного управління землевпорядкування і землеробства посадкового матеріалу, насіння, інструментів тощо народним і церковним школам для ведення різних напрямів сільського господарства [243, арк. 107–122].

Однак ідея організації пришкільних садів і городів не досягла успіху на практиці. Можемо свідомо вказувати на низьку продуктивність упровадження і організації пришкільних садів і городів. Підтверджують це листи, написані директорами і вчителями народних училищ у відповідь на розіслане в навчальні заклади звернення попечителя Київського навчального округу [246, арк. 5–45]. Таке звернення було надіслане попечителю Київського навчального округу від управляючого відділом промислових училищ Міністерства народної освіти з метою отримання інформації про дієвість «Правил про заходи співпраці Міністерства землеробства і Державного господарства у розвитку різних видів сільського господарства при народних школах» [246, арк. 57], які були викладені відповідно до пропозиції Міністерства народної освіти від 24 лютого

1895 р. за № 1850. У цих листах директори початкових училищ та вчителі писали переважно про відсутність часу на організацію таких занять і небажання вчителів займатися садами та городами на пришкольніх ділянках, незважаючи на можливість отримання винагороди за взірцеве ведення цієї ділянки.

Загалом ставлення вчителів до впровадження трудового виховання учнів у початкових школах засобами сільськогосподарської праці та різних ремесел було дуже суперечливим. Наприклад, учитель О. Кулик у статті «Погляд на завдання нової школи», надрукованій у «Додатку до Циркуляру з керівництва Київським навчальним округом», писав, що нижча (початкова. – Є. А.) народна школа має повідомляти дітям деякі знання із садівництва та городництва, а також ознайомлювати їх із різними ремеслами [243, арк. 107–122]. Інспектор народних училищ І. Самойлович у статті «До питання викладання сільського господарства в початкових школах», надрукованій на наступних сторінках того ж циркуляру, зазначав, що це буде можливо лише за умов радикальних змін у народній освіті, коли школи зможуть давати широку програму загальноосвітніх знань, на фундаменті яких подаватимуться й ті знання, що можна буде використовувати в практиці сільського життя [243, арк. 107–122]. Наведені вище матеріали свідчать про однобокий підхід до реалізації ідеї щодо трудового виховання дітей як засобу підготовки до життя й праці. У них вчителі представили зразки сільськогосподарської праці, що відповідали всьому спектру трудового виховання дітей у початкових школах, які функціонували в містах.

З'ясовано, що мета трудового виховання дітей в імперську добу полягала у підготовці майбутнього покоління до життя й праці. Зважаючи на невелику чисельність дитячих садків, прихистків і те, що трудове виховання в них не було окремим напрямом діяльності, можемо стверджувати, що мету трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку визначали насамперед запити батьків. Адже батьки, займаючись трудовим вихованням своїх дітей дошкільного віку, вимагали продовження цієї роботи в початковій (одно-, двокласній народній, земській) школі.

Розвиток суспільного дошкільного виховання, утвердження практики роботи дошкільних установ – це чинники, що зумовили обґрунтування цілей функціонування дитячих садків наприкінці ХІХ ст. У цей час актуалізовано підготовку дітей до навчання в школі [108, с. 21–43].

Аналіз архівних джерел (зокрема, часописів «Дошкільне виховання», «Російська школа») і журнальних статей того часу уможливило висновок про те, що питанню наступності приділяла увагу Н. Лубенець. Вона наполягала на значущості наступності дошкільного виховання та початкової освіти, спираючись на перше анкетування майбутніх першокласників, проведене нею в 1912 р. У своїх працях Н. Лубенець доводила необхідність існування дитячих садків як установ, що мають розвивати й поширювати життєвий досвід дітей і надавати їм первинні знання для подальшого використання в процесі навчання в початковій (народній) школі [111; 112]. На особливу увагу заслуговує опублікований виступ «Вихованці народних дитячих садків в школі» (1914) [119], що був виголошений Н. Лубенець на 1-му Всеросійському з'їзді з сімейного виховання. Педагогом представлено результати роботи з реалізації проблеми наступності між двома ланками освіти, яку здійснювало Київське товариство народних дитячих садків. Вивчення цієї проблеми проводилось у формі бесід та анкетування учителів народних шкіл, у класах яких навчалися діти з народних дитячих садків.

Загалом українські педагоги того часу Т. Лубенець, Н. Лубенець, С. Русова у контексті проблеми наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку зосереджували увагу на перенесенні в зміст навчання учнів початкової школи видів «ручних» робіт, що виконувалися в дитячих садках як різновид творчої діяльності дітей.

Педагогічна думка окресленого періоду актуалізує проблему взаємодії дитячих садків і початкової (народної) школи щодо трудового виховання дітей, навчання грамоти [35; 125; 182].

Важливість трудової діяльності дітей Т. Лубенець вбачав не тільки у здобутті ними певних виконавських навичок, але й у вихованні ціннісного

дбайливого ставлення до оточуючого. Він був категорично проти регламентованої системи трудового навчання, яка існувала на початку ХХ ст. у вітчизняних школах. Підкреслюючи важливість свідомого виконання трудових дій, педагог також говорив про послідовність підготовчої роботи. Учений був певен, що використання в дитячих садках таких видів робіт, як вирізування з паперу, ліплення з глини, шиття, вишивка, підготує руку й розум дитини до виконання складніших робіт у школі, як-от: обробка деревини й виконання елементів ремісничої справи. Педагог указував на значущість праці в природі та на кухні (відповідно до віку дітей), прибирання іграшок, яка в першу чергу має виховний вплив. Діти ростуть із розумінням важливості праці, усвідомлюючи шанобливе ставлення до людей, котрі працюють [125, с. 544–557].

У статті «Дитячий сад на національній ґрунті» (1910) [180] С. Русова обґрунтовує необхідність організації дитячих садків на принципах єдності з життям, варіативності змісту навчання й виховання дітей. Освіту педагог визнає загальнолюдською цінністю.

Указуючи на суттєву відірваність тогочасної школи від суспільного життя, С. Русова вважала дитячі садки тим необхідним містком, що дозволить наблизити школу до життя. Адже і початкова школа, і дитячий садок, на думку педагога, мають допомогти кожній людині розкрити й використати особистісні ресурси, закладені в ній природою [180, с. 4–54]. Змістом трудового виховання стає сама ручна праця, а змістом ручної праці – обробка матеріалів (у дитячому садку – це папір, картон, листя дерев, тканина, глина; у початковій школі – папір, глина, деревина, метал) [31; 181; 216;]. Учена значну увагу приділяла проблемі розвитку моторики пальців і вироблення звички до виготовлення «ручних виробів» задля підготовки дітей дошкільного віку до тих робіт, які вони будуть виконувати в школі. Тобто діти мають не тільки малювати, ліпити й робити аплікації, а також і вишивати, плести, шити, використовуючи етнографічний матеріал [181, с.14]. Праця, на думку педагога, має стати

основним принципом та одночасно методом у роботі тогочасних оновленої школи та дитячого садка [183, с. 20].

В. Фармаковський у виданні «Методика ручної праці» (1889) [216], виосновує свою позицію щодо змісту ручної праці, писав про те, що необхідно здійснювати ретельний добір видів праці, наприклад, робота коваля й слюсаря не підходить для поставленої мети, тому що не дозволяє виховувати в дітей акуратність і чистоту; до плетіння корзин не варто залучати дітей через одноманітність роботи, незручну шкідливу позу; палітурні роботи характеризуються обмеженим інструментарієм, одноманітністю. Аналізуючи можливість використання різних видів робіт учнями, педагог доводив, що тільки робота з обробки деревини може й має використовуватися в школі. Робота з деревом допоможе вирішити поставлені педагогічні завдання, вона відповідає вимогам, які визначив автор указанного вище посібника: праця становить інтерес для дітей і має бути посильною для них; вироби повинні бути корисними в побуті; праця сприяє розвитку моторики рук, привчає до порядку й акуратності, формує в учня любов до чистоти.

В. Фармаковський відзначає естетико-виховний потенціал праці. Добре організована праця, вважає вчений, сприяє розвитку фізичних сил дітей, створює протидію тривалому нерухомому перебуванню дитини за партою [216, с. 39–40].

Актуалізація наступності трудового виховання дітей в Україні (підросійській) припадає на останні роки імперської доби (1889–1917). У ці роки суспільство особливо потребувало робітників, здатних до різних видів праці, оскільки розвиток економіки, зростання міст загострили цю проблему. Тому ідеї західноєвропейських педагогів, психологів, філософів Й. Песталоцці, Ф. Фребеля, М. Монтесорі про розвиток особистості з дошкільного віку, працю як зміст, метод і форму виховання, підготовку дітей до школи в дитячих садках, захистках, притулках [101; 109; 110; 114–116; 187] мали прогресивний вплив на освітню практику як дитячих садків, так і початкової школи. Саме ці

ідеї стали основою для оновлення мети, змісту й методів, форм дошкільного виховання та початкового навчання дітей.

Другий період, що охоплює 1917–1921 рр., – це становлення й розвиток ідей наступності в меті, змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки Української народно-демократичної революції (УНР). Його визначаємо на основі суспільно зумовленої мети і завдань трудового виховання дітей в умовах становлення системи освіти в роки УНР (1917–1921). Проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки (УНР), утворення Української Держави (Гетьманат П. Скоропадського), Української Народної Республіки (Директорії УНР) – ці події визначили запити держави на розвиток і реформування національної системи освіти.

У другому періоді (1917–1921), як і в попередньому, вважаємо за необхідне виокремити два етапи:

– пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення єдиної школи (1917–1918);

– розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті (1918–1921).

Узагальнення за етапами ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в періоді, що розглядається, подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Характеристика етапів другого періоду (1917–1921)

Роки	Назва етапу	Характеристика
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1917–1918	Пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиної школи	Визнання дошкільного виховання частиною загальної системи освіти держави; організація єдиної школи, до якої приєднується дитячий садок; виокремлення принципу наступності в діяльності цих двох інституцій; пошук єдиного принципу організації навчання та виховання

1	2	3
1918–1921	Розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті	Еволюція ідеї «від єдиної трудової школи – до єдиної національної виховної школи»; визнання діяльнісного (трудового) принципу як основоположного в реалізації мети, змісту: виховання свідомого, активного громадянина, що здатен до ефективної творчої праці в суспільстві

Джерело: розроблено автором дисертації.

При створеному Генеральному секретарстві народної освіти УНР (Центральна Рада, 1917) було утворено шкільну раду, що сформулювала свої пріоритетні завдання: українізація школи, розробка проекту єдиної школи, підручникотворення. Під час розробки закону «Про обов'язкове навчання» (1917) Українською Центральною Радою було визначено провідні основи загального навчання в Україні. Серед них виокремлюємо такі: усім дітям має бути наданий доступ до здобуття освіти, школа має бути трудовою з терміном навчання 7 років (1-й ступінь – 4 роки (початкова школа. – *С. А.*); 2-й ступінь – 3 роки) [290, арк. 14]. У подальшому за час роботи «Комісії, за участю громадських організацій, по виробленню законопроекту про обов'язкове загальне навчання» ці положення були дещо уточнені: в УНР всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержувати безоплатну освіту в добре організованій загальноосвітній двоступеневій школі: перший ступінь (4 роки навчання) – для дітей віком від 7 до 10 років; другий (3 роки навчання) – для дітей від 11 до 13 років. Такі школи відкривалися органами місцевого самоврядування [291, арк. 2]. У наступні роки Міністерство освіти УНР (у минулому – Генеральне секретарство народної освіти УНР) подавало ще деякі зауваження щодо організації єдиної школи. Так, у зверненні Культурно-просвітньої комісії при Трудовому конгресі Української Народної Республіки до міністра освіти і мистецтва І. Огієнка містилося побажання щодо вирішення справи загального обов'язкового безплатного навчання на першому ступені із зазначеним 7-річним терміном навчання в початковій школі [299, арк. 39]. У Статуті єдиної школи, підписаному в м. Тарнові 1920 р., зазначено: «Для

виховання дітей громадян УНР установлюється загальноосвітня єдина школа в складі 12 класів, де виховання проводиться на національно-державному ґрунті на основі діяльного принципу» [303, арк. 23–39].

У той самий час активізувалася організаційна робота з дошкільного виховання. При Генеральному секретарстві народної освіти УНР створюється Департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання. До його відання входили завдання: відкриття власним коштом дошкільних інституцій і допомога громадським організаціям у справі їх відкриття; підготовка працівників для них; розробка методичного забезпечення у справі дошкільного виховання [297, арк. 21]. Намагаючись поєднати діяльність дитячих садків і початкової школи, Департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання прийняв рішення подати розроблений ним «Регламент дитячого садка» на вивчення Шкільної ради, що діяла при Генеральному секретарстві народної освіти УНР, та ознайомити з ним відділ нижчої освіти [296, арк. 7, 12, 15].

У цьому документі було прописано шляхи реалізації наступності у діяльності дошкільних установ (дитячий садок) і початкової школи. Дитячий садок планувалося організувати при кожній школі. На цю інституцію покладалися завдання із допомоги родинам стосовно якнайкращого виховання малих дітей, захисту дитини від шкідливих впливів, звільнення матерів для роботи, підготовки до школи добре вихованих і розвинутих учнів. Програма дитячого садка визначалася як перший концентр усього концентричного плану школи [288, арк. 30–30 зв.].

Соціально-економічні перетворення в роки Української народно-демократичної революції (1917–1921) зумовили оновлення мети виховання та навчання дітей, що полягала у формуванні свідомих та активних громадян, здатних до активної творчої діяльності в суспільстві [285, арк. 3]. Отже, мета трудового виховання зазнала змін від підготовки дитини до виконання певних трудових дій до формування трудових навичок у широкому сенсі. Визнанням важливості суспільного дошкільного виховання та включенням його до державної системи освіти закладалися основи для визначення наступності в

трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як функціональної проблеми системи освіти.

Ідеї побудови єдиної школи набувають розвитку та програмово-методичного втілення [285]. Ручна праця перестала бути основою змісту трудового виховання дошкільників, а також молодших школярів [258]. Намагання педагогів (організаторів освіти) узгодити програми діяльності дитячих садків і початкової школи зумовили вироблення планів навчання дітей на першому році в єдиній школі з урахуванням специфіки діяльності дітей дошкільного віку. Так, аналізуючи програми з різних предметів для нижчих початкових шкіл, не знаходимо згадки про окремий курс ручної праці, але в шкільному плані предметів нижчої початкової школи на 1918–1919 навчальний рік містився допис про те, що «на кожному уроці, де є можливість, ведеться малювання, ліпка, вирізування, моделювання, драматизація, рухи, співи» [286, арк. 25 а]. Праця набула широкого змісту й стала основою навчання, виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [261].

Аналіз праць С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги вказує на те, що ідеї навчання в праці та навчання засобами праці посідали центральне місце в педагогічній думці цього періоду.

У брошурі «Завдання нової школи» (1919) [197] український історик, педагог С. Сірополко розвиває думку про важливість дошкільного виховання на етапі побудови нової української школи. Розвиток дитини, допомога в саморозвиткові її свободи, почуття, розуму – це і є основне завдання суспільного дошкільного виховання, яке має перебувати в тісному зв'язку з наступною ланкою загальної освіти – початковою школою. Завдання школи – підготовка до самостійного життя, трудового, розумного та морального, особистого та громадського [197].

Суголосними позиції С. Сірополка були ідеї Я. Чепіги, викладені в статті «До трудової вільної школи» (1919) [220]. У ній висвітлено поширені на той час ідеї про психофізіологічні основи праці та їх роль у розумовому розвитку дітей. Автор публікації звертає увагу насамперед на мету виховання та навчання, що

полягала не в підготовці вузькоспеціалізованих фахівців своєї справи, а громадян – творців своєї долі, із сильною волею, свідомих і творчих у громадському колективі [220, с. 81–85].

С. Русова значну увагу приділяла ідеям наступності національної системи освіти. Авторка праці «Нова школа» (1917) [185] окреслила мету виховання в новій школі: «Збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини» [185, с.4]. У своїх працях педагог розвиває думку про те, що «дитячий садок створює такий ґрунт, на якому школа може і має будувати свою ширшу освіту» [189, с. 195].

Третій період (1919–1934) – трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів в радянській системі освіти. Маємо зазначити, що перетин років попереднього і цього періоду не є випадковим, він історично обґрунтований. У ці роки (1919–1921) на території Центральної, Південної та Східної України, що складають географічні межі дослідження, одночасно розвивалися дві системи державного управління освітою: освіта Української Народної Республіки (міста Київ, Кам'янець-Подільський, Тарнав) та освіта Української Соціалістичної Радянської Республіки (м. Харків).

Зауважимо, що в радянську добу рішення керівних партійно-державних органів, сформульовані у відповідних документах, мали декларативно-наказовий характер, а педагогічна думка лише виконувала політико-ідеологічне замовлення. Згадувана вже постанова ЦК ВКП(б) від 23.04.1934 р. «Про школу і завдання дошкільного виховання» привела до кардинальних змін у змісті й методах дошкільної та початкової освіти. Трудове виховання перестало розглядатись як засіб формування особистості, а стало засобом технологічної підготовки. Саме цим і зумовлений вибір верхньої межі третього періоду – 1934 р., як загалом і верхньої хронологічної межі дослідження.

У цьому періоді виокремлюємо три етапи (табл. 1.3.):

– пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921);

– розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928);

– нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934).

Таблиця 1.3

Характеристика етапів третього періоду (1919–1934)

Роки	Назва етапу	Характеристика
1919 – 1921	Пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні	Адаптація ідеї трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів шляхом наповнення їх радянською ідеологією, але зі збереженням змісту
1921–1928	Розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР	Обґрунтування ідеї соціального виховання дітей від 4 до 15 років як єдиного неперервного процесу; трудове виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як спосіб пізнання навколишнього та усвідомлення ролі суспільства; мета трудового виховання – підготовка майбутнього працівника, що зможе працювати на благо комуністичного суспільства
1928–1934	Нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти	Визнання політехнічного виховання як основи освітнього процесу в дитячих садках і школах; намагання підлаштувати роботу дитячих садків до практики роботи початкової школи; пошук шляхів уніфікації систем освіти УСРР та РСФРР; мета освіти – підготувати майбутнього борця за всесвітню революцію та побудову всесвітнього комунізму; класові засади трудового виховання

Джерело: розроблено автором дисертації.

Отже, останній період, який виокремлюємо, характеризується перш за все трансформацією ідей наступності у нормативно-правовому забезпеченні. Наступність визначається як принцип, метод і зміст у системі навчання та виховання дітей у дошкільних установах і початковій школі [262, арк. 45 зв., 46 зв.]. Поступ радянської влади змінює соціально-економічні запити суспільства щодо освіти дітей дошкільного віку та молодших школярів. На перший план у розвитку освіти виходять ідеї соціального виховання, тому метою трудового виховання визначається формування трудового соціуму через розвиток особистості свідомого громадянина-працівника [92; 152]. Ці ідеї знаходять відображення в меті соціального виховання Української Соціалістичної Радянської Республіки, а саме: виховання нової людини – комуніста, гармонійно-розвиненої людської особистості, що відчуває себе зв'язаною з трудовим комуністичним суспільством та яка здатна свідомо жити в ньому й працювати задля нього [162].

Організаційною формою реалізації соціального виховання мав стати дитячий будинок, що розглядався як шлях розвитку дитячого садка й продовження на його основі шкільного навчання. Така ідея була вироблена на нараді робітників дошкільного виховання 6–7 травня 1921 р., що відбулась у Харкові. З урахуванням тогочасних можливостей Відділ соціального виховання Української Соціалістичної Радянської Республіки визнав за мінімум шкільної реформи перетворення всіх типів шкіл, що існували (в попередній період), на семирічну школу-клуб. Цей тип навчальної установи у співпраці з дитячим садком мав складати тимчасову систему, що найбільше відповідала б вимогам «переходового» періоду [203, с. 8–16].

Соціально-економічні перетворення 20-х років ХХ ст. зумовлювали розширення мережі установ дошкільного виховання: дитячі садки, дитячі комуни та хати, дитячі захистки, дитячі майдани [260, арк. 120].

Ідеї розвитку єдиної трудової школи на території УСРР набули іншої форми, що уточнено в «Декларації про соціальне виховання УСРР» [266, арк. 34–37 зв.]. Зміст трудового виховання перестав втілюватись у праці задля

навчання й набув характеру суспільно-корисної праці дітей. Так, у «Списку предметів рідкісних і тих, що немає в Главках і Центрах, для права купувати за готівку на вільному ринку Центральним відділом постачання Народного Комісаріату Освіти» знаходимо такі: інструменти переплетні, столярні, слюсарні, ковальські (усі інструменти легкого типу для роботи в школах); набори інструментів для вироблення чобіт в школах I–II ступенів; інструменти сільськогосподарські [266, арк. 19–19 зв.].

Ідеї політехнізації освіти поступово набувають впливу на навчання й виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Огляд педагогічної думки підтверджує ідею щодо політехнізації початкових ланок освіти. У низці статей, надрукованих у журналах «Шлях освіти», «Радянська освіта», актуалізуються ідеї політехнізації на відміну від трудового виховання. У статті Я. Ряппо «Проблема виховання і освіти в Радянській державі» (1922) [192] чітко визначена потреба у «вузьких» спеціалістах, техніках, майстрах, що здатні до розвитку техніки в різних галузях виробництва [192, с. 1–17]. Поширення в школах комплексного навчання утворює розвиток політехнізації освіти, адже предметом вивчення для всіх навчальних комплексів стають промислові та сільськогосподарські об'єкти [163].

Початок 1930-х років характеризується елементами критики попереднього етапу розвою радянської освіти. Розвиток дитячого руху, перехід до соцзмагань як форми організації роботи всіх суспільних інституцій – усе це вимагало оновлення підходів до перегляду змісту, форм і методів та організації дошкільного виховання й навчання дітей у початковій школі. Визначення змісту трудового виховання дітей набуває форми наближення до виробничих підприємств, розташованих неподалік від освітніх осередків [47, 135, 136]. Відкриття дошкільних установ поблизу виробництв сприяє педагогічним пошукам щодо організації роботи дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з урахуванням специфіки діяльності цих виробництв. Діти фактично готувалися в майбутньому стати робітниками на тих фабриках і заводах, поблизу яких вони навчалися [14; 84].

У ході реалізації завдань Постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931) змін зазнають і методи виховання та навчання. Було прийняте рішення про вироблення чітко окреслених програм шкільних предметів та підкорення всієї виробничої праці учнів навчальній і виховній меті [165, с. 2–6]. Ця постанова внесла зміни і в діяльність дошкільних установ. З метою підготовки дітей до подальшого навчання в школі велика увага надавалася повідомленню дітям нових знань про навколишнє середовище, ознайомлення з професіями, а також цілеспрямованій роботі з навчання дітей читання, письма, рахунку як фундаменту реалізації ідей політехнізації [134, с. 22–24].

Підсумовуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що наступність у вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в історико-педагогічному контексті кінця XIX – початку XX ст. пройшла певні періоди та етапи свого розвитку. З кінця XIX до 30-х років XX ст. наступність розглядалась як: підготовленість дитини до навчання в школі; реформування початкової школи на ідеях дошкільного виховання; організаційні форми, принципи, методи роботи освітніх установ; єдиний зміст навчання і виховання дитини.

Таким чином, вивчивши сучасні підходи до періодизації історико-педагогічних явищ та проаналізувавши джерельну базу, маємо змогу розглядати три періоди в розвитку ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) (Додаток А).

Основуєчись на парадигмальному, соціокультурному підходах викремлені періоди пов'язуємо із соціокультурним поступом, що спричинив зміну доміант виховання в імперську добу (кінець XIX ст. – 1917 р.), період УНР (1917–1921) та радянську добу (1919–1934). Водночас проблемний підхід дав змогу виокремити етапи розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в кожному з означених періодів. Так, у часовому відтинку імперської

доби (1889–1917) розглядаємо два етапи, що характеризуються поступовим становленням ідеї про працю як чинник особистісного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. У період, що відносимо до УНР (1917–1921), схарактеризовано два етапи, у яких простежуємо розвиток ідей попереднього періоду з урахуванням відродження української педагогічної думки та формування національної системи освіти. У хронологічних межах третього періоду, який відносимо до радянської доби (1919–1934), вирізняємо три етапи, які характеризуються трансформацією ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці, що зумовлена ідейно-політичними, соціально-економічними стратегіями держави.

Виокремлення означених періодів із етапами в них зумовлює характеристику особливостей розвитку й реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означених хронологічних межах у контексті парадигм детермінованих соціально-економічними змінами й вимогами щодо трудового виховання дітей.

Висновки до розділу 1

За результатами вивчення теоретичних джерел, нормативних документів про освіту, наукових праць, архівних матеріалів (проектів законів, постанов; протоколів комісій; планів і звітів органів управління освітою; програм навчання, курсів підготовки педагогічних працівників), навчально-методичних праць вивчено соціально-економічну та педагогічну зумовленість розвитку ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці.

Теоретичний і термінологічний аналіз уможливив з'ясування сутності понять «ідея», «наступність», «трудове виховання», «ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку». Методологія історико-педагогічних пошуків ґрунтується на наукових здобутках українських (О. Адаменко, О. Аніщенко, Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, Г. Іванюк,

Я. Калакура, Є. Коваленко, О. Сухомлинська) та зарубіжних (Д. Раскін, Г. Корнетов) учених.

Вивчення методології пошуків історико-педагогічного знання щодо процесу добору джерел дослідження та з'ясування історіографії проблеми зумовило здійснення систематизації джерел з урахуванням класифікацій, представлених у сучасній історико-педагогічній науці. Джерельну базу дослідження становлять такі групи джерел: наукові, що, своєю чергою, поділяються на довідкові (словники) і теоретичні (дисертаційні дослідження щодо сутності означеного феномену); методологічні (наукові дослідження щодо організації історико-педагогічного пошуку); історіографічні (дисертаційні дослідження, присвячені вивченню означеного феномену, які формують таким чином зміст його історіографії); наративні, що поділяються на публіцистичні (статті в періодичних педагогічних виданнях, праці педагогів, видані окремо в означених хронологічних межах) та дидактичні (посібники, програми); документальні, котрі умовно поділяються на архівні (матеріали, що розкривають зміст організації освіти упродовж означеного хронологічного періоду) і сучасні (визначають спрямованість історико-педагогічного пошуку відповідно до сучасних законодавчих, нормативних і програмових положень).

Історіографічний пошук засвідчив, що висвітлені в працях науковців результати вивчення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці достатньою мірою не розкривають сутності означеного явища. Окремі дослідження характеризують сутність організації дошкільної та початкової освіти, зміст трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Розроблено власну періодизацію розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці. У її основу покладено соціокультурний, парадигмальний, проблемний підходи, що уможливило виокремлення критеріїв: соціально-економічна та педагогічна зумовленість, тяглість.

У розробленій періодизації пропонуються до розгляду три періоди: актуалізація ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917); становлення й розвитку ідей наступності в меті та змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР (1917–1921); трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів в радянській системі освіти (1919–1934).

У межах періодів визначено окремі взаємопов'язані етапи. Так, у першому періоді схарактеризовано етапи: становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912); розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917). У другому періоді розглядаємо: етап пошуку ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиної школи (1917–1918); етап розвитку ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті (1918–1921). Третій період поділено на етапи: пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921); розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928); нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934).

Основний зміст, що подано в першому розділі, висвітлено в таких публікаціях автора: [6; 9].

РОЗДІЛ 2

ВНЕСОК ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ У РОЗВИТОК ІДЕЙ НАСТУПНОСТІ ЩОДО ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – 30-х РОКІВ ХХ ст.

2.1. Генеза ідей наступності трудового виховання дітей у педагогічній думці імперської доби (кінець ХІХ ст. – 1917)

Започаткування роботи дошкільних установ (дитячі садки, захистки) і вдосконалення діяльності початкової школи наприкінці ХІХ ст. актуалізувало ідеї наступності в педагогічній думці того часу. Відомо, що на теренах України першу виховну установу для дітей дошкільного віку було відкрито в 1839 р. Діти віком від двох років перебували під наглядом дорослих із 7-ї години ранку до 9-ї години вечора, поки їхні батьки працювали [99]. Мета роботи перших установ дошкільного виховання не детермінувалася вимогами навчання та виховання дітей (таке спрямування відбулося поступово). Фактично це був прихисток, що дозволяв зберегти життя та здоров'я дітей і одночасно підготувати їх до праці. Надалі дитячі садки (приватні) відкривалися для підготовки дітей до школи. Так, у місті Києві 1858 р., започатковано роботу першого приватного дитячого садка [198, с. 76–80]. Це стало основою співпраці між дошкільними установами, що опікувалися вихованням дітей відповідного віку, та початковою школою (одно-, двокласні народні училища). У цьому руслі розвивалися дитячі садки при навчальних установах 3-го розряду (початкова школа). Зміни в структурі діяльності дитячих садків і початкової школи актуалізували проблему наступності загалом і наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку зокрема.

Розвиток промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що відносимо до першого періоду, був визначальним щодо змін у соціальній

структурі суспільства, яке потребувало кваліфікованих працівників у різних галузях економіки. Простежувалися суперечності між існуючою системою освіти та її неспроможністю забезпечити суспільні потреби, що виникали. Тому в педагогічній думці цих років проблема впливу трудового виховання на становлення й розвиток особистісних якостей дитини була достатньо популярною. Упровадження змісту, форм трудового виховання дітей мало допомогти у формуванні людини свідомої, підготовленої до практичного життя, вмілої (тобто такої, що може працювати руками), готової застосовувати нові технології та джерела енергії, які впроваджувалися на виробництві.

У педагогічній думці кінця XIX – початку XX ст. розвивались ідеї впливу трудового виховання на фізичний, моральний, психічний, інтелектуальний розвиток дитини. Праця дітей розглядалася одночасно в різних аспектах, а саме: як активний процес діяльності дитини (А. Вержбицький, В. Фармаковський), виховне явище (Т. Лубенець, Я. Чепіга), засіб розвитку й умова виховання (С. Русова).

За результатами вивчення матеріалів із фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. 707, 442, 855), праць педагогів того часу, нормативних документів (циркулярів, програм), періодичної преси, схарактеризовано ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з метою виявлення сутності означеного феномену в період актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917) (Додаток Б).

Історико-педагогічні розвідки дозволяють стверджувати про наявність кількох перспективних ідей трудового виховання дітей в період актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917). Провідною ідеєю цього часу було використання ручної праці в навчально-виховному процесі освітніх установ для дітей. Практична реалізація означеного напрямку трудового виховання мотивувала педагогів-практиків і науковців до розроблення програмово-методичних засобів упровадження ручної праці в освітній процес.

Вивчення розвитку ідей трудового виховання спонукало здобувача до опрацювання дидактичних джерел дослідження та здійснення їх усебічного аналізу з метою з'ясування змістового компонента. У цьому зв'язку вважаємо доцільним звернутися до педагогічного доробку В. Фармаковського. Варто зауважити, що постать цього просвітника не отримала належного висвітлення в наукових дослідженнях попередніх років (радянської доби) та сучасних (періоду незалежної України).

Володимир Гнатович Фармаковський (1842–1922), отримавши освіту в Санкт-Петербурзькій духовній академії, працював викладачем історії у Вятській жіночій гімназії та духовній семінарії. Згодом був іспектором народних училищ Симбірської, Оренбурзької, Херсонської та Псковської губерній Російської імперії, певний час жив у Одесі. Наприкінці життя В. Фармаковський працював у департаменті початкової освіти Міністерства народної освіти. Цьому педагогу й громадському діячеві належить багато наукових, методичних, публіцистичних праць, що були видані в Санкт-Петербурзі, Одесі, Києві [159], зокрема такі: «Методика шкільної дисципліни» (1903); «Методика ручної праці» (1889); «Початкова школа Міністерства народної освіти» (1900) та ін. [159].

Концепт трудового виховання дітей відтворює епоху, що називають імперською добою. В. Фармаковський у книзі «Методика ручної праці», що була задумана як методичний посібник для керівників шкіл, учителів ручної праці, батьків і надрукована в Одесі 1889 р., не тільки висловлював підтримку ідеї впровадження ручної праці в навчальний процес початкової школи, а й надавав практичну допомогу вчителям, роз'яснюючи питання: «Для чого потрібна праця в школі?», «Яке місце в житті вчителя і учнів повинна займати ручна праця?», «Як домогтися результату у викладанні ручної праці?» [216].

Кінець XIX ст. характеризувався жвавою полемікою серед науковців, педагогів та організаторів освіти щодо місця й ролі ручної праці в навчальному процесі шкіл. Крім багатьох прихильників, що підтримували ручну працю як засіб навчання й виховання, були й відверті противники її впровадження в

початковій школі. Представники цього педагогічного напрямку відстоювали думки про те, що праця не може бути засобом виховання, оскільки вона заміщує справжнє трудове виховання простим ремісництвом і тому завдає шкоди, негативно впливає на розвиток особистості дитини. Ці педагоги гостро критикували ручну працю як навчальний предмет і пропонували використовувати її тільки в позашкільній діяльності чи професійній підготовці.

Аналіз наукових розвідок В. Фармаковського дає підстави вважати, що його погляди на трудове виховання склалися під впливом ідей Й. Песталоці та Ф. Фребеля, які визначали фізичний розвиток ключовим у формуванні особистості. Педагог звертає увагу на організацію роботи дитячих садків Ф. Фребеля, що в той час користувалися успіхом, і доводить необхідність такої організації всієї ланки початкової освіти [216, с. 4].

У передмові до «Методики ручної праці» В. Фармаковський обґрунтував поширені на той час серед педагогічного загалу ідеї щодо використання й упровадження ручної праці в навчальному процесі початкової школи. Він виокремив три групи педагогів із огляду на дискусійну проблему, а саме: прихильники ідеї використання ручної праці як основи всього виховання; представники ідеї використання ручної праці як нової форми навчання; педагоги, що вважали за необхідність використання ручної праці як окремого предмета. Трудове навчання вони розглядали як засіб вирішення завдань виховання і навчання [216].

В. Фармаковський підтримував вказані вище ідеї. Він уважав, що ручна праця має розглядатися в педагогічній практиці виключно з педагогічної точки зору. Тобто важливим є те, наскільки доцільним інструментом виховання та засобом правильного розвитку природи дітей є ручна праця. Тому розвиток господарських навичок, ремісничих умінь або художньої техніки не виходили на передній план. Педагог висловив судження щодо сутності педагогічного значення ручної праці як засобу виховання й обґрунтував її функції, виходячи з того, що ручна праця допомагає:

- виховувати в дітей повагу до праці як процесу і людей праці; позитивне сприйняття фізичної праці й готовність до неї;
- розвивати загальну моторику рук;
- формувати самостійну діяльність дітей;
- привчати дітей до точності й акуратності;
- розвивати наполегливість, уважність, стараність;
- впливати всебічно на дитячу природу, підтримувати активний, життєстверджуючий настрій, що створює умови виховного впливу [216, с. 12].

Варто зауважити, що ідеї В. Фармаковського відповідали тогочасній педагогічній думці, насамперед ідеям Ф. Фребеля, що домінували на ниві освіти. Очевидним є факт, що педагог, аргументуючи дію виховного впливу ручної праці, підтримував тезу Ф. Фребеля про те, що людина за своєю природою є творцем, а в дитячому віці проявляється інтерес до творчості та діяльності. Тому завданням школи має бути формування в особистості філософії праці. Адже суголосною сьогоденню є думка про те, що часто після закінчення школи випускники не тільки не здатні до роботи, а й проявляють нехтування працею загалом і людьми праці зокрема.

Філософія праці розкривається педагогом як сутнісна характеристика вільної особистості. В. Фармаковський наголошував, що людина, яка не проявляє інтересу до праці та бажання трудитися, стає рабом і виявляє рабське ставлення до праці [216, с. 13].

Акцентуючи увагу на ідеї запровадження ручної праці як окремого навчального предмета в початковій школі, В. Фармаковський наголошував на важливості правильного методичного керівництва цією діяльністю. У навчально-виховному процесі праця має бути організована й методично керована. Лише така праця є педагогічно доцільною. Педагог обґрунтував ідеї виховного впливу ручної праці: виконувана робота має представляти інтерес для дитини; не потрібно використовувати завдання, які мають лише технічний характер; вироби дітей повинні бути певною мірою корисні в побуті; технічні прийоми роботи не треба вивчати окремо, діти їх опановують у процесі

виконання виробу; роботу необхідно виконувати хоч і під наглядом і керівництвом учителя, але обов'язково самостійно; праця учня має бути дійовою, а не прихованою грою, адже ручна праця покликана формувати інтерес і любов до трудової діяльності, а не до гри. Дотримання цих умов стає можливим за правильного методичного керівництва ручною працею дітей, тому важливим є взаємозв'язок таких компонентів, як: учитель – вид праці – навчальний план – процес навчання – учень – середовище [216, с. 35].

Роль учителя, на думку В. Фармаковського, є визначальною в організації педагогічно доцільної ручної праці. В умовах розробки проблеми професійної готовності вчителів ручної праці автор указанного вище методичного посібника заперечує можливість включення до такої діяльності ремісників, майстрів, навіть за умови проходження ними педагогічних курсів. Педагог наводив багатоманітні приклади з практики керівництва ручною працею в різних школах (у т.ч. і в різних країнах). Спираючись на вивчений досвід, єдиним педагогічно виправданим у ситуації професійної підготовки В. Фармаковський називає введення в план підготовки вчителів початкових шкіл програми навчання дітей ручної праці [216, с. 37].

В. Фармаковський, аргументуючи свою позицію щодо змісту ручної праці, вважав, що необхідно здійснювати ретельний добір видів праці. Наприклад, автор наводить думки про те, що робота коваля не несе естетичного змісту, тому її не варто використовувати у виховному процесі; слюсарні роботи також недоречні в практиці навчального закладу, як і плетіння корзин, палітурні роботи тощо [216].

Аналізуючи можливість використання різних видів робіт у закладах освіти, педагог доводив, що тільки робота учнів з обробки деревини може та повинна використовуватися в школі. Тобто робота з цим природним матеріалом сприяла вирішенню сформульованих педагогічних завдань і повністю відповідала ключовим вимогам, які визначив автор цього посібника, як-от: праця має становити інтерес для дітей; вироби мають бути корисними в побуті; праця має сприяти розвитку моторики рук, привчати до порядку й

акуратності, формувати в учнів любов до чистоти, бути посильною для дітей, виховувати їхні естетичні почуття, адже вироби мають відповідати естетичним вимогам. Праця має зміцнювати й розвивати фізичні сили дітей, діяти на протипагу статичному перебуванню школяра за партою [216, с. 39–40].

Щодо організації навчального процесу в початковій (народній) школі, то педагог звертається до загальної дидактики, що розкривається в ідеї організації навчання від простого до складного з використанням наочності. Здійснюючи навчання ручної праці, учитель може використовувати різні види наочності, наприклад, креслення та моделі. В. Фармаковський акцентував увагу на тому, що робота за кресленням є найвищим ступенем ручної праці. Тому педагог розробив окремі правила для моделей, що можуть використовуватися в процесі навчання ручної праці. Він уважав, що моделлю не може бути предмет розкоші й нею не може бути річ, що не має користі. Складні моделі також не варто пропонувати виконувати. Учні, які беруть участь у виготовленні моделі, учаться розрізняти природну структуру дерева, оволодівають технологією обробки різних порід дерева, різьбленням.

Педагог пояснював, що моделі – це фігури, правильні з точки зору геометрії й чисті з точки зору естетики. Моделі мають містити в собі основні види матеріалу та демонструвати прийоми його обробки, особливості використання основних інструментів і способів кріплення частин. Для реалізації цього завдання В. Фармаковський пропонує альбом моделей, за якими мають навчатися діти (Додаток В). Цей альбом складається зі 100 виробів, що згруповані в дві великі групи; 50 перших – це моделі для вивчення програми ручної праці, а інші 50 – це повторення вивченого, але з ускладненням і диференціацією. За підрахунками автора, учень, виконуючи роботи за основною колекцією, опановує 87 прийомів обробки деревини та виконує близько 774 різних вправ, кожна з яких повторює в середньому по 9 разів [216, с. 76].

В. Фармаковський вважав, що організаційно-дидактичні умови процесу навчання ґрунтуються на принципах доступності й систематичності. Тому

принципи становлять пріоритет у навчанні дітей ручної праці. Виконання прийомів обробки деревини має формуватися на основі базових елементів роботи; найскладніше завдання необхідно розкласти на конкретні елементарні вправи, які в подальшому дозволять дитині виготовити виріб самостійно. Методичні підходи щодо реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку педагог творчо переймає з методики розвитку мовлення, згідно з якою вчитель переходить від найпростіших слів та їх аналізу до найскладніших елементів мовного вжитку. При цьому автор звертає увагу вчителя на те, що йому потрібно створити для себе міцну основу, подібну до тієї, яку має вчитель мови у вигляді азбуки.

Для підтримки реалізації такої ідеї В. Фармаковський пропонує таблицю виконання робіт, розроблену його ідейним натхненником – шведським педагогом О. Саломоном. У своїй книжці вітчизняний педагог систематизує весь процес навчання дітей ручної праці, виокремлює певні вправи та вказує кількість повторів їх виконання для різних видів деревини, а також послідовність виконання вправ для різних виробів [216, с. 79]. Автор дотримується принципу послідовності й у використанні інструментів для обробки деревини, наголошуючи на важливості поступового їх уведення залежно від ускладнення завдань та рівня оволодіння навичками роботи із попереднім інструментом.

Опираючись на досить регламентовану структуру програми навчання дітей ручної праці, подану в посібнику «Методика ручної праці», автор указує на важливість педагогічного керівництва ручною працею дітей. Розвиваючи ідею виховного значення ручної праці, В. Фармаковський писав про обов'язковість самостійного виконання дітьми виробів і різноманітність завдань, що впливає з природніх особливостей уваги дитини. Важливо акцентувати увагу на наступність між попереднім і наступним виробом, що гармонійно впливає одне з іншого.

Виховне значення ручної праці В. Фармаковський співвідносить із питанням колективних та індивідуальних форм навчання. Працю педагог

розглядав як індивідуальну творчу діяльність кожної особистості. Тому, на його переконання, починати роботу необхідно з невеликою групою (чотирма дітьми) і поступово збільшувати кількість учасників, максимально – до дванадцяти учнів. Таким чином, ми знову утверджуємось у пріоритеті виховання особистості в процесі навчання дітей ручної праці [216, с. 88].

Зазначимо, що В. Фармаковський – не єдиний автор посібника з ручної праці для дітей початкової школи. У цей період, незважаючи на недостатню організаційно-методичну розробку цієї ідеї державою, існували й інші педагогічні творчі пошуки з означеного напрямку. Наприклад, власний варіант програми з ручної праці в школі виклав А. Вержбицький у книжці «Програма шкільних рукометств. Частина теоретична» (1910) [31], де узагальнив власний досвід організації класів ручної праці.

А. Вержбицький переконаний, що ручна праця може існувати як самостійний предмет і ніяк не виконує функцію підготовки дитини до ремесла. Порівнюючи ручну працю з вивченням рідної мови чи арифметики, цей автор наголошує, що за такого підходу праця підкорена загальній меті виховання: розвиткові фізичних сил, розумових і моральних якостей. Акцентуючи на винятковій важливості ручної праці для розумового виховання, педагог пропонує порівняння різноробочого та майстра, завдяки якому читач може зрозуміти, що ті люди, які досягають певні висоти у своїй професії, досягають певного загальнокультурного розвитку.

Автор згаданої вище програми детально представляє методику складання плану робіт із ручної праці. Проводячи паралелі з вивченням рідної мови та арифметики, педагог виокремлює в ручній праці такі елементи: матеріал, інструмент, прості форми. На противагу існуючим програмам і посібникам із ручної праці, А. Вержбицький відстоює думку про те, що виховне значення – не в ідентичності дитячого виробу з моделлю, а в максимальній ужитковості виробу, який дитина змогла зробити. В означеній праці педагог подає список виробів, котрі дитина може виконати, навчаючись у школі, та вміщує теоретичний опис такої роботи [31, с. 1–14].

Педагогічні громадські товариства, що активно діяли на початку ХХ ст., зокрема на теренах підросійської України, розвивали ідеї дошкільного виховання дітей у різноманітних видах діяльності. Означені ідеї були визначальними в практиці функціонування приватних і народних дитячих садків. Результатом зацікавленості представниками прогресивної інтелігенції вихованням і навчанням дітей стало відкриття громадськими товариствами (Київське товариство народних дитячих садків) безоплатних дитячих садків для найбільш вразливих верств населення. Це зумовило розширення мережі дошкільних установ, а відтак і зміцнення зв'язків дитячого садка зі школою.

Ідеї наступності виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку втілювалися в просвітницькій діяльності подружжя – педагогів Тимофія та Наталії Лубенців. За їхньої участі засновано Київське товариство народних дитячих садків (1907). Відповідно до його Статуту Н. Лубенець була обрана головою правління, а Т. Лубенець – одним із його членів [150].

Основне завдання Товариства – поширення суспільного дошкільного виховання та створення мережі народних дитячих садків. Відкриття дитячих садків такого типу зумовлювалося саме реалізацією ідеї наступності між дошкільною і початковою ланками освіти. Проблема неготовності дітей до навчання в школі пробудила до життя ідею створення установ дошкільної освіти для всіх верств населення. В основі започаткування взаємодії цих двох інституцій лежала функціональна наступність.

Значний вплив на розвиток наступності в цей час мали ідеї та практична діяльність Наталії та Тимофія Лубенців [106; 117; 118; 123]. Вони намагались у своїй практиці тісно пов'язати роботу дошкільних і початкових освітніх інституцій. Н. Лубенець прагнула адаптувати деякі ідеї європейської експериментальної педагогіки щодо діагностики готовності вихователів дитячих садків і вчителів початкових (народних) шкіл до ефективного трудового виховання. Важливими були ідеї Т. Лубенця, які стосувалися зміцнення змістового компонента наступності в роботі дитячих садків та

початкової (народної) школи. У цей час наступність дошкільної та початкової освіти виявлялася в узгодженні діяльності дитячого садка та початкової школи.

З'ясовано, що на етапі становлення ідей підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912) школа не була готова прийняти дітей, які виховувалися в дитячих садках.

Тогочасні вчителі піднімали питання про неготовність дітей до навчання у школі, що полягала насамперед у низькому рівні сприйняття та засвоєння того матеріалу і тих знань, що подавалися за програмами шкіл.

Київське товариство народних дитячих садків приділяло велику увагу розробленню методичних рекомендацій стосовно організації наступності між дитячими садками та школою. Це підтверджується намаганнями здійснити діагностичну роботу з метою подолання суперечностей, що виникають при переході дитини з дитячого садка до школи. Така робота проводилась у формі анкетування вчителів і керівників шкіл, у яких навчалися діти з народних дитячих садків. Наприклад, у матеріалах анкети для вчителів містилися запитання такого змісту:

1. Скільки дітей із народних дитячих садків відвідували школу в період із 1903–04 років і дотепер (1913 р. – *Є. А.*)?
2. Яка кількість дітей закінчила навчальні установи?
3. Як склалася подальша доля тих дітей, які закінчили школу?
4. Яка кількість дітей вибула зі школи?
5. Які причини призвели до їх вибуття?
6. Чи простежується якась різниця між дітьми, що відвідували народні дитячі садки, і тими, що не відвідували?

Інтерпретація педагогами результатів діагностики підтверджувала проблему неготовності дітей до навчання в школі. Зокрема, Н. Лубенець наводила такі цифри: загальна кількість дітей, що прийшли на навчання до школи після відвідування народних дитячих садків, – 630. З них: 144 учня – закінчили школи, 223 – вибули. Основною причиною, через яку діти вибували, учителі називали крайню бідність, що було невипадковим, позаяк народні

дитячі садки опікувалися переважно дітьми з найбільш вразливих верств населення [119, с. 255–265]. Окрім педагогічних проблем, існували й соціально-економічні, що впливали на формування перших.

Особливу увагу Н. Лубенець приділяла питанню відмінності розвитку дітей із народних дитячих садків і тих, котрі не відвідували ці установи. Поряд зі схвальними відгуками про розвиненість, допитливість, охайність і старанність таких дітей, існували й негативні. Насамперед учителі скаржилися на надмірну активність, як у фізичному, так і в пізнавальному аспектах, тих дітей, які раніше навчались у народних дитячих садках. Вони були вільні у своїх думках, виявляли інтерес до оточуючої дійсності, демонстрували критичне мислення, що на той час було неприйнятним у народних школах. Діти, що прийшли до школи з дитячих садків, часто відчували дискомфорт через відсутність безпосереднього спілкування з учителем. Вони нерідко намагалися пропускати заняття в школі, тому що у переважній більшості мали інтерес до спостереження за життям і навколишнім, ніж до засвоєння чітких, регламентованих, «сухих» знань під час уроків.

Аналіз результатів вивчення подальшої долі випускників дитячих садків спонукав Н. Лубенець до спроби узгодити ідеї виховання й навчання дітей у народних дитячих садках і початковій (народній) школі. Проведене нею зібрання садівниць (вихователів. – Є. А.) і вчителів початкових шкіл висвітлило упереджене ставлення більшої частини останніх до діяльності дитячих садків, що не сприяло налагодженню співпраці цих установ у плані методичного забезпечення наступності змісту виховання та навчання учнів.

За результатами теоретичного аналізу з'ясовано, що Н. Лубенець збагатила педагогічну думку того часу новими ідеями. Педагог активно і свідомо підтримувала досвід Швейцарії й Америки щодо організації наступності дошкільних установ і шкіл, про що свідчать опубліковані нею, як головним редактором, статті в журналі «Дошкільне виховання» [32; 85; 232; 241]. У них велика увага приділялася використанню в роботі початкової школи тих методів і прийомів, які практикуються в дитячих садках, зокрема ігрових

прийомів, що полегшують сприймання та дозволяють дитині довше зосереджувати увагу. Використання в роботі шкільного вчителя таких словесних методів, як бесіда й розповіді дітей, покращує результати навчання порівняно з простим заучуванням матеріалу.

Підтримуючи закордонні, насамперед європейські ідеї (М. Монтесорі, Ф. Фребеля), Н. Лубенець зазначала, що без використання досвіду роботи дитячих садків, яка засновується на психологічних особливостях дітей дошкільного віку, ефективне навчання дітей у початковій школі неможливе.

Отже, педагог сформулювала кілька ідей реалізації наступності. По-перше, це взаємодія вчителя й учнів. Дитина для вчителя має бути не просто школярем, а перш за все людиною, яка має свої особисті інтереси. Учителю не повинен забувати про те, що для дитини важливо спілкуватися з однолітками та дорослими і ділитися власною життєвою інформацією. По-друге, причину низького інтересу до навчання педагог вбачала у відсутності активності в процесі навчання дітей у школі. З огляду на те, що діти в дитячих садках звикають до активного сприйняття дійсності, для них стає неможливим отримання знань лише зі слів учителя або з написаного в підручниках. Саме тому Н. Лубенець включила використання ігрових прийомів у процес навчання дітей у школі, адже перехід дітей від однієї провідної діяльності – ігрової до іншої – навчальної має проходити поступово й непомітно для дитини. Такий підхід сприяв зростанню ефективності реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. По-третє, педагог виокремлювала розвивальне середовище дитячого садка та школи. У дитячому садку діти разом із вихователями намагаються створити атмосферу краси та гармонійності, при цьому розуміють цінність усього їхнього оточення, тому що самі беруть безпосередню участь у його створенні. Саме тому Н. Лубенець вважала, що подібна робота має продовжуватись і в школі. Вона критикувала навчальне середовище школи за те, що в приміщеннях діти бачили лише елементи навчального характеру: парти, стіл учителя, дошку, схеми, таблиці й

ін., що не відповідало ідеям виховання й навчання дітей у діяльності, зокрема й трудовій [107; 113].

Т. Лубенець висвітлював проблеми, що стосувалися наступності дитячих садків та школи і обґрунтував можливість створення ще однієї інституції, покликаної вирішити проблеми перших двох. Такою інституцією, на його думку, могли бути «дитячі осередки» [121]. Робота цих установ була покликана продовжити піклування про дітей із дитячих садків, а також дітей, позбавлених відповідних домашніх умов для розвитку. Ця робота багато в чому нагадує сучасну систему позашкільних навчальних закладів. Звичайно, створення «дитячих осередків» певною мірою сприяло вирішенню проблеми наступності, але при цьому домінувала застаріла система роботи як дитячого садка, так і школи, а це, у свою чергу, гальмувало впровадження нових ідей у педагогічну практику. Зазначимо про досвід педагога, який працював на багатьох посадах, що були пов'язані з педагогічною діяльністю: був учителем однокласного училища (с. Рачки), підготовчого класу Київської першої гімназії, інспектором училищ при управлінні Київського навчального округу, директором народних училищ Київської губернії, викладачем педагогіки і методик на Київських вищих жіночих курсах, керівником дослідної трудової школи в Пущі-Водиці [215]. Вважаємо, що це стало важливим підґрунтям для реалізації його ідей щодо наступності трудового виховання дітей.

Узагальнення теоретичних та практичних досягнень Т. Лубенця, подвижника всезагального народного навчання, дає підстави стверджувати про розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку за такими пріоритетами: трудове виховання, навчання грамоти, активне навчання. Т. Лубенець був прибічником виховання ціннісного, дбайливого ставлення дітей до оточуючого їх світу.

Наступність трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку педагог вбачав у необхідності здійснення підготовчої роботи з дітьми. Акцентуючи увагу на свідомому виконанні дітьми трудових дій, Т. Лубенець наголошував на поступовості у залученні дітей до праці:

вирізування, ліплення, шиття (дитячий садок) – обробка матеріалів, елементи ремісничої справи (початкова школа).

Педагог стверджував, що необхідно виховувати в дітей шанобливе ставлення до праці та людей праці. З цією метою він пропонував упровадження господарсько-побутової праці з виховною метою (праця в природі, прибирання іграшок, праця на кухні), оскільки в активній творчій діяльності розкривається внутрішній світ дитини, що сприяє її особистісному розвитку.

Але маємо визнати, що така позиція – не нова. Багато видатних педагогів минулого спирались у своїх поглядах саме на ідею розвитку природного потенціалу дитини. Я. А. Коменський, М. Монтессорі, К. Ушинський, Ф. Фребель наголошували на важливості пізнання дитини для правильної організації впливу на неї.

У педагогічній практиці Т. Лубенця ключовою була ідея підготовки дитини до життя. Провідним принципом організації шкільного навчання визначався принцип індивідуалізації, а результатом – мала стати особистість, спроможна жити в суспільстві. Реалізація цих ідей виявлялась у повазі до потреб, інтересів дитини, родини та гармонізації їх у суспільному житті. Педагог визнавав залежність розвитку держави від освіти народу та вказував на важливість освіти для народу. Можна припустити, що під усезагальним навчанням він мав на увазі залучення до освіти всіх дітей. Освіта народу повинна мати практикоорієнтоване спрямування – ось у якому підході виявлялись особливості поглядів просвітника. Саме ідея застосованості знань і навичок вирізняє погляди Т. Лубенця. Він зазначав, що без розвитку свідомості й спеціальних знань, які можуть, а скоріше, мають бути різними в різних місцевостях, грамотність є «мертвим капіталом» [125]. Наполягав на тому, що людина потребує освіти в її широкому розумінні. Саме тому школа має здійснювати всебічний розвиток особистості. Педагог розвивав думку про особливість освіти як для містян, так і для жителів села. Відстоюючи ідею народної школи, Т. Лубенець вважав, що тільки за умов доступу дітей до освіти народна школа стане справжнім світочем істинної просвіти [125].

На думку педагога, центром виховання є дитина. Підтвердженням цьому слугує створення «дитячих осередків» [121]. У їх функціонуванні поєдналося кілька важливих ідей, серед них насамперед виокремлюємо ідею про те, що дитина, незважаючи на соціальну приналежність, має отримувати якісну освіту. Т. Лубенець майже не розділяв потреб бездомних та «безсімейних» дітей. Друга ідея полягала в тому, що в освітньому процесі групи дітей (невеликої чисельності) треба наближати до груп сімейного типу, оскільки в малих спільнотах дитина може навчатися краще. Ця думка є слушною і сьогодні, про що засвідчує інтерес до неї педагогів-теоретиків і практиків. Третя ідея – забезпечення наступності між дошкільною та шкільною ланками освіти на етапі побудови нової народної школи, заснованої на потребах дитини. Такі осередки відрізнялися від школи вільним відвідуванням дітей. Зміст роботи був присвячений позакласній діяльності, що допомагала розвивати особистість дитини, її творчий потенціал [122; 124; 125].

Зазначені ідеї базувалися на дитиноцентристських поглядах Т. Лубенця. У своїй праці «Дитячі осередки» (1911) педагог розкрив проблеми тогочасного суспільства, зокрема дітей. Він писав про те, що тогочасна школа не має достатньо тепла, що потрібне дітям, які приходять на навчання. Вона відірвана від життя та не задовольняє потреб дитячої душі [121].

Отже, завдяки вивченню праць цього педагога маємо змогу зрозуміти суттєву особливість його поглядів. Зв'язок навчання з життям суспільства Т. Лубенець трактував у тісному поєднанні з трудовою діяльністю. Праця розглядалась ним як засіб формування свідомості дитини. Він розкривав працю через різні аспекти діяльності дитини (учня). Наприклад, читання характеризував як вихідний елемент, тобто центр, який формує всі види робіт початкового навчання. Друковані твори Т. Лубенець вважав не лише носіями фактичних знань, а й джерелом морального виховання. У школі обов'язково мають використовуватися твори, що вказують на суспільну значущість праці, а також розкривають деякі механізми здійснення трудових завдань. Ця позиція

педагога підтверджується в створеному ним підручнику для початкового навчання читання «Зернятко» (1897) [122].

Т. Лубенець розробляв арифметичні задачі, безпосередньо пов'язані з виконанням майбутніх трудових завдань. У його підручнику під назвою «Загальнокорисний задачник» (1876) є такі завдання: «Скільки треба взяти тисяч і сотень квадратних саженив, щоб склалась десятина?», «На земній кулі налічується 1.391.000.000 людей, скільки тисяч жителів?» і т.д. Кожна задача, яку пропонував педагог, містила, окрім власне математичної дії, ще й додаткову інформацію, яка не тільки сприяла збагаченню світогляду дитини, а й могла використовуватися нею в повсякденному житті [124].

Таким чином, Т. Лубенець акцентував увагу на тому, що навчання – це підготовка дітей до праці в суспільстві, але водночас праця слугує інструментом формування суспільства.

З огляду на заявлену проблематику, значний інтерес становлять думки, висловлені Т. Лубенцем у серії статей «Педагогічні бесіди» (1913), зокрема його судження про те, що поведінка та життя дитини мають бути предметом досліджень, спостережень. Працівникам освіти треба враховувати природний потяг дитини до життя. Він застерігав педагогів і батьків від дій, спрямованих на стримування активності дитини, гальмування її життєдіяльності, оскільки, як вважав педагог, це приводить до суперечностей, що можуть негативно позначитися на емоційній сфері дитини. Для дитини нормою є те, що вона шукає радість і щастя, а батьки та педагоги мають забезпечити умови для того, щоб дитина відчувала себе щасливою і раділа життю.

Функції педагога, підкреслював Т. Лубенець, полягають у тому, щоб організувати наповнену сенсами радості діяльність дитини. Школа повинна постійно розвиватися, впроваджувати новітні досягнення наук і запити життя. Для цього вчитель має бути творцем духу школи, створювати атмосферу радості та бажання розвитку. Без цього навчання стає неактуальним, нудним і нівелює розум та почуття дітей [125].

Т. Лубенець не обійшов увагою й особистість учителя. Професійні вимоги до педагога – це насамперед знання дитини, її природи, емоційної та морально-духовної сфер. Адже діти – це майбутнє. А вчитель – помічник, що має відкрити двері для кожного маленького майбутнього. Особистісним сенсом забарвлені слова Т. Лубенця: «Я знову став учителем у початковій школі. Повернувся до первісного стану і щасливий і задоволений, що всю свою молодість я віддав беззастережно справі народної освіти, шкільному вчительству» [126, с. 5].

За хронологічною та змістовою логікою визначено ідеї трудового виховання, що набули актуальності на етапі розвитку ідеї використання праці як засобу формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917) та висвітлювались у численних статтях і працях педагогів, надрукованих у різних педагогічних журналах того часу.

Прикладом може слугувати журнал «Світло», на сторінках якого знаходимо низку статей, присвячених питанням трудового виховання. Означені питання були предметом висвітлення в працях С. Русової. У публікаціях, що були надруковані на шпальтах цього журналу, нею актуалізувалися питання, присвячені як дошкільному вихованню, так і побудові нової школи, містили ідеї трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Зокрема, педагог писала про важливість ручної праці та необхідність її правильного розвитку в садках і школах з метою перетворення цього виду праці на справді живий, корисний та активний метод навчання [178]. Також С. Русова наголошувала на необхідності диференціації змісту трудового навчання відповідно до територіальних і соціальних, вікових відмінностей [182; 184]. Можливість реалізації цих ідей С. Русова бачила у впровадженні комплексного підходу в поєднанні з трудовим принципом. Вивчення одного явища в різних способах діяльності дозволить сформувати живе, безпосереднє ставлення дитини до засвоєного знання.

У статті «Дитячий сад на національній ґрунті» (1910) [180] С. Русова виосновує необхідність організації дошкільних установ на принципах єдності з

життям, варіативності змісту навчання й виховання дітей. Освіту педагог визнає загальнолюдською цінністю, називає дитячі садки тими інституціями, що покликані наблизити тогочасну школу до життя народу [180, с. 44–54]. Адже і початкова (народна) школа і дитячий садок, на думку вченої, мають допомогти кожній людині розкрити й використати особистісні ресурси, закладені в ній природою, що становлять середовище життя.

Зважаючи на проблеми тогочасних шкіл (народних училищ, земських шкіл, церковно-парафіяльних), діяльність яких не пов'язувалася з життям і працею, педагог висловила ідею про створення школи нового типу (інтернатного). Особливістю функціонування школи (інтернатного типу) був зв'язок із природою та соціальним оточенням. Така установа мала стати експериментальним майданчиком для вироблення принципів, методів і засобів нової української школи [182, с. 33–39].

У контексті нашого дослідження на увагу заслуговують праці Я. Чепіги, присвячені розробленню концептуальних, нормативно-правових засад нової школи. У творчих доробках цей педагог звертає увагу на те, що праця є невід'ємною частиною процесу навчання. У статті «Проект української школи» (1913) він акцентував увагу на змісті трудового навчання та диференціації його залежно від віку дитини. Я. Чепіга вважав, що упродовж перших двох років перебування в школі праця дитини розглядається як активність у житті інших (догляд за рослинами, тваринами), а в наступні роки необхідним стає взаємозв'язок фізичної праці та розумової [222–224].

Суспільні потреби щодо підготовки дітей до навчання в школі, актуалізація в педагогічній думці ідей виховання дитини в дошкільному віці – ці чинники зумовили реалізацію проблеми наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Усе частіше у своїх працях науковці, розкриваючи власне бачення школи, звертають увагу на організацію роботи дитячих садків.

Розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку простежується в працях відомих педагогів того часу.

Так, Т. Лубенець у своїй теоретичній праці «Педагогічні бесіди» (1913) [125] писав, що для тогочасної школи необхідне існування дитячих садків. Педагог, маючи вагомий досвід практичної вчительської роботи, стверджував, що досить часто педагогам необхідно витратити багато часу на те, щоб сформувати елементарні навички в дітей, які прийшли до школи. Дитячий садок, на його думку, вирішує цю проблему якнайкраще [125]. Його сучасники – педагоги та психологи – також звертали увагу на важливість продовження роботи, що проводиться з дітьми в дитячих садках, насамперед трудового виховання дітей, у початковій школі.

С. Русова в статті «Націоналізація дошкільного виховання» (1913) [183] вказувала на те, що в майбутній трудовій школі, де дітям доведеться докладати своєї праці до будь-яких знань, у пригоді стане робота, яка проводилася з дітьми в садочку, бо плетіння, вирізування, малювання, ліплення, наклеювання – усе це готує руку й думку дитини [183, с. 15–22].

У праці «Сучасна експериментальна психологія у її відношенні до шкільного навчання» (1901) [148] професор А. Нечаєв зазначав, що в дошкільних установах значна частина часу відводиться творчим роботам дітей, тематика яких відповідає їхньому віку [148, с. 191].

Отже, проблема наступності між дошкільним вихованням і початковим навчанням, зокрема й трудовим вихованням, була спричинена неготовністю дітей до навчання в школі. Але в процесі вирішення цієї проблеми було одночасно встановлено, що і школа не готова приймати дітей на навчання. Тому можемо стверджувати, що розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці був рушієм удосконалення змістово-методичного та нормативно-правового забезпечення діяльності дошкільних установ і початкової школи.

Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, актуалізовані в імперську добу (1889–1917), стали підґрунтям для подальшого їх розвитку на організаційно-методологічному й теоретичному

рівнях. Становлення суспільного дошкільного виховання, запровадження у практику шкільної освіти елементів роботи дошкільних установ, виокремлення двох течій трудового виховання (ручна праця – навчальний предмет; праця на пришкільних городах та в садках) – увсе це знайшло своє продовження в наступні роки функціонування освіти в період Української революції.

2.2. Розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці періоду Української народно-демократичної революції (1917–1921)

У роки Української народно-демократичної революції (УНР) побудова єдиної школи в Україні ґрунтувалася на трудовому принципі, що стало основоположним у виробленні стратегії нової національної системи освіти. Це стало поштовхом для розвитку ідей наступності виховання і навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці означеного періоду (Додаток Д). Загалом у 1917–1921 рр. педагогічні ідеї попередніх років щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку знайшли розвиток у розбудові нової школи.

Зважаючи на важливість суспільного дошкільного виховання та початкового навчання, педагоги доходять висновку про необхідність реалізації ідей наступності дошкільного та шкільного періодів. У ці часи зроблено перші спроби об'єднання дитячих садків і школи. На основі вивчення досвіду організації дитячих садків при «гімназіях і нижчих школах» (початкова школа. – Є. А.) департаментом по позашкільній освіті (1918) було прийнято рішення про подання «Регламенту дитячих садків» до середніх і нижчих шкіл. Окрім того, змістово-організаційна наступність простежується в рішенні департаменту про проведення «Регламенту дитячого садка» через Шкільну раду [296, арк. 7, 11, 12]. Це визначає можливість узгодження організації роботи дитячого садка та школи.

Означена ідея об'єднання двох освітніх інституцій знаходила відображення в теоретичних розвідках педагогів того часу. Я. Чепіга в статті

«Трудова школа» П. Блонського, критичний нарис» (1918–1919) позитивно оцінював ідею дитячого садка при школі [226, с. 197–211].

Аналіз архівних джерел дозволяє зробити висновок про нерозробленість змісту як дошкільної, так і шкільної освіти на нових засадах, що, на нашу думку, було спричинено багатовекторністю процесу реформування національної системи освіти. Незважаючи на це, напрацювання педагогів щодо комплексного підходу до організації навчання на засадах діяльнісного підходу, трудового принципу організації навчання вказують на спроби систематизувати ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

С. Русова в праці «У дитячому садку» (1919) [189] писала про необхідність такої організації перших років навчання, за якої дитина могла б розкрити свій розум та відчуття до сприйняття навколишнього світу в родині, дитячому садку, школі [189, с. 185–202].

Вивчення поглядів С. Русової, викладених у працях «Дитячий сад на національній ґрунті» та «Ідейні підвалини школи» (1913), дозволило виокремити ключову ідею організації навчання та виховання дітей з урахуванням життя суспільства того регіону, де знаходиться освітня інституція. Педагог привертає увагу до проблеми відірваності школи й садка від соціально-культурного середовища з його колоритом, виробництвом, людьми [180; 182].

Ця ідея знайшла відображення і в практичній діяльності педагога. У фондах ЦДАВО України зберігаються матеріали, завдяки яким є можливість з'ясувати внесок С. Русової в реалізацію ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Зокрема, урахуваючи проблематику дослідження, значний інтерес викликає документ «Завдання відділу дошкільного виховання при Міністерстві народної освіти» (цей відділ очолювала С. Русова. – *С. А.*). У ньому йдеться про те, що є необхідність розпочати виховання дітей якомога раніше для їхньої найкращої підготовки до школи та життя й оборони від небажаних впливів недогляду. Це і є завданням зазначеного відділу при Міністерстві народної освіти УНР [288, арк. 8].

На цьому етапі, як і на попередньому, значну роль відігравали громадські організації, які опікувалися відкриттям дошкільних установ. Розширилося поле впливу громадських організацій, який вони здійснювали у співпраці з державними інституціями щодо розвитку мережі дошкільних установ; організації вищих і середніх професійних шкіл для підготовки керівників і педагогів для цих інституцій. З метою здійснення пріоритетних завдань Департамент позашкільної освіти брав на себе організацію підготовки курсів із дошкільного виховання в Києві, закладення постійного музею та лабораторії ручної праці, де ця справа постійно розвивалась би на українському ґрунті за більш «свобідної» творчості дитини [288, арк. 8].

Зазначимо, що зобов'язання щодо організації роботи музею вдалося втілити в життя. У цьому музеї були представлені експонати, зібрані Марією Данилівною Лавриненко-Мищенко для педагогічного музею Підвідділу допомоги дітям Всеросійського земського союзу, що були передані до Міністерства народної освіти (згодом – до Відділу соціального виховання Народного комісаріату освіти УСРР, та зрештою – до Фребелівського педагогічного інституту на певних умовах, що детальніше розкриті в підрозділі 3.1). Зокрема, користуватися музеєм мали всі установи, що здійснювали підготовку працівників для дитячих установ усіх типів (дитячих садків, захистків, прихистків, майданчиків, шкіл). У музеї організовувалися класи праці, лабораторія для дослідження методів трудового виховання дітей, педагогічна бібліотека, періодичні курси для працівників усіх дитячих установ [260, арк. 113].

Вивчення педагогічної думки цих років у контексті, заявленої в темі дисертації проблематики, нормативно-правових документів, дає підстави вважати, що часті зміни векторів політичного розвитку країни в період існування нових державних утворень за часів УНР (1917–1921) зумовлювали ситуацію нестабільності в сфері розвитку дошкільного виховання та початкової школи. Яскравою сторінкою розвитку дошкільного виховання в Україні був відкритий у 1917 р. товариством «Дитяча хата» зразковий український дитячий

садок [204]. Ця установа проіснувала майже рік завдяки зусиллям С. Русової, яка проводила там показові заняття й допомагала купувати посібники для вихователів [288, арк. 16–17 зв.]. У праці «Ідейні підвалини школи» [182] С. Русова розвинула й деталізувала означену раніше думку про використання народних традицій у вихованні дітей, що було суголосним ідеї виховання дитини в праці [182, с. 33–39]. Зауважимо, що педагог акцентувала увагу на створенні умов для розвитку освіти для народу. Зміст освіти, вважала С. Русова, має охоплювати знання з природознавства, історико-філологічні та естетичні знання. Знання й готовність вивчати природознавство мають бути першочерговими, адже людина – невіддільна від природи, тож уміння організовувати господарську діяльність мали приносити максимальну користь при мінімальних витратах [182].

Софія Русова активно пропагувала для використання в школі форм роботи з дітьми, які на той час були притаманні лише дитячим садкам. Наголошуючи на самодіяльному досліді як центральному методі, педагог у праці, яку розглядаємо, вказувала на необхідність використання у початковій школі малювання, ліплення й інших елементів ручної праці для закріплення й узагальнення набутих дітьми гуманітарних знань [182, с. 33–39].

Праця на городі, екскурсії в природу чи на виробництво, що також були характерними формами роботи дитячих садків, а не шкіл того часу, розглядались як навчальні лабораторії для набуття дітьми знань і способів діяльності з природничих дисциплін.

У контексті проблеми наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку заслуговує на увагу розвиток С. Русовою у практичній площині ідей Т. Лубенця щодо діяльності «дитячих осередків» [121]. Осмислення цієї ідеї забезпечило вироблення за участю С. Русової «Інструкції з майданчиків-клубів» (1919), що організовувалися в містах. У цій інструкції зазначалися мета, завдання, зміст, форми навчання й виховання дітей. Дитячий майданчик-клуб – це виховна установа, де основу становить праця, що наближає дитину до природи і сприяє її всебічному

розвитку; вік дітей, охоплених майданчиками, – 4–12 років; центральною діяльністю на майданчику є робота на городі й клумбі, екскурсії, ігри; розпорядок дня: зранку – суспільно-корисна праця, після обіду – ігри, читання, розповіді; бажано, щоб майданчик облаштувався за участю дітей [262, арк. 43–43 зв.].

«Пояснююча записка Департаменту позашкільної освіти. Відділ дошкільного виховання» містить інформацію про Український дитячий клуб для школярів початкових класів, відкритий у Києві 15 березня 1918 р. за адресою: Кловський провулок, № 4. Діти – члени цього клубу – долучалися до продуктивної та суспільно-корисної праці: садили город, доглядали квіти, працювали в столярній майстерні, бібліотеці. Такі клуби організовувалися на принципах дитячої самоврядності й праці [288, арк. 6–7 зв.].

Ідеї актуалізації трудового виховання дітей, наступності дошкільного виховання й початкової школи становили значний інтерес як для теорії, так і практики тогочасного шкільництва.

У праці «Дошкільне виховання» (1918) [178] С. Русова стверджувала, що сформувати здоров'я, характер, навички дитини значно легше, аніж перевиховувати її негативні якості. Актуалізуючи ідею суспільного виховання та навчання, вона наголошувала, що материнська любов є надзвичайно важливою складовою виховання, і тому її треба враховувати у педагогічно доцільній, спеціально організованій діяльності дитини.

Це спричинило потребу в розвиненій мережі дошкільних, шкільних і позашкільних установ, орієнтованих на виховання майбутнього громадянина, здатного до життя й праці в суспільстві [178].

С. Русова впродовж усієї своєї педагогічної практики обстоювала ідею зв'язку дитячих установ (дитячі садки, початкова школа. – Є. А.) із середовищем, у якому дитина народилася, зростала й діяла. Спільна робота педагогів і батьків мала забезпечити органічний зв'язок потреб народу з результатами освіти в контексті поєднання навчання із життям у взаємозв'язках: «родина – дитячий садок – початкова школа». Освітнє

середовище має бути знайоме та зрозуміле для дитини, яка, виконуючи різноманітні завдання, буде розвивати свої фізичні й духовні сили, самотійно здобуваючи знання, потрібні їй для подальшого дорослого життя. У такій організації виховання Софія Русова бачила розбудову всіх ланок освіти на принципах самотійної активності, творчості в праці, гуманізації освіти.

У рукописах спогадів відомої просвітительки знаходимо високу оцінку діяльності вже згадуваної «пані Лавриненко з Чернігова» (Марія Данилівна Лавриненко-Міщенко. – *Є. А.*). С. Русова стверджувала, що Лавриненко – одна з небагатьох, хто усвідомлював важливість українізації дитячих садків, і дуже цінувала етнографічний елемент, який та внесла в ігри, ручну працю, зміст оповідань для дошкільників [304, арк. 56].

Розвиток ідеї підготовки дитини до подальшого суспільного трудового життя простежується в судженнях про організацію трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного життя. Педагог поділяла тогочасні погляди стосовно впровадження трудового виховання в навчальний процес, але водночас критикувала практику їх реалізації в попередній період. Вона порушила питання щодо запровадження трудового принципу в навчанні та вихованні дітей задля формування самотійної незалежної людини, яка в кожному середовищі може знайти своє місце [179; 186].

Працю С. Русова розглядала не як трудову діяльність, а як принцип і метод, за допомогою яких засвоєння знань буде підкріплюватися власною діяльністю дитини. Характеризуючи практику тогочасного трудового виховання, педагог називає її «ремеслом», що перетворює дитячий садок чи початкову школу на трудову організацію, де результатом є не розвиток самотійної творчості дитини, а вироби, виготовлені дитячою рукою.

Наступність трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку С. Русова визначає у єдності вимог щодо організації праці дітей у дитячих садках і початковій школі. Заслуговує на увагу узагальнення С. Русової щодо значення праці як засобу виховання, а саме: праця є активністю; вона має викликати свідому зацікавленість дітей; праця має реальні

наслідки; є засобом фізичного розвитку; має бути посильною для виконання кожною дитиною; педагогічний супровід дитячої праці варто здійснювати на індивідуальному підході; праця має бути різноманітною. Ці вимоги були основоположними щодо організації освітнього процесу, який базується на трудовому принципі та принципі наступності. Педагог також поділяла ідеї взаємозв'язку трудового виховання й інтелектуального розвитку. Вона засуджувала шаблонну, примусову працю, указуючи на пріоритетність розвитку особистості як творчого, свідомого робітника, громадянина, який цінує власну працю та працю інших людей, бачить значущість праці для розвитку суспільства [178].

У праці «Нова школа» (1917) [185] С. Русова привертає увагу до потреб суспільства щодо виховання та навчання дітей. Вона актуалізує проблеми невідповідності очікувань батьків стосовно навчання їхніх дітей у школі та реального стану підготовленості дітей до подальшого життя. З огляду на недовіру суспільства до школи, актуалізуються завдання пошуку шляхів утвердження її в суспільстві як інституції розвитку особистості для ефективної суспільно-корисної праці. Таку функцію, на думку педагога, школа зможе виконувати лише тоді, коли метою освіти буде визначено розвиток самостійних творчих сил дитини. Вихователь і вчитель мають сприяти розширенню свідомості дитини, урізноманітненню її діяльності, наданню можливості найефективніше застосувати свої знання для вирішення життєвих ситуацій [185, с. 19].

Трудове виховання дітей розпочинається з організації життя самого педагога. Тож С. Русова наголошувала на необхідності надання педагогам земельних ділянок, що слугуватимуть дослідними майданчиками як для самих педагогів, так і для дітей. Діти зможуть спостерігати за розвитком рослин у різних умовах, здійснюючи практичні досліди, здобувати знання про взаємозв'язок природних явищ.

Реалізація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку простежується і в поглядах С. Русової на зміст

виховання і навчання у новій школі. Педагог запропонувала перелік предметів для початкової школи: Закон Божий; рідна мова; арифметика; природознавство; географія; історія; ручна праця (малювання, ліплення, різьблення по дереву); спів; фізичне виховання (рухливі ігри та гімнастичні вправи) [185, с. 17–18].

Поєднання змісту дошкільного виховання та навчання і виховання дітей у початковій школі, на думку С. Русової, – основне завдання розвитку національної освіти України. Початкове навчання, що здійснюється на основі зв'язку дитячого садка та початкової школи, має на меті, за твердженням педагога, активізацію цікавості до навколишньої дійсності та надання первинних знань про способи її перетворення. Уміння дитини, здобуті в дитячому садку, а саме: праця з олівцем, ножицями, глиною, папером, є основою для подальшого навчання в школі. Працею С. Русова називає спостереження дітей за природними явищами та змінами, які в них відбуваються, екскурсії, колекціонування всіляких цікавих для дітей дрібниць, складання музею, ілюстративне перероблення бесід, оповідань, екскурсій, прикрашання хати й упорядкування всяких речей, що оточують дитину. Творчість педагог розглядає як процес особистого інтелектуального пошуку людини за допомогою власного натхнення, фантазії, що виявляється у власних засобах і створює новий духовний скарб [178].

Реалізувати означені положення, на думку С. Русової, можна завдяки співіснуванню двох ідей, а саме: комплексного підходу до організації освіти та трудового принципу виховання. У праці «У дитячому садку» просвітниця вказувала на те, що програма роботи з дітьми формується на основі природи й навколишнього світу дитини. Педагог запропонувала систематизувати роботу з дітьми відповідно до пів року, різноманітності етнографічного змісту освіти. Софія Русова обстоювала думку про те, що кожна тема має як теоретичну, так і практичну складові. Комплексна система, яку вона запропонувала, охоплює: спостереження за природою – розповіді вихователя – художні твори – вироби ручної праці – бесіди [189, с. 185–202].

С. Русова – одна з небагатьох педагогів кінця XIX – початку XX ст., чії продуктивні ідеї щодо розвитку освіти України пройшли випробування крізь різні етапи суспільних і державних перетворень [188; 190]. Свідченням цього є опубліковані в різні роки та в різних регіонах України й поза її межами праці педагога, висвітлені нею ідеї. «...Головне – викликати активність дитини, перемогти інертність її духовних сил. Все навчання має викликати власне зусилля дитини, щоб досягнути можливої мету. Навчання може дуже добре причинитися до вироблення характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійно власну ініціативу, даючи дитині праці цікаві для неї, які, однак, вимагають від дитини самостійної активності...» [188, с. 224; 191].

У руслі означеної проблематики суголосними творчим надбанням С. Русової були педагогічні ідеї С. Сірополка. У праці «Завдання нової школи» (1919) [197] висвітлено такі принципи організації суспільного дошкільного виховання, як-от: сімейний, за яким дитячий садок має стати для дитини другою родиною, що сприятиме саморозвиткові дитячих свободи, почуттів і розуму; єдності з природою та своїм народом. Педагог проголошує думку про необхідність державного суспільного дошкільного виховання, аргументуючи це тим, що суспільство вже готове й потребує саме суспільного дошкільного виховання під керівництвом державних органів. Зумовлено це необхідністю виховувати дитину – сприяти її природному розвитку з ранніх років. Зазначимо цікаву деталь у контексті нашого дослідження: педагог указував на дві важливі ідеї – колективної гри та праці. Окремо він розглядав ідею про наступність у діяльності дитячого садка та нової початкової школи [197].

Завданням нової школи, на думку С. Сірополка, є підготовка до самостійного та трудового життя. Школа розглядається як трудова дитяча спільнота, організована на принципі самодіяльності, що є прообразом майбутнього ідеального суспільства. Важливого значення педагог надавав поєднанню знань дітей з їх особистими враженнями. Для цього дитина вивчає будь-які предмети з урахуванням особливостей місцевості й різних суспільних відносин, притаманних людям, які оточують цю дитину. Нова школа має бути

школою праці, що побудована на трудовому принципі. При цьому педагог застерігав від цілеспрямованої підготовки дитини до певного виду фізичної праці або професійного навчання. Праця дітей повинна стати засобом отримання й закріплення знань, котрі можна поглибити в школі. Наприклад: досвід організованого догляду за пришкольним садом чи городом можна використати в змісті лекцій із ботаніки; за тваринами – у лекції із зоології, збирання природного каміння для шкільного музею – у лекції з мінерології, упорядкування приміщення школи – під час заняття з малювання та ліплення. Ручна праця, як уважав С. Сірополко, не має бути виділена в окремий предмет вивчення, а повинна бути тим об'єднувальним явищем, яке скріплює всі напрями діяльності дитини в школі [197].

Роль педагога в руслі проблематики дослідження розкрита в праці С. Панасенка «В сучасній школі» (1917) [151]. Ця книжка написана ще в дореволюційні роки, але друге її видання відбулось у 1917 р. Його здійснило видавництво «Українська школа», організаторами якого були С. Русова, Ю. Сірий, Я. Чепіга, С. Черкасенко [151]. Автор акцентує увагу на проблемі підготовки вчителя.

У науковій розвідці Я. Чепіги «Народний учитель та національне питання» (1912) висвітлювалися питання роботи вчителя з трудового виховання дітей. На сторінках видання педагог розкриває шляхи розвитку потенціалу вчителя з метою його підготовки до роботи в новій школі. Підкреслюючи важливість творчого розвитку вчителя, автор наголошує на необхідності пошуку ним нових способів взаємодії з дітьми з метою їх виховання. Учитель має стати носієм культури, повинен передавати її народу. Таке завдання вчитель зможе виконати лише тоді, коли його внутрішній світ буде об'єднаний із народом, а національний організм народу стане базою для всієї багатогранної діяльності педагога [225].

В аспекті ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку заслуговує на увагу стаття Я. Чепіги «До трудової вільної школи» (1918–1919) [228]. У ній автор висвітлював важливість

діяльнісного принципу організації освіти в школі. Педагог писав про те, що «призначення людини – не нудитись світом, а наповнювати його діяльністю, набувати добра і людських цінностей» [228, с. 212]. Автор стверджував, що ідея трудової вільної школи отримала розвиток у поглядах найкращих педагогів. Тож невдовзі вона має постати школою радості, свободи й творчості. Для того, щоб забезпечити виховання нового громадянина оновленого суспільства, дитина має виховуватися в трудовій школі. Така школа повинна враховувати соціально-психічні аспекти, які полягають у впливі праці на культурний і духовний розвиток особистості. Тому наявний і потенційний рівні цього розвитку стимулюють школу до забезпечення здобуття освіти у процесі праці. Активна участь у трудовій діяльності шкільної общини, шкільного колективу дає дітям можливість отримувати нові знання. Природним для дитини є процес взаємозв'язку виховання, навчання й праці, коли вона навчаючись працює і працюючи вчиться. Саме в дошкільному та молодшому шкільному віці формуються основи волі дитини. Ця природна сила спонукає дитину, наслідуючи традиції свого народу, бути діяльнісною. Дитина не тільки думає, засвоює та відчуває, а й учитесь творити самостійно.

Окрім зазначеного вище, в основі організації оновленої школи, на переконання Я. Чепіги, мають лежати соціально-етичні підвалини. Розвиток суспільства і технічний прогрес є невіддільними одне від одного. Педагог розглядає їх як чинники, що впливають на зміну орієнтирів підготовки особистості до трудової діяльності. Тогочасне суспільно-економічне становище, як вважав Я. Чепіга, вимагало працівника, корисного для суспільства. Тому завдання виховання та навчання дітей полягали у свідомому ставленні до праці, активності в трудовій діяльності та творчій праці в колективі. Я. Чепіга називав ці вимоги ключовими в оновленні змісту трудового виховання дітей. Обґрунтування цих завдань впливало із соціально-етичних передумов трудової школи: урахування соціальної рівності, підготовка майбутніх громадян до соціально-значущої праці. Школа мала стати основним інструментом формування творчої, свідомої особистості-громадянина [220].

Аналіз змісту програм різних предметів «нижчої початкової школи» підтвердив думку про важливість трудового виховання дітей. Це пояснює той факт, чому зміст навчання й виховання будувався з урахуванням елементів трудової діяльності. Так, у процесі вивчення української мови використовувалися письмові завдання, тематика яких стосувалася життя, що оточує дитину (переважно трудової діяльності), та вправи за картинками. Діти малювали, ліпили, моделювали під час читання, письма та бесід. Методи навчання рідної мови мали відповідати тогочасним педагогічним поглядам, а саме: дитині надається можливість ставитись до всякої праці з творчою самодіяльністю, виявляючи якнайвільніше ознаки своєї індивідуальності; поєднувати психічну працю з фізичною; засвоювати основні загальнолюдські культурні цінності, як і ті, що були притаманні національній традиції.

У процесі вивчення математики дітям пропонували розв'язувати задачі, з якими вони зіткнуться в житті, поза межами школи, що мало підготувати учнів до вивчення систематичного курсу арифметики в старших концентрах. Діти власноруч малювали, виробляли з паперу чи з глини або з іншого матеріалу ті предмети, про які йшла мова на заняттях з арифметики (під час такої ручної праці вони не користувалися жодним підручником). Арифметичні задачі, переважно сільськогосподарського змісту, були взяті з життя. Але, зважаючи на тогочасний розвиток суспільно-господарських відносин, місцеві особливості, учням пропонувалися задачі про кооперацію, торгівлю, промисловість, що відповідало соціально-економічним потребам часу.

Природознавство як навчальний предмет, на нашу думку, найбільше орієнтований на особливості розвитку дітей 7–10 років. У програмі предметів для нижчої початкової школи зазначено, що, оскільки більшість дітей – вихідці із селянських родин (на селі діти постійно можуть спостерігати за діяльністю дорослих, брати у ній участь), школа має бути, по змозі, трудовою. При цьому, окрім загальнопедагогічного змісту цього поняття (наочне викладання), за мету ставиться привчити учнів до праці (діти мусять мати час підсобити батькам удома під час приспішної, важливої роботи, залучатися до праці в школі: у

саду, на городі, у майстерні тощо). Зазначено також, що природу рекомендовано вивчати переважно «з живих речей», тому неодмінною частиною навчання мають бути екскурсії та праця [286, арк. 35–95].

На етапі розвитку ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті (1918–1921) відзначаємо наукову й науково-методичну розробку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що активно пропагувалися педагогами-теоретиками й практиками попереднього періоду. Так, наприклад, ідеї Т. Лубенця про практикоорієнтованість навчання, які педагог відстоював у своїх посібниках, простежуються в примітках до програми вивчення математики в початковій школі професора К. Малиса. Представлена на засіданні комісії з вивчення математики його праця «Наука рахунків в чотирьох класах народної початкової школи» (1919) містить думку про те, що все, вивчене дитиною в школі, вона повинна вміти застосовувати в житті. Тому не варто давати дітям знання, які не мають практичного застосування [302, арк. 15–16 зв.].

Основним засобом популяризації ідей педагогів у роки Української революції (1917–1921) було періодичне видання «Вільна українська школа». Вміщені в цьому журналі статті розкривали сутність реформаційних процесів, що відбувалися в теорії й практиці освіти загалом. Публікувалися також матеріали щодо виховання й навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

П. Тушкан у статті «Загальні завдання сільськогосподарської освіти на Україні» (1918) [213] розкрив власні методичні погляди щодо організації освіти в початковій школі. На думку цього педагога, в основі розумового розвитку повинно бути спостереження дітей за діяльністю людей. Навчальний заклад мав зміцнити й поширити ті знання і той досвід, з якими діти приходять до школи. Природознавство, родинознавство, розуміння оточуючого життя – ці дисципліни не можуть бути вивчені за допомогою книг. Лише екскурсії дають можливість спостерігати живі рослини, істоти, явища природи, справжнє життя людей. Саме життя має стати книгою шкільної науки. Автор статті необхідною

умовою освіти вважає поєднання розумовго розвитку з громадським вихованням (трудове є його компонентом). Використання трудового принципу, на думку цього педагога, мало двоєдину мету: не відривати дітей від сім'ї (щоб діти могли за необхідності допомогти родині у хазяйстві) та привчати їх до посиленої праці й розуміння промислу своїх батьків. П. Тушкан вважає, що саме така школа може виховати учня, підготовленого до подальшого навчання і подальшого трудового життя [213, с. 228–235].

О. Музиченко в статті «Реформа школи чи шкільна реформація» (1918–1919) [140] висвітлює власні думки щодо методичного аспекту організації школи, в першу чергу – початкової. Концепція виходить із самостійної праці самого учня, з високої оцінки його вольового елемента, що організовує свідомість, а тому змінює ключовий елемент у роботі школяра: учень має не знати, а думати. Школа повинна не лише дати певний обсяг знань, а й підвищити загальну психічну працездатність дитини, сприяти розвитку на цьому ґрунті вільної розвиненої особистості, індивідуальності [140, с. 3–10].

Усі зміни щодо засобів навчання, пише О. Музиченко, вимагають радикальної зміни шкільного устрою: організація свідомості може бути забезпечена лише особливою організацією школи. Ця нова школа ставить собі цілком інакше завдання: вона повинна взяти на себе не навчання, а виховання розуму дитини, на відміну від школи зубріння. Під трудовою школою розуміють не стільки поєднання особливих ремісничих чи сільськогосподарських дисциплін, що гарно впливають на здоров'я, розвиток очей, рук; навіть не стільки наочні засоби, коли діти за допомогою гри, драматизації, малювання, ліплення, колективної праці з більшою інтенсивністю схоплюють новий матеріал; але взагалі творчість, самостійну напружену думку учня, який здобуває знання, хоч би для цього і не було використано ні малюнка, ні діяльності рук або очей. Трудова школа вимагає не нових дисциплін, а нового принципу, яким мають проїнятися всі дисципліни. Коли замість принципу вивчання, запам'ятовування висувається принцип «переробки матеріалу» учнями, – це і є трудова школа [140, с. 3–10].

Своє бачення ручної праці в практиці роботи оновленої школи представив М. Котляренко в статті «Ручна праця в школі» (1918–1919) [97]. Виокремлено ідею ручної праці, заснованої на наукових знаннях. З цією метою створювались лабораторії, де діти поєднували трудові процеси з науковими дослідженнями, що сприяли реалізації зв'язку навчання з життям. Наприклад, для того, щоб спекти хліб, треба дослідити процеси випікання, компоненти тіста, з'ясувати, чому взаємодія цих компонентів дає такий результат тощо [97, с. 8–12].

Отже, вивчення історико-педагогічних джерел дало можливість з'ясувати, що в період 1917–1921 рр. ідеї наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку отримали суттєвий розвиток. У педагогічній думці цих років спостерігаємо різні способи обґрунтування ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а саме: у поглядах педагогів того часу щодо мети, змісту трудового виховання дітей, у пошуку єдиних організаційних форм, принципів і методів навчання й виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

У період становлення та розвитку ідей наступності в меті та змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на українському ґрунті в роки Української народно-демократичної революції (1917–1921) у вітчизняній педагогічній думці розглядалися такі ідеї: організація єдиного простору освіти дошкільників і молодших школярів з урахуванням місцевих особливостей; виокремлення принципів самостійності, активності, творчості в праці, гуманізації змісту виховання; комплексний підхід до планування наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

2.3. Трансформація ідей наступності трудового виховання дітей у поглядах представників педагогічної думки радянської доби (1919–1934)

Студіювання ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у педагогічній думці радянської доби потребує

ретельного прочитання й аналізу історіографічних джерел, що подані в підрозділі 1.1 за результатами систематизації джерел дослідження. До цієї групи джерел, як уже зазначалося, відносимо опубліковані наукові праці педагогів, представлені в окремих виданнях і в періодичних педагогічних виданнях. Ураховуючи специфіку групи історіографічних джерел, вважаємо за можливе віднести до неї й особові матеріали, а саме: рукописи педагогів, листи, у яких розкривається зміст педагогічних ідей, мемуари.

Серед таких рукописів вагомими є матеріали виступу Олександра Музиченка під назвою «Реформа школи чи шкільна реформація», який був виголошений на учительському з'їзді в 1919 р. Аналіз цих матеріалів засвідчує сформованість поглядів педагога про організацію освіти України в період Української народно-демократичної революції. Зазначимо, що виступ О. Музиченка був опублікований у другому томі журналу «Вільна українська школа» (1918–1919) [140]. Віднайдені нами у фонді Народного комісаріату освіти УСРР ЦДАВО України рукописні матеріали містять думки О. Музиченка, що засвідчують його прагнення адаптувати вироблені в попередній період ідеї до нової радянської освіти на етапі пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921). Автор у рукописі наголошував на необхідності переходу до нового, діяльнісного принципу навчання, що повинен виявлятися в активності всього педагогічного процесу. На думку педагога, учитель повинен змінити свою провідну функцію: перестати бути транслятором знань, а стати провідником дитини у світ знань і розвитку її вмінь [258, арк. 1–9].

Матеріали щодо організації трудового виховання в УСРР, датовані 1919 р., містять міркування різних практичних педагогічних працівників цього періоду. Так, у зверненні до організаційно-педагогічного підвідділу відділу соціального виховання кандидат природничих наук Ніна Порфирівна Ржепищевська-Лисецька розкрила власне бачення ролі трудового принципу в організації навчання дітей. Вона вказувала на відірваність школи від живої

природи в період так званого «церковно-релігійного навчання». Педагог наголошувала на важливості перебудови школи вербальної на школу трудову, близьку до життя людей, відповідно й до природи. Перспективи організації такої школи авторка звернення розглядала в діяльності дитячих комун, а трудову школу характеризувала як спосіб організації життя дитячого колективу. Тому ідеї життєдіяльності дитячих комун, де діти разом постійно живуть і працюють, самі себе обслуговують на засадах самоорганізації, що є природними життєвими потребами самої комуні, очевидно, найкраще відповідали меті нової школи: не готувати дітей до життя, а «...бути цим життям...» [260, арк. 35–35 зв.].

У педагогічній думці 20-х років ХХ ст. спостерігаються тенденції розвитку ідей наступності в навчанні й вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [131; 227; 229]. Ідеї організації дитячого будинку, який мав стати наступним шаблоном розвитку трудової школи, організованої на засадах соціального виховання, знайшли своє найяскравіше втілення в працях відомих педагогів того часу Я. Чепіги й А. Макаренка. Цікавим є той факт, що обидва педагоги у своїх працях звертали увагу на зв'язок соціального виховання з сім'єю, хоча мали різні погляди на цю проблему. А. Макаренко дотримувався позиції, що соціальне виховання повинно бути основою всіх педагогічних впливів, а отже, сім'я має підпорядковуватися законам соціального виховання [131, с. 287–314].

Я. Чепіга відстоював спільність принципів організації школи та сім'ї [227]. У працях цього періоду достатньо часто він звертався до проблеми наступності у вихованні й навчанні дітей дошкільного віку. Так, у 20-х роках ХХ ст., учений вказував на те, що дитячий садок теж потребував змін. Ідеї педагога обґрунтовувались розумінням близькості за психофізичними особливостями дітей дошкільного та шкільного віку та єдності виховання, навчання з позицій цілісності природи дитини. На цій основі відомий педагог і організатор освіти розвивав ідеї про важливість гармонійної співпраці дитячого

садка та школи з метою формування майбутньої особистості й підготовки її до праці [221].

Аналіз педагогічної преси 20–30-х років ХХ ст. дозволив з'ясувати сутність ідей, що супроводжували освітню практику в період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (Додаток Е).

Так, Г. Гринько в статті «Чергові завдання радянського будівництва в справі освіти» (1920) [54] указував на неправильність використання ідеї єдиної трудової школи в попередній період, що в нашому дослідженні характеризується як період становлення та розвитку ідей наступності в меті та змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР (1917–1921). Автор названої вище статті піддавав критиці попередній період за нібито ізолювання органів освіти від живих осередків пролетарської праці й думки, а особливо від участі трудящих у вирішенні чергових практичних завдань радянського будівництва.

Оціночні судження Г. Гринька про небезпеку зрощення керівних органів освіти періоду УНР із дрібнобуржуазною інтелігентською стихією були характерними для педагогічного середовища 20-х років ХХ ст., що розвивалося під впливом ідейно-класового замовлення радянської доби. Водночас Г. Гринько стверджував про взаємозв'язок економічного розвитку й запитів суспільства щодо навчання й виховання дітей. Ідейно-політична (на класових засадах), економічна зумовленість трудового виховання й навчання дітей і молоді впливала із суспільних потреб щодо підготовки кваліфікованого робітника для виробництва, відданого класовій ідеології службовця, готових до власної участі в перетвореннях [54, с. 2–9].

У «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» (1920) зазначалось, що не повинно бути школи навчання, де дитина проводить 4–5 годин на добу. Школа мусить органічно злитися з дитячим клубом, продовжуючись влітку у формі колонії чи майдану. Сім'я, на думку авторів цього документа, має відійти на другий план, а її функцію візьме на себе соціальне виховання. Розвиток мережі установ соціального виховання має

здійснюватись із відкриттям дитячих захистків, садків і будинків, де дитина, врешті, могла б реалізувати свої права [59, с. 10].

Незважаючи на означені вище тенденції розгортання функцій школи як виховної інституції, ідеї наступності трудового виховання, котрі були вироблені в попередні періоди, розвивалися на нових засадах, що й зумовило їх трансформації.

Пошуки шляхів застосування наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розглядалися також на конференціях різних рівнів. Так, у статті «Про конференцію дошкільників» (1920) А. Гендрихівська узагальнила ідеї, висвітлені в ході цієї конференції [49]. Серед значного масиву думок щодо розвитку дошкільного виховання визначальною була ідея пошуку способів його організації. Авторка статті стверджувала, що ці пошуки повинні ґрунтуватися на ідеї вивчення дитини та спостереження за всіма її психофізіологічними особливостями, що виявляються в дитячій ініціативності й творчості.

Разом із цим, у статті розкривалися недоліки щодо ізолюваності й відірваності дошкільної роботи від шкільної. Питання про взаємовідносини дошкільних установ із школою було достатньо гострим і стало предметом дискусії на вищезгаданій конференції. Зазначалось, що російська (РСФРР. – Є. А.) організаційна схема завдяки її особливостям спричиняє роз'єднання, тому що тільки в комісаріаті існує сектор соціального виховання, який об'єднує всю роботу з дітьми, однак на місцях шкільні й дошкільні підвідділи є відособленими [49, с. 46–47].

У руслі розвитку ідей професіоналізації навчання, які домінували в двоступеневій загальноосвітній трудовій школі РСФРР, Відділ соціального виховання НКО УСРР реформував усі типи шкіл, що існували тоді на теренах республіки на семирічну трудову школу-клуб (1920). Така школа в співпраці із дитячим садком мала складати тимчасову систему соціального виховання, що найбільше відповідала б реальним вимогам «переходового» періоду [203, с. 8–16].

Українські педагоги (державні діячі того часу) підтримували цю стратегію розбудови радянської системи освіти, що простежується в їх статтях, доповідях. Наприклад, у статті «Проблеми виховання й освіти в Радянській країні» (1922) Я. Ряппо пропонує загальні основи організації освіти [192]. Він зазначав, що діти в школі мають працювати не наочно, а займатися активною технічною творчістю, що підпорядковується суспільній меті. Дитина має не просто усвідомлювати світ, що її оточує, а вивчати й перетворювати його.

Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці 20-х років ХХ ст. розвивалися з урахуванням ідейно-політичних, економічних, педагогічних пріоритетів. Шлях до перемоги соціалізму – це шлях до вузької спеціалізації, підкреслював Я. Ряппо. Радянській країні потрібні вузькі спеціалісти для розвитку техніки, технічні працівники-майстри, а також творці цілих галузей виробництва. Реалізувати все це можна лише за умови реформування системи освіти. У цьому контексті зміни торкалися вікової періодизації дітей. Для кожного вікового періоду дітей автором статті запропоновано тип навчальної установи: для дітей періоду стихійного фізіологічного росту й розвитку асоціативних шляхів (3–7 років) – дитячий садок; для «нейтрального періоду» духовного розвитку дітей від 8 до 11 років – початкова школа (заняття символами – слова, літери, числа); для дітей періоду розподілу світоглядних і практичних інтересів (11–14 років) – основна школа (диференціація за нахилами); для підлітків періоду розвитку визначених професійних нахилів (15–18 років) – професійна школа [192, с. 1–17].

Вивчення праць О. Дорошенко, Е. Яновської засвідчує, що ідеї практичної зорієнтованості трудового виховання дітей поширювалися на дошкільне виховання. Педагогічні ідеї цього часу засновувалися на розумінні того, що дитина найкраще виявляє себе під час вільної творчості.

Значна увага приділялася професійній підготовці вихователів. О. Дорошенко стверджувала, що недостатність психологічної та педагогічної підготовки керівниць, їх нерозуміння основних психофізичних особливостей раннього дитинства, з одного боку, відсутність певних умов – з іншого і

пояснює невдачі щодо виховання дітей [67]. Авторка праці «Організація дитячого колективу в ранньому віці» (1923) [72] підкреслювала, що потреба дитини в практичній діяльності з оточуючими предметами ґрунтується не на основі творчості, а на основі пізнання, ознайомлення з предметним довкіллям. Тому для такої діяльності дитини, проби власних сил, тренування її сенсорних і моторних апаратів повинні бути забезпечені умови соціального життя [72, с. 12–27].

Е. Яновська в статті «Дитячий садок у світлі пролетарської революції» (1923) [236] виокремлює залежність виховання від соціально-економічного розвитку суспільства. Автор публікації засуджувала погляди деяких педагогів, які вважали, що мета виховання полягає в зрощуванні й розвиткові закладених природою здібностей і схильностей дитини. Вона наголошувала на тому, що педагог має не тільки розвивати вроджені схильності дітей, але й творити атмосферу, що здатна пробудити в дитині революційну думку, бадьорість духу і бажання розбудувати нове життя. З такої точки зору, дитячий садок покликаний забезпечити умови для активного входження вихованців у соціальне життя, наслідування тих, хто несе «в собі всі елементи пролетарської класової боротьби» [236, с. 1–26].

Трансформації підходів щодо організації та змісту шкільної (початкової) освіти простежуються в педагогічній думці того часу. Наприклад, М. Биковець у статті «Екскурсії та музеї у трудовій школі» (1923) [22] розкриває зміст і методику проведення екскурсій. Педагог стверджувала, що нова школа, збудована на трудовому принципі, в основу виховання покладає природознавство, бо воно дає конкретний матеріал, на якому найлегше виховувати зовнішні чуття, рухи й мову, розвивати здатність до спостережень. Екскурсія має розвинути в учнях самодіяльність та інтерес до самостійної праці. Однак, на думку автора цієї статті, важливим компонентом екскурсій є колективна (спільна з педагогом) праця учнів [22, с. 28–38].

На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) основою

шкільного навчання було визначено комплексне навчання. Така ідея виосновувалася з огляду на те, що комплексне навчання є протиставленням до навчання предметного. Основна ідея полягала в систематизації різних наук, розподілених на окремі навчальні предмети й організованих як систематичні курси. Трудові процеси, досліди були провідним методом навчання. З метою наближення навчання до життя суспільства всі навчальні комплекси, що вивчалися в школі, були побудовані на вивченні роботи промислових та сільськогосподарських об'єктів [175, с. 34–44].

Педагогі-практики зосереджувалися й на недоліках комплексного підходу в організації навчання. Так, Н. Лубенець, що була однією з фундаторок ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, вказувала на складність опрацювання комплексу дітьми через велику кількість матеріалу, нестійкість інтересів дітей, а відтак, і на пошуки шляхів активізації дитячої праці [120, с. 36–41].

Розвиток ідей дошкільного виховання в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) відбувався під впливом досягнень педологічної науки. Серія статей А. Залкінда «Про педологічний перегляд дошкільного виховання» (1925) [79–81] розкриває сутність тогочасної теорії, що формувала подальшу методичну, організаційну та практичну роботу [79–81]. Автор аналізує тогочасний стан науки педології та робить висновок про те, що вона потребувала суттєвого перегляду на існуючому етапі розвитку суспільства. Він критикував педологію за її схильність до біогенетичного та соціогенетичного підходів до вивчення особистості. Статті [79–81] розкривають думку автора про перегляд педологічних принципів організації дошкільного дитинства. А. Залкінд гостро засуджував ідею побудови педагогічного процесу на основі природного потягу дитини та наполягав на важливості виховання в дітей, молоді діалектичного матеріалізму, колективізму, революційної активності й організованості.

З огляду на предмет дослідження, цікавий матеріал міститься в статтях Е. Яновської, зокрема таких: «Про дошкільне виховання» (1927) [239] та «Про дошкільне виховання. Лист 1» (1925) [240]. У цих публікаціях авторка

підкреслює важливість дошкільного виховання для зміцнення розвитку нової школи. Педагог називала дошкільне виховання важливою суспільною справою. Ці ідеї були покладені й у завдання виховання, котрі вчена оприлюднила: виховання здорових і корисних для суспільства громадян. Отже, наступність дошкільного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку була на часі в нових суспільних і політичних умовах [239; 240].

Ідеї наступності в змісті, формах і методах виховання і навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розкриваються в статті О. Дорошенко «Сучасний дитячий садок» (1925) [71]. Науковець наголошувала на педагогічному значенні дошкільного виховання, аргументуючи це тим, що передова частина вчительства, що намагається збудувати школу на наукових засадах (а така течія ширилась і росла серед радянських учителів), ясно усвідомлює значення дошкільного періоду дитинства і з розумінням ставиться до організації установ дошкільного виховання. Указуючи на недоліки тогочасної системи дошкільного виховання, авторка пише про неприйнятність вільного виховання, відірваність його від реального життя, ілюзорність (казковість) змісту виховання, що далекий від реального життя.

Вивчення педагогічної спадщини О. Дорошенко дає підстави вважати, що ідеї щодо трудового виховання дітей і наступності як педагогічного явища зазнали змін. Насамперед, на її думку, дитячий садок мав готувати активного й корисного члена суспільства з точки зору пролетарського ідеалу. Авторка вище наведеної статті називає мету виховання дітей у дитячому садку, сформульовану в попередні періоди, шкідливою для диктатури пролетаріату. Потреба виховання борців, організаторів, творців нових форм суспільного (на класовій ідеології) життя становили мету виховання дітей, як дошкільного, так і шкільного віку.

У 1921–1928 рр. простежується тенденція щодо розроблення та реалізації шкільних програм із урахуванням організації життєдіяльності дітей у дитячому садку. Упровадження з метою розвитку в шкільні програми гри доповнювалося різними видами праці в навчальних комплексах. Виступаючи за організацію загального дошкільного виховання як фундаменту єдиної трудової школи

соціального виховання, О. Дорошенко стверджувала, що це можливо здійснити тільки тоді, коли справу в усіх садках буде переведено на нові шляхи – зв'язки оточення із суспільним докільям [68; 71].

Означені вище ідеї реалізовано в навчальних програмах і планах. На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті та методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР в 1925/1926 навчальному році було закладено основи тогочасної школи на ґрунті трудового виховання і навчання, що знайшло відбиття й у діяльності дошкільних установах. Набули поширення ідеї: сільськогосподарського та індустріального ухилів у трудовій школі; комплексної системи в школах соціального виховання; дальтон-плану в установах соціального виховання. Ці ідеї реалізувались у процесі навчання грамоти, математики й природознавства, краєзнавства в установах соціального виховання, формах, методах і змісті праці в дошкільних установах. Відповідно до нових ідей оновлено поради́к соціального виховання, поради́к перепідготовки вчительства, дитячу літературу [50, с. 194–201].

Поширена ідея комплексного навчання, як у школі, так і в дошкільних установах, була предметом полеміки серед педагогів. І. Соколянський у статті «Організація педагогічного процесу за комплексною системою, методика і методична техніка» (1926) [202] розкрив власну думку щодо сутності комплексу та його місця в освіті. На його переконання педагог має не наглядати й описувати дитячу природу, а організовувати поведінку дитини чи дитинства у певний спосіб та надати цій поведінці певний суспільно-класовий напрямок. Тому роль процесуальних чинників у педагогічному процесі треба кваліфікувати в такому порядку: педагог (керівник), матеріал (оточення), дитина (колектив). Комплексові (комплексні) теми є метою вивчення, а знання – лише засіб (знаряддя) до вивчення комплексів [202, с. 11–16].

Проголошення курсу на єдину трудову школу було суперечливим. Педагоги не мали спільних поглядів на систему трудового виховання. Цьому питанню присвячена стаття К. Федорівського «Трудова школа й трудове виховання» (1926) [217]. Відсутність трудового виховання визначалася браком

чіткого розуміння його сутності й цілей. Учителі-практики цілком щиро вважали будь-яке виховання за трудове в тому випадку, коли в школі впроваджувалися активні методи навчання (ліплення, малювання, вирізування тощо) або організоване самоврядування. Перевага надавалася суспільно-корисній праці дітей, однак не йшла мова про її ефективність.

Автор означеної вище статті вказує, що на школу, на вчителя покладалися завдання – навчити молоде покоління працювати краще, раціональніше за батьків і дідів. Трансформувалися цілі виховання й навчання дітей: відхід від книжних знань, натомість розвиток трудових навичок і вмінь. Дитина мала засвоїти нові форми праці, любити їх і вміти боротися за впровадження їх у життя. Педагог також пропонує й шляхи організації трудового виховання в школі. Навчання, набуття знань обов'язково мали поєднуватися з суспільно-корисною працею. Таку працю педагог має дібрати для дітей, зважаючи на їхні вік, сили. Працювати діти мають не для самого процесу праці, а для засвоєння кращих засобів роботи, перетворення завдяки цьому дійсності, життя. Праця дітей може розгортатись: у школі (город, майстерня), родині дитини, на громадських ділянках, у приватних господарствах. У такій організації важливо демонструвати дітям уже випробувані, перевірені способи праці та долучати їх до пошукової роботи (постановка власного дитячого експерименту) [217, с. 44–52].

Стаття В. Львової «Лабораторний метод у дитячому садку (з досвіду роботи 8-го дитячого садка в Одесі)» (1926) [129] присвячена деяким аспектам організації трудового виховання в дошкільній установі. Створення педагогічного оточення, що сприяє набуттю формальних, соціальних і культурних навичок шляхом самодіяльності й самонавчання дітей, стало ключовою ідеєю публікації. Практичне значення вказаного методу полягає в тому, щоб дати відповідний матеріал для задоволення інтересу дітей там, де він є, і збудити його там, де він відсутній, бо зацікавленість дітей і радість праці – це ті засади, на яких тримається лабораторний метод. Метою праці виступає дисциплінування дітей у системі вільних угруповань.

В. Львова звертає увагу на важливість мажорної атмосфери праці, що сприяє формуванню технічних і соціальних навичок. Важливо планувати діяльність дітей так, щоб педагогічний вплив дав бажані результати. Тому організацію праці й керівництво нею потрібно обмірковувати до дрібниць. Авторка своїм підходом опонує представникам вільного виховання. Вільний прояв дитячої активності вона вбачає в чітко організованому педагогічному оточенні. Трансформація торкається трактування гри як засобу трудового виховання дітей. Акценти розставляються на трудових процесах і навичках, на відміну від вільної гри дошкільника. Гра розглядається як одна з форм праці, бо дитина-дошкільник трудиться не тільки тоді, коли щось малює, ліпить, майструє, але й тоді, коли грається.

Педагог була впевнена: спостереження за колективом дошкільників у його безперервній динаміці все більше переконує в тому, що, граючись, дитина підготовлює себе до майбутньої діяльності, до справжньої праці. Описуючи розвивальний трудовий простір дошкільної установи, В. Львова наголошує на його важливості. Необхідне приладдя для організації роботи з дітьми пропонувалося розміщувати за зонами-майстернями: столярна, швейна, картонажна, кімната для малювання та ліплення, кімната для навчання читання з «живим кутком». Педагог вважала все приміщення дошкільної установи розвивальним середовищем. Відтак роздягальня, вбиральня, їдальня та господарські приміщення розглядалися як майстерні. Діти залучались до виготовлення дидактичних і побутових приладь. Робота дітей у майстернях організовувалась не за віковими ознаками, а за їхніми пізнавальними спрямуваннями й інтересами [129, с. 79–90].

У педагогічній думці цього часу розгорталася дискусія щодо тлумачення поняття формальних знань і їх місця в шкільній освіті. Так, у статті «Обсяг формальних знань у школах соцвиху» (1926) [82] О. Залужний висвітлює власне бачення системи формальних знань. Він зазначає, що під назвою «формальні знання» фігурують, власне, не знання в повному розумінні цього слова, а вміння дітей, тобто вміння читати й розуміти прочитане, писати, рахувати, малювати. Формальними ці знання називають тому, що вони цінні не

самі по собі, а дають можливість набувати подальших знань, як утилітарно життєвих, так і теоретичних.

Автор цієї статті вказував на важливість вивчення трудової діяльності та соціальних взаємовідносин людей як основи роботи радянської школи. Зі школи дитина мала винести вміння орієнтуватись у житті, уміння кваліфікувати ті явища, які вона спостерігає навколо себе, що є наслідком отримання формальних знань. Помилковим педагог уважав твердження про можливість набуття формальних знань дітьми в процесі опрацювання навчальних комплексів. Такий підхід автор визнає за неправильний із методичної точки зору. Формальні знання в школі розглядались як засіб орієнтування дитини в соціальному та природному оточенні та як продовження освіти. Педагог ратував за встановлення певного мінімуму формальних знань дітей у змісті шкільної освіти.

Отже, у педагогічних поглядах О. Залужного можна виокремити такі ідеї:

- у центрі роботи школи має бути не набуття формальних знань учнями, а вивчення ними життєвої дійсності;
- школа має забезпечити умови, за яких діти не тільки б засвоїли формальні знання, але й уміли ними користуватися;
- формальні знання в школі треба перш за все розцінювати як знаряддя, яке допомагає дитині розібратись у природних і соціальних явищах;
- єдиний для всіх шкіл мінімум формальних знань повинен засвоюватись у процесі роботи над найрізноманітним матеріалом, який береться з навколишнього життя;
- програма формальних знань семирічки має бути пов'язана з програмою професійної школи;
- певної сталої межі між формальним знанням та неформальним провести неможливо;
- у школі кожне знання повинно бути перетворено в уміння, у знаряддя для засвоєння життєвих явищ [82, с. 1–9].

Означена вище проблема розглядалась також і в аспекті підготовки педагогічних кадрів. Так, у статті О. Дорошенко «До питання про підготовку

дошкільних робітників» (1926) [69] ідеться про катастрофічний стан підготовки дошкільних працівників. Наголошуючи на необхідності в недалекому майбутньому мати висококваліфікованих дошкільних працівників, автор статті пише про те, що підготовлені в минулому працівники майже всі перейшли на роботу до Москви або пішли працювати до шкіл, адже їхня підготовка і знання з трудового виховання, дитячої самодіяльності, активності – це все, на чому базується тогочасна трудова школа.

Автор указує на непрофесійну підготовку дошкільних працівників у технікумах та інститутах. Така ситуація, на думку О. Дорошенко, склалася через ідею невіддільності мети виховання на різних вікових етапах у радянській системі освіти. Єдина мета виховання породила думку про те, що немає потреби в окремій підготовці педагогів-дошкільників і педагогів школи, що, у свою чергу, зумовило неготовність випускників педінститутів і технікумів до специфічної організації праці в дитячих садках [69, с. 9–14].

Різні аспекти трудового виховання дітей дошкільного віку у контексті наступності з початковою школою були на часі в роки становлення радянської системи освіти. Е. Яновська, розкриваючи зміст III-ї Всесоюзної конференції в справі дошкільного виховання, найбільшу увагу приділила проблемі наступності у діяльності дитячих садків і початкових шкіл. Вона помістила в часописі «Шлях освіти» статтю «III Всесоюзна конференція в справі дошкільного виховання» (1926) за матеріалами конференції [238]. У цій статті Е. Яновська зауважує, що в справі планування роботи завдання наступності не реалізовано в достатньому обсязі. Пріоритетність планування роботи в дошкільних установах започаткувала пошуки сталих способів організації єдиної системи виховання, що уможлиблювало реалізацію наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [238, с. 183–188].

Такі ідеї становлення системи освіти УСРР отримали схвалення Ради Народних Комісарів. З метою вдосконалення освітньої галузі було вирішено створити спеціальну комісію, що на основі вивчення всіх матеріалів Народного

комісаріату освіти (НКО) має проаналізувати роботу дошкільних установ та початкових шкіл [195].

У статті М. Нагурного «Завдання, організація й методи роботи в майстернях дитбудинків» (1927) [143] представлені ідеї організації трудового виховання в установах, що мали стати основою соціального виховання УСРР (дитячі будинки). На думку автора, праця в майстернях сприяє прищепленню загальновиховних трудових навичок дітям молодшого шкільного віку (8–9 років) за умови врахування особливостей їхнього фізіологічного розвитку. Майстерні, у яких працюватимуть діти, мають бути універсального типу.

Автор стверджує, що діти у віці 8–10 років ще не мають цільової настанови, для них важливий сам процес роботи, а не його результат. Крім того, недостатня розвиненість рухового апарату не дозволяє дітям цього віку працювати в спеціальних майстернях. Робота з дітьми молодшого шкільного віку носить характер вільної творчості, що мала стати основою до відповідної цільової настанови в подальшому. Інтерес до праці в цих дітей спрямовується на вироблення іграшок і приладдя для ігор і розваг. Педагог називає пріоритетним завданням формування в дітей почуття колективізму. Матеріали, пропоновані для праці дітям означеного віку, – дерево, фанера, бляха, дрід, картон, папір, глина, шмаття й інший прокидьковий матеріал. Основні інструменти для такої праці: молоток, пила, рубанок, ніж, ножиці, голка, пензель та ін. Керівництво роботою дітей цього віку міг здійснювати інструктор або вихователь, обізнаний із ручною працею.

Автор наводить також і характеристики трудової діяльності дітей 10–11 років. У дітей цього віку присутній інтерес до наслідків своєї роботи, виявляється нахил до конструктивної творчості та формується цільова настанова. З дітьми молодшого шкільного віку пропонується розпочинати працю в полегшених, але спеціальних майстернях: палітурних, столярних, кравецьких, кошикових [143, с. 19–26].

Зміст роботи ще однієї, не менш важливої, установи організованого дошкільного виховання розкривається в статті А. Гендрихівської «Про літні дошкільні майдани та їх організацію» (1927) [46]. Авторка ґрунтується на теорії

професора І. Соколянського про організацію педагогічної роботи взагалі та дошкільної зокрема, згідно з якою завдання дошкільного виховання полягають переважно в прищепленні дітям життєво важливих (елементарних), а потім і суспільно-корисних (складних) навичок. Особливості роботи майданів зумовлені їх завданнями й організацією в літній період і полягають: а) у прищепленні дітям певних навичок – гігієнічних, трудових і колективних; б) ознайомлення з оточуючим соціальним життям та встановлення зв'язку з ним; в) вивчення оточуючих природних явищ [46, с. 9–14].

У руслі студіювання розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку значний інтерес становить матеріал, поданий у статті С. Лозинського та Г. Томашпольського «Про трудові навички молодшого шкільного віку» (1927) [105]. Авторами оприлюднено проект умінь і навичок для учнів молодшого шкільного віку, розроблений Одеським кабінетом соціальної педагогіки. Фактично ми розглядаємо цей матеріал як зміст трудового виховання дітей молодшого шкільного віку на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928). У таблиці 2.1 подано представлений у цій статті зразок розподілу трудових навичок за роками навчання дітей.

Таблиця 2.1

Зміст трудових навичок дітей молодшого шкільного віку

Рік навчання	Зміст навичок, якими мають володіти діти певного віку
1	2
8–9 років	
Перший	<ul style="list-style-type: none"> - садити й вирощувати овочі (цибуля, редис); - викопати лопатою невеликий рівчак; - приготувати їжу для свині, кроля, кози; - зшити розірваний одяг, користуючись голкою та ниткою; - підрубити собі носовичок, пошити торбинку, пришити гудзик; - уміти різати ножем; - робити діаграми стовпчиками з кольорового паперу; - підклеїти два аркуша в книзі; - вистругати паличку для квітів, ручку для писання; - вбити гвіздок у соснову чи ялинову дошку; - зробити невеличку дерев'яну коробочку, поличку для мила; - користуватися вимикачем, водопроводом

1	2
9–10 років	
Другий	<ul style="list-style-type: none"> - зшити по неправильному шву білизну та одяг; - вирізувати потрібні в шкільному вжитку речі із кори, м'якого дерева й картону, зробити звичайну обгортку для зошитів; - зробити скриньку; - вирощувати овочі (буряк, квасолю, горох, моркву, капусту, огірки, гарбузи); - доглядати за кімнатними рослинами й за квітковими грядками; - чистити овочі, послідки збирати для свійських тварин чи птиці; - боротись із бур'янами та шкідниками; - доглядати за городніми і садовими культурами; - доглядати фруктові дерева та ягідний чагарник
10–11 років	
Третій	<ul style="list-style-type: none"> - угноювати парникову землю, розбивати грядки, робити поливання, підпушування, обгортання, пікірування тощо; - залатати панчохи; - пасти свиней; - доглядати за живими куточками; - зварити клей із борошна
11–12 років	
Четвертий	<ul style="list-style-type: none"> - свідомо виконувати всі роботи на середньому за розмірами городі; - обкидати петельки на білизні й одязі; - помазати піч, стіни тощо; - шити на швацькій машині, пиляти й колоти дрова; - перепиляти дошку; - доглядати акваріум; - раціонально витопити в печі

Джерело: розроблено автором дисертації за [105].

Зазначимо, що розподіл навичок здійснено з урахуванням принципів доступності, наступності та поступального розвитку. Навички, що формуються на кожному з наступних років навчання враховують навички, що були сформовані в попередні роки. Також в запропонованому розподілі присутнє закріплення попередньо сформованих навичок на другому, третьому та четвертому роках навчання. З метою уникнення повторів у таблиці подаємо лише ті, що були новими для кожного наступного року навчання.

За аналогічним підходом у таблиці 2.2 подано розподіл гігієнічних навичок, запропонований авторами вказаної вище статті. Звертаємо увагу на тісний зв'язок трудових та гігієнічних навичок, що формуються у взаємозалежності та розподіл яких ґрунтується на однакових принципах.

Зміст гігієнічних навичок дітей молодшого шкільного віку

Рік навчання	Зміст навичок, якими мають володіти діти певного віку
8–9 років	
Перший	Мити руки, ноги, тіло по пояс, вуха, стригти нігті, охайно поводитись із носом, чистити зуби; чистити одягу, взуття; стелити свою постіль; вішати одягу завжди на певне місце; правильно сидіти; доглядати за приміщенням, витирати пил, замітати підлогу, провітрювати кімнати, користуватися вбиральною; утримувати в охайності книжки, зошити й інші шкільні підручники та приладдя; утримувати в охайності речі, потрібні під час їжі, місце для їжі; приймати їжу регулярно; не розмовляти під час їжі; користуватися вбиральною, не забруднюючи її
9–10 років	
Другий	Догляд за собою, за приміщенням, за своєю одягою та взуттям, за всіма речами, якими доводиться користуватись у повсякденному житті; вимити теплою водою підлогу й вікно, невелику площу підлоги (2–4 кв. м), утрьох, учотирьох вимити невелику кімнату (12 кв. м.); прати дрібні речі (носовички, ганчірки, торбинки); догляд за чистотою спільного умивальника; берегтись зарази (уникати зустрічі із заразними хворими, не торкатись до них, не їсти з ними з одного посуду тощо); вчасно приймати їжу, вчасно лягати спати; звертатись за допомогою, ліками
10–11 років	
Третій	Доглядати за станом скриньки для сміття, кімнатної вбиральні; правильно купатись у морі; митись у лазні; заліпити зимові рами, протирати й мити віконні шибки; користуватись найуживанішими ліками (йод, аміаковий спирт тощо); уміння поводитись із собакою, кішкою, щоб від них не заразитись
11–12 років	
Четвертий	Додержувати карантин; давати вказівки малюкам щодо гігієни та санітарії й одержання медичної допомоги; надати першу допомогу; ознайомити молодших дітей із санітарними та гігієнічними правилами; раціонально втопити в печі; раціонально мити підлогу; прасувати білизну та вбрання; правильно купатись в морі та приймати сонячні ванни; зробити звичайну хімічну чистку забрудненого вбрання; привчитись розподіляти працю й відпочинок; додержувати чистоти у дворі: замітати двір, загібати сніг

Джерело: розроблено автором дисертації за [105].

Завершення етапу розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті та методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) характеризується активізацією пошуків шляхів вирішення проблеми наступності дошкільної та початкової шкільної освіти.

Надрукований у № 5–6 журналу «Шлях освіти» за 1928 р. порядок денний 4-го Всеросійського з'їзду у справі дошкільного виховання підтверджує цю думку. Так, серед завдань, що обговорили делегати, виокремлюємо такі: підсумки й перспективи дошкільної роботи; дитячий садок і школа (робота нулевих громад (підготовчі класи в школі. – Є. А.), дитячий садок і ясла, програма навичок для дітей дошкільного віку); праця та гра в дошкільних установах; живе слово і книжка в дошкільних установах; матеріал для роботи з дітьми; вивчення дитини у зв'язку з обліком педагогічної роботи; підготовка та перепідготовка дошкільних робітників [230].

Відображення цієї проблеми простежується в статтях А. Гендрихівської [40; 48]. Вона вказувала на суттєві проблеми щодо наступності в роботі дошкільних установ і школи (першого ступеня єдиної трудової школи). Серед причин педагог називає такі: дитсадки часто вважають, що враховувати шкільні вимоги не потрібно; школи, так само, мало цікавляться тим, з якого оточення прийшли до них діти; немає взаємодії між дитячим садком і школою в сенсі наступності мети, форм, методів організації діяльності цих установ. А. Гендрихівська наводить своє бачення організації наступності: уважне взаємне вивчення програм; комплектування особливих груп дітей, що закінчили дитячі садки; підготовка педагогів, дітей і самих дошкільних установ до переходу дітей у школу; організація спільних методичних нарад з питань наступності. Такі заходи, на думку педагога, закладуть основи нормальних взаємин установ соціального виховання та сприятимуть зміцненню основ єдиного виховного процесу, «єдиної системи, коли вищий щабель буде продовжувати й поглиблювати роботу попереднього» [48, с. 18–25].

А. Гендрихівська також наводить зміст та основні положення, вироблені на 2-й Всеукраїнській дошкільній курсконференції. Результати роботи цієї конференції взято за основу розроблення положення щодо піднесення загальнокультурного й педагогічного рівня тогочасних родин як важливої складової культурної революції. З огляду на це, актуалізувалось завдання організації родинного виховання на принципах соціального виховання, що мало

знайти відображення в плануванні роботи дошкільних установ. Зумовленість у вихованні – це врахування сталих біологічних і соціальних чинників розвитку особистості. З цією метою було визначено «єдино правильну» систему зумовленої поведінки дітей, що мала стати основою педагогічної роботи дошкільних установ.

На засадах ланцюгової методики професора І. Соколянського, пристосування методики й техніки праці розроблено нормативно-методичний документ «Дошкільне виховання. Матеріали до poradnika» (1928) [42] (зміст цієї праці детально розкрито в підрозділі 3.3. – *Є. А.*). Пріоритетним завданням розвитку дошкільного виховання визнано реалізацію наступності діяльності дошкільних установ та школи [42, с. 47–54].

Актуалізація ідей наступності трудового виховання дітей зумовила формування змісту й організації педагогічного процесу в школі. Так, стаття В. Помагайби «Процес набування “формальних знань” у трудовій школі» (1928) [157] розкриває сутність поняття «формальні знання», що мали ключове значення на етапі розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти. Автор розкриває значення формальних знань у трьох основних аспектах: наукові знання, соціально-трудова навички, соціально-трудова вміння. Конкретизуючи зміст кожного з них, педагог писав, що наукові знання – це сталі об’єктивні твердження, до яких дійшла людська думка протягом віків; соціально-трудова навички – це здатність читати, писати, рахувати, працювати з використанням відповідного виробничого знаряддя і без нього, гігієнічні навички, етичні навички; соціально-трудова вміння – це рахунок, ділове листування, продукування речей життєвої необхідності, сільськогосподарська праця, організаційна робота [157, с. 59–71].

Етап розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) здійснювався під впливом ідей політехнізації та уніфікації освіти.

М. Скрипник у статті «Система народної освіти», опублікованій у вступній частині журналу «Шлях освіти» (№ 1, 1929) [200], розкриває сутність необхідності здійснення процесу уніфікації. Автор цієї статті зазначав, що, починаючи з 1921 р., паралельним курсом розвивалось дві системи освіти: російська та українська. На нараді Народних комісарів автономних республік РСФРР (1927), куди, за пропозицією М. Скрипника, було запрошено і Народних комісарів союзних республік, було прийнято рішення про розгляд питання про уніфікацію системи освіти. На цій нараді розглядалося питання про суттєві, унікальні особливості в українській системі освіти, що допомогли розквіту освіти в УСРР. Автор робить висновок про те, що загальну значимість української системи народної освіти визнавали та відстоювали всі її прихильники, проте ніхто не висловився про особливості українського процесу, що має якийсь «спеціальний національний характер». М. Скрипник підтримує думку про те, що школа має стати не тільки провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником виховного впливу для виховання покоління, що здатне остаточно здійснити побудову комунізму [200].

Проблема політехнізму як основи трудового виховання зумовила організацію методологічних пошуків у працях різних педагогів і науковців. Серед них ширилась ідея заперечення комплексної системи як такої, що не дозволяла здійснити необхідну загальноосвітню підготовку й реалізувати необхідний трудовий принцип. З'явилась серія статей, що друкувалися на сторінках журналу «Шлях освіти» упродовж 1929 р. і були присвячені пошукам нових підходів до формування змісту й організації освіти.

Д. Скуратівський у статті «Програма – провід педагогічного прогресу» (1929) піддав критиці комплексну систему та відстоював, на противагу їй, ідею предметного принципу організації освіти та формалізацію знань на її основі [201, с. 24–34]. В. Таран у публікації «Перегляд тематики комплексів 1-го концентру трудшколи» (1929) подає пропозиції щодо оновлення тематики комплексів для сільських і міських шкіл. В оновленій тематиці комплексів кожна із запропонованих тем розкриває оточуюче життя як різноманітність

виробничо-трудоу процесів [208, с. 92–98]. К. Тихонович пропонує статтю «Перегляд програм I концентру» (1929), у якій також виступає за «трудоуизацію» програм, тобто говорить про поєднання кожної теми, що вивчається, із виробничими процесами [210, с. 98–105].

Політехнізація стала рушійною силою для перегляду мети, змісту наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах означеного періоду. С. Шабалов у статті «Праця в школі» (1929) [231] викладав власні думки щодо змісту трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Зокрема, зазначав, що в дитячому садку елементи праці переплітаються з ігровою і зображувальною діяльністю. Для виконання нових завдань діти мають долучатися до ширшого кола інструментів, матеріалів і видів трудової діяльності людей.

У дитячому садку діти накопичують досвід із найрізноманітніших галузей праці. Безпосередня участь дошкільників у трудовій діяльності сприяє включенню їх у початкові форми сільськогосподарської праці, що доступна дітям цього віку (вирощування корисних рослин, догляд за дрібними тваринами, елементарна переробка продуктів сільськогосподарського виробництва). Праця в природі, яку практикують дошкільні установи, повинна відбуватись у тих формах, що нагадують виробничу діяльність (збирання ягід, грибів, рослин, укладання колекцій ґрунтів, мінералів тощо). Будівельний матеріал дошкільних установ, доповнений різним покидьковим матеріалом, підведе дітей до розуміння елементів будівельних галузей (побудови хатиночок, залізниць, трамваїв тощо). У дитячому садку можна практикувати деякі види праці, що спрямовують дітей до ремісничої праці з деревом, папером, текстурою, глиною, тканиною, волокном та іншими матеріалами. Праця з обслуговування, що широко практикувалась у дошкільних установах, сприяє засвоєнню дитиною азбуки раціонального вжитку набутих навичок [231, с. 131–141].

Визначальними для розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах

розбудови радянської системи освіти став 1930 р., коли М. Скрипник у статті «Основні проблеми соціального виховання в реконструктивній добі» [199] озвучив основні завдання соціального виховання – підготовка свідомого, організованого молодого покоління з розвиненими трудовими знаннями та навичками колективної праці [199, с. 51–75].

Під впливом ідей політехнізації й оновлення методології організації освіти в педагогічній думці отримала розвиток ідея реалізації методу проектів. Так, Ю. Самброса у своїй публікації «Проекти в трудшколі» (1929) [194] розглядає зміст поняття «проект» у контексті змісту радянської трудової школи. Педагог писав, що проект, окрім навчання, повинен передбачати суспільно-корисну діяльність учня. Теоретичні знання, яких учень набуває в процесі виконання проекту, стають основою практичної його реалізації, а тому важливим є реалізація виробничого завдання. За твердженням автора статті, проект може бути реалізований у кількох видах праці, а саме: продуктивна праця; виховно-продуктивна; продуктивна і громадсько-спрямована розумова діяльність [194, с. 43–51].

На початку 30-х років ХХ ст. ідея трудового виховання трансформувалася в політехнізм як основу виховання. Цей напрям набуває розвитку в методологічному опрацюванні. Стаття І. Розанова «До педагогіки політехнічного виховання» (1930) [176] містить характеристику чинників політехнічного виховання. Автор указував, що політехнічне виховання несе в собі такі виховні настанови: виховання громадянськості, організованості, технічних здібностей, умінь здійснювати виробничі операції, розвиток технічного мислення. З огляду на це, педагогом розроблено вимоги щодо організації політехнічного виховання. Обладнання школи включало: кімнати для занять; майстерні (робітні кімнати); читальні (бібліотеки); лабораторії; музей; навколошкільна ділянка; майданчик для ігор. У цьому руслі обґрунтовано організаційно-педагогічні вимоги до дитячої праці: нормування праці дітей з метою запобігання їх експлуатації; раціоналізація дитячої праці. Вимоги до розташування матеріалу з політехнічного виховання такі:

ознайомлення з технологізацією матеріалу; ознайомлення з інструментом і механічними пристроями; вивчення основних трудових навичок; робота на заводі; технічні споруди [176, с. 67–87].

У період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти (1919–1934) погляди педагогів спиралися на здобутки педології. Маємо зазначити, що педологія як наука – це сукупність психологічних, анатоμο-фізіологічних, біологічних, соціологічних концепцій психічного і фізичного розвитку дітей і молоді. Розвиток педології сприяв організації навчально-виховного процесу на основі вивчення дитини, її вікових і психологічних особливостей. Разом із тим, педологія ґрунтувалася на визнанні незмінності біологічних і соціальних чинників розвитку дитини [52, с. 255–256].

Своє бачення проблеми запровадження системи політехнічного виховання в контексті педології подав О. Залужний у статті «Педологічні засади політехнізму» (1930) [83]. У ній автор розкрив зміст політехнізації на різних вікових етапах розвитку дитини, а саме:

– переддошкільний вік – диференціація рухів у процесі гри; навички самообслуговування готують до політехнічних навичок; добір іграшок стимулює розвиток навичок і знань; найпростіші знаряддя праці (ножиці й т.і.);

– дошкільний вік – індустриальні іграшки; дійсні трудові процеси; вивчення властивостей деяких матеріалів (папір, тканина, картон, клей); найпростіші інструменти;

– молодший шкільний вік – виробничий характер праці.

Автор подає також елементи політехнізму в змісті виховання й навчання учнів, розглядаючи: політехнічні навички й уміння в індивідуальній, колективній і громадській праці; політехнічні знання про засоби обробки й технологію матеріалів; про організацію фабрик, заводів у різних галузях виробництва, радгоспів, колгоспів та ін.; трудові настановлення: вузько-технічного та громадсько-професійного характеру [83, с. 87–94].

Політехнізм на цьому етапі розглядали як єдину систему виховання, що забезпечує: безпосередню участь дітей у виробничій продуктивній праці; поєднання виробничої праці з відповідно сформульованими завданнями фізичного виховання й розумового розвитку; обізнаність із теорією та практикою застосування наукових принципів різних виробничих процесів (практичні навички поводження з елементарними інструментами) [15, с. 17–19].

У контексті дослідження важливими є праці педагогів, у яких представлено їхнє бачення сутності політехнізму в дошкільних установах на етапі розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934).

Зразком такого виду публікацій є стаття О. Дорошенко «Проблема політехнізму в дошкільних установах» (1930) [70], присвячена перспективним ідеям наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах організації політехнічного виховання. Очевидною є підтримка автором питання політехнічного виховання як провідного в системі комуністичного виховання.

Установи дошкільного виховання в радянській системі освіти становили перший щабель у структурі установ єдиної системи комуністичного виховання. Ця позиція супроводжувала радянську дошкільну педагогіку в її пошуках нових форм і методів роботи після II Всесоюзного з'їзду з дошкільного виховання. Окреслені положення було покладено в основу вироблення основних засад нової системи дошкільного виховання, що обговорювалися на III Всеросійському дошкільному з'їзді. Зв'язок дошкільних установ зі школою та яслами в єдину виховну систему було покладено в основу вироблення планів і програм дошкільної роботи на III та IV дошкільних конференціях. О. Дорошенко стверджувала, що економічні й соціальні вимоги реконструктивного періоду зумовили перехід школи до політехнічної освіти. За цих умов відбувся перегляд і оновлення змісту й методів дошкільної педагогіки з метою пристосування їх до вимог політехнізації.

З цих позицій автор вище названої статті висвітлює завдання та проблеми, що склалися в дошкільному вихованні. Зокрема, йшлося про таке: дошкільна педагогіка вступила на шлях політехнічного виховання, але низка обставин, насамперед недостатня підготовка керівників, спричинили до того, що насправді дошкільні установи виявилися неспроможними реалізувати в роботі з дітьми принципи політехнічного виховання.

О. Дорошенко зауважує, що інтуїтивно-правильний підхід до проблеми політехнізму та елементи політехнізму характерні для роботи дошкільних установ. Негайного оновлення потребує зміст і методи політехнічного виховання, налагодження тіснішого зв'язку дошкільних установ із виробництвом (найкращим методом такого перегляду може бути соцзмагання). Оновлення потребувала й організація дошкільного виховання, як-то наближення до життя, що виявляється у певних змінах внутрішнього життя дошкільних установ: зміни щодо планування роботи (покласти в основу не навички, а цільові настанови); раціоналізація режимних моментів і вивільнення часу для занять; пристосування устаткування дошкільної установи до потреб політехнічного виховання, урізноманітнення матеріалів для створення робітних куточків; організація роботи за методом проєктів; зосередження уваги на громадсько-політичному вихованні. Звісно, усе це вимагало розроблення адекватних для того часу ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [70].

Підтримку практичних пошуків дошкільного виховання дітей у галузі політехнізму висловила В. Львова у статті «Політехнізм у дитячому садку» (1930) [130]. Так, вона зазначала, що практика роботи дошкільних установ інтуїтивно зорієнтована на вимоги політехнічної освіти. Працівники дошкільних установ використовували найрізноманітніші види праці дітей. Педагог писала не стільки про організацію політехнізму, скільки про унормування його мети й змісту. На її думку, очевидним було те, що трудова домінанта дитячого колективу цілком залежить від спрямованості оточення, що його виховує.

Політехнізм дошкільників, за словами В. Львової, охоплює їх обізнаність із виробничими процесами. Однак учена застерігала педагогічних працівників: одвести дошкільників можна тільки на виробництва, що доступні їхньому розумінню й не можуть зашкодити здоров'ю, а саме: столярний, слюсарний, гончарний, пошивний цехи та ін. [130, с. 31–34].

Аналіз ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці періоду, що розглядається, засвідчує розрив між діяльністю дошкільних установ та початковою школою, оскільки часті зміни освітніх стратегій, ідеологізація й політизація мети, змісту виховання дітей гальмували цей процес.

Методологічні пошуки ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) мали відчутне ідеологічно-класове забарвлення. Це простежується у вимогах до кваліфікації дошкільних працівників, висвітлених А. Гендрихівською в статті «За підвищення кваліфікації дошкільного робітника» (1931) [43]. Серед основних вимог названо такі: чітке розуміння мети виховання дошкільників, строго зумовленої вимогами реконструктивної доби (здійснення мети потребує суворої зумовленості педагогічного процесу загалом і в деталях); глибоке знання дитячого організму з усіма його анатомо-фізіологічними особливостями, знання основних законів рефлексології, що розкривають механізми поведінки; здатність будувати педагогічний процес на загальних принципових настановах, уміння здійснювати систему чіткої зумовленості так, щоб створювати в дітях передусім певну настанову, давати їм потрібні навички й уміння, застерігати у всьому обсязі вимоги політехнізації, дійсно готувати вихованців до виконання «соціальних функцій».

Простежимо регламентацію: обсягу знань і вмінь, які навчальні установи можуть надавати дитині дошкільного віку, а також змісту й обсягу педагогічної праці дошкільників і володіння методикою організації трудової діяльності дітей; технічної вмілості [43, с. 19–21].

Ідеологічне підгрунття трансформації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку простежуємо і в серії статей, де висвітлена критика проектного методу роботи установ освіти. Основуючись на провідних суспільних пріоритетах часу, педагоги відходили від ідеї школи як навчальної установи, що дає певну суму знань, умінь і навичок, вартісних для людини в житті. Критиці піддано самі погляди на школу, її розглядали як інституцію підготовки майбутніх борців за комунізм. Місія школи полягала у залученні учнів до соціалістичної перебудови. Відтак соціальна діяльність вважалася засобом підготовки дітей до праці задля будівництва соціалізму.

Метод проектів позиціонується як намагання вдихнути нове життя в комплексну методику навчання. Певні кола педагогів (Т. Гарбуз, І. Лень, П. Мостовий) піддають критиці погляди про застосування проектів у межах комплексів. Підтримуються ідеї продовження використання комплексної програми [37; 102; 137]. Вивчення педагогічної думки цих років дає змогу констатувати розрив зв'язків наступності в контексті трудового виховання дітей. Основна увага приділялася ідеологічно-класовим підходам щодо організації суспільно-корисної праці дітей і налагодженню зв'язків початкової школи з дитячими організаціями, зокрема піонерською.

Етап методологічних пошуків (1928–1934) стверджується оновленням завдань дошкільного виховання на нових принципах, а саме: зв'язку виховання дітей дошкільного віку з активною участю в соцбудівництві та класовій боротьбі пролетаріату; єдності виховання й громадсько-корисної праці; соціалістичного змагання й ударництва; зв'язку з комуністичним дитячим рухом, піонерською організацією.

У контексті означених принципів А. Гендрихівська в статті «Напередодні загального дошкільного навчання» (1931) [45] висвітлює завдання, що мали реалізувати політехнізм у дошкільних установах. Науковцем подані такі завдання: налагодити планомірну участь дітей у соцбудівництві так, щоб вони навчалися комунізму, беручи участь у розв'язанні бодай невеликих і

нескладних завдань (участь у розповсюдженні позики, кампанії з деревонасадження, охорони птахів тощо). Праця дітей тісно пов'язувалася з виробництвом (фабрика, завод, колгосп, радгосп). Водночас діти долучалися до заходів, що проводилися спільно із підприємством, а саме: відзначання революційних свят, виконання трудової діяльності з елементами виробничої праці та застосуванням соціалістичних методів (змагальних) задля поєднання фізичної праці з розумовою і набуття соціального досвіду. Рекомендовано використовувати ігри й іграшки для закріплення набутого дітьми соціального трудового досвіду. Трудове виховання розглядалось у контексті з фізичним (гігієнічна культура, розвиток моторики) для виховання працездатного та життєрадісного покоління [45, с. 28].

У руслі цих завдань А. Гендрихівська критикує тогочасну практику реалізації політехнізму. Педагог стверджувала, що дитячі садки хибно розуміють і реалізують політехнічне виховання, а саме: зв'язки з виробництвом епізодичні, переважно екскурсійного характеру, без залучення дітей до громадсько-виробничої праці. Авторка зазначає, що політехнічне виховання не може обмежуватися процесами ознайомлення та спостереження, бодай і досконалого, виробництва, а обов'язково в цьому має поєднуватися розумова праця дітей із фізичною, але посиленою та зрозумілою. Незадоволена педагог і станом справ із набуття дітьми політехнічно-трудова навичок і вмінь. Праця дітей у дошкільній установі здебільшого обмежується господарською роботою з обслуговування потреб свого колективу, різними чергуваннями та комісіями побутового характеру. Такі види праці домінували в трудовому вихованні. Дитячі установи не мали знарядь і матеріалів для робітної кімнати чи куточка; діти не долучалися до суспільно значущих процесів механізації праці [44; 47].

Етап нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) визначається насиченням педагогічної думки ідеями політехнізації та формування комплексу

систематичних знань, якими мають оволодіти діти дошкільного та молодшого шкільного віку. У зв'язку з цим набувають поширення статті про шляхи наближення освітніх установ до виробничих об'єктів і методику вивчення окремих дисциплін.

Н. Морозова в статті «Завдання роботи з дошкільниками влітку» (1931) висловлює ідею про відкриття літніх дитячих садків, що в своїй роботі мають пристосовуватися до найближчих виробничих об'єктів [135, с. 21–25].

А. Антонівська в публікації «Робота на дошкільних майданах» (1931) розкриває зміст роботи, що забезпечує зв'язок майдану з виробництвом: робота на виробничих городах, квітниках, садах; виготовлення необхідних засобів для виробництва; господарсько-побутова праця з організації життєдіяльності майдану на колективістських засадах [14, с. 25–28].

А. Тарнапільська в статті «Як організувати роботу на городі» (1931) подає завдання щодо організованої роботи з дошкільниками, що виїжджають улітку до села та мають спрямувати свою роботу на вивчення сільськогосподарського виробництва [209, с. 29–32].

Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931) зумовила розвиток в педагогічній думці ідей про посилення загальноосвітньої підготовки як у школі, так і в дошкільних установах [165]. Ідея підпорядкування всієї громадсько-виробничої праці дітей навчальним і виховним цілям втілилась у широке розповсюдження праці дітей у робітних кімнатах дошкільних установ і початкової школи.

Журнали «За комуністичне виховання дошкільника» та «Комуністична освіта» упродовж 1931–1932 рр. публікують серію матеріалів, присвячених організації діяльності дітей у робітних кімнатах. Зокрема, статті Т. Гарбуз, О. Горової, М. Кондратенко, В. Львової висвітлюють пошуки педагогів у вирішенні цього питання. Робітні кімнати визначалися як приміщення для систематизованого трудового навчання дітей. Посилення ролі систематичної роботи з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку зумовило створення нових засад політехнічного виховання, до яких належали такі: організація

роботи на принципах комуністичного виховання; забезпечення тісного зв'язку освітньої установи й виробничих підприємств; організація запланованих екскурсій на виробництво; організація праці дітей у робітній кімнаті в дитячому садку, школі.

Обґрунтовано вимоги щодо праці дітей у робітній кімнаті. Це – соціально-керована праця; формування у дітей розуміння загальних засад організації виробництва; створення умов для реалізації дітьми вражень, які вони отримали в процесі екскурсії на виробництво (ураховуючи це, праця в робітній кімнаті має бути різноманітною та широко використовувати покидькові матеріали від виробництв); педагогічне керівництво працею дітей; широке впровадження методів комуністичного виховання (соцзмагання та ударництва) [36; 53; 94; 128]. Ми використовуємо поняття «робітна кімната» в тогочасному тлумаченні і розуміємо як кімнату для праці дітей.

Таким чином, наступність у навчанні й вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в 20-х роках ХХ ст. знайшла своє відображення в єдності змісту виховання особистості, здатної до праці в суспільстві й для суспільства. Це стало логічним продовженням ідей теоретиків і практиків освітянської ниви попередніх етапів розвитку суспільства з посиленням соціально-ідеологічної домінанти. Соціально-економічні трансформації, що відбувалися в УСРР на початку 30-х років ХХ ст. відбилися й у вирішенні проблеми наступності у навчанні та вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Аналіз педагогічної думки того періоду привертає увагу до явища, яке можна назвати трансформацією ідей наступності та спробою пристосувати їх до нових реалій розбудови системи освіти радянського зразка на ідеологічно-класовій (колективістській) парадигмі [39, с. 12–23].

Статті П. Волобуєва, Т. Гарбуз, В. Герценштейн, С. Лівшиної, В. Помагайби уверджують думку про те, що дитячий садок має вчити з дітьми літери, звуки, навчати їх письма, рахунку в тих обсягах, щоб надалі в школі не акцентувати на цьому увагу. Аналіз цих завдань указує на спрямування

педагогічних зусиль до вирішення проблеми підготовки дитини до навчання в школі та спроби повернути школі її навчальну функцію [34; 38; 104; 158].

Очевидним є те, що тогочасна педагогічна думка розвивалася під впливом замовлення радянської влади на процес навчання й виховання дітей, зокрема й трудового.

Постанови та ухвали в галузі освіти, що були прийняті в 1932–1934 рр. (Постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі»; Ухвала заступника Наркома освіти т. Хвилі «Про програми дошкільних закладів видання 1932 року»; Постанова ЦК КП(б)У «Про УНДП»; Ухвала ЦК ВКП(б) «Про школу і завдання дошкільного виховання»), фактично унормували процеси уніфікації змісту навчання та загальмували розвиток вітчизняної педагогічної думки в контексті ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Вивчення педагогічної думки періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти (1919–1934) утвердили наші узагальнення щодо виокремлення ключових ідей на різних його етапах. Так, на етапі адаптації ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в УСРР (1919–1921) простежуємо намагання адаптувати проекти організації освіти в УСРР засобом унесення радянської ідеології, але зі збереженням змісту. На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) констатуємо наявність таких особливостей: обґрунтування ідеї соціального виховання дітей від 4 до 15 років як єдиного неперервного процесу; трактування трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку як способу пізнання навколишнього та усвідомлення ролі суспільства; формулювання мети трудового виховання – підготовка майбутнього працівника, що зможе працювати задля розбудови комуністичного суспільства. На етапі нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в

умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) мало місце: визнання політехнічного виховання як основи освітнього процесу в дитячих садках і школах; намагання підлаштувати роботу дитячих садків до практики роботи початкової школи; пошук шляхів уніфікації систем освіти УСРР та РСФРР; мета виховання полягала в підготовці майбутнього борця за всесвітню революцію та побудову всесвітнього комунізму. Тому ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку підлаштовувалися під суспільні завдання. Трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в педагогічній думці означеного періоду зумовлена суспільним замовленням на освіту дітей і підготовку їх до праці.

Висновки до розділу 2

Аналіз джерел дослідження уможливив виокремити особливості, що характеризують розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці в означених хронологічних межах дослідження.

У першому періоді актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917) схарактеризовано два етапи. З'ясовано, що на етапі становлення ідей підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912) у педагогічній думці розвивались ідеї впровадження трудового виховання в контексті підготовки дітей дошкільного віку до навчання в школі. Актуальними були ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що розкривали домінуючу сутність праці у навчанні та вихованні (В. Фармаковський, А. Вержбицький). В основу співпраці дитячих садків (захистків, захоронків) і народних початкових шкіл у контексті трудового виховання були покладені ідеї розвитку особистості дитини засобами праці (Т. Лубенець, Я. Чепіга). Дитяча праця розглядалася як умова виховання свідомої, активної, творчої особистості (С. Русова). Змістом трудового

виховання була ручна праця та праця в природному середовищі (у саду, на городі, у полі). Особливе місце відводилося ручній праці дітей: виготовлення різноманітних предметів з глини, паперу, дерева, металу, картону.

На етапі розвитку ідеї використання праці як засобу формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917) педагогічна думка розвивалася з урахуванням пошуку способів організації навчального процесу в школі на оновлених засадах. Наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розглядалась із позицій упровадження трудового принципу навчання й виховання дітей, що актуалізувало ідеї використання праці як активного методу (О. Музиченко, С. Русова, Я. Чепіга).

Період становлення й розвитку ідей наступності в меті та змісті трудового виховання дітей дошкільного й молодшого шкільного віку на українському ґрунті в роки УНР (1917–1921) характеризується розширенням діапазону ідей, що становлять основу для реалізації наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: праця як принцип, праця як метод (О. Музиченко, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга). У цей період набули розвитку: ідеї єдиного (комплексного) підходу до організації дитячих садків і початкових шкіл (С. Русова); розширення змісту трудового виховання молодших школярів з урахуванням досвіду роботи з дошкільниками (Я. Чепіга); формування свідомої особистості в процесі трудової діяльності (С. Сірополко).

У третьому періоді трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів в радянській системі освіти (1919–1934) означені вище ідеї набули розширення й змін у вітчизняній педагогічній думці. Так, ідея використання ручної праці в дитячих садках і початкових школах розвинулась до формування навичок обробки матеріалів (С. Лозинський, Г. Томашпольський), а праця в природі стала основою для вироблення ідей реалізації суспільно-корисної праці дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (К. Федорівський) на етапі

пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921). Розроблена й усталена на нормативно-правовому рівні в цей період система соціального виховання мала на меті остаточно вирішити проблему наступності, об'єднавши в навчально-виховній установі дітей від 4 до 15 років. Трудове виховання стало вагомим компонентом освіти дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах підготовки майбутнього свідомого будівника нової держави. Навчальна праця визначалась як суспільна потреба (М. Скрипник) та як природна творча активність дитини (О. Дорошенко, Е. Яновська).

Вивчення праці у її зв'язку із життям стало завданням педагогічних пошуків теоретиків та практиків на другому етапі означеного періоду (1921–1928). Ідеї політехнізації дошкільної та початкової освіти та наукові положення про обумовленість педагогічного процесу (1928–1934) сприяли пошукам шляхів раціоналізації освітнього процесу в дитячих садках та початкових школах на основі тісного зв'язку перших із другими (О. Дорошенко, Е. Яновська, А. Гендрихівська, І. Соколянський, В. Помагайба).

Ідеї наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означених хронологічних межах змінювалися (трансформувалися) відповідно до суспільних запитів щодо виховання й навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, підготовки їх до праці, самостійного життя.

Результати дослідження, представлені в цьому розділі, висвітлено в таких публікаціях автора: [3; 5; 4; 7; 10; 12].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЙ НАСТУПНОСТІ В ПРАКТИЦІ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ті РОКИ ХХ ст.)

3.1. Організаційно-методичний супровід реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (кінець ХІХ ст. – 1921)

Вивчення організаційно-методичного супроводу реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку пов'язуємо з існуванням державної підтримки й організації в справі виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Зауважимо, що до 1918 р. дошкільне виховання не входило до сфери діяльності Міністерства народної освіти. Проте період актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917) характеризуємо як випередження педагогічною теорією і практикою державної політики у сфері освіти. Значний внесок у реалізацію наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку здійснено педагогічною громадськістю щодо розроблення планів і програм роботи дитячих садків з урахуванням подальшого навчання дітей в школі.

Тому вважаємо за доцільне в цьому підрозділі об'єднати розгляд двох періодів: актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917); становлення та розвитку ідей наступності в меті та змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на українському ґрунті в роки Української революції (1917–1921), оскільки ідеї, вироблені в першому періоді, стали підґрунтям для їх реалізації на організаційно-методичному рівні в другому (Додаток Ж).

Студіювання архівних матеріалів (довідок про інспекцію, планів і програм, свідоцтв про відкриття дитячих садків) із фондів ЦДІАК України дозволило дослідити стан реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку наприкінці ХІХ ст. З'ясовано, що на етапі становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912) реалізація означених вище ідей здійснювалась установами, що були організовані для дітей дошкільного віку в різних місцевостях тогочасної (підросійської) України.

У справі «Про ревізію навчальних установ» є звіт інспектора про розподіл занять для дітей від 5 до 7 років у дитячому садку пані Безменової. У цьому освітньому закладі діти долучалися до таких видів ручної праці: плетіння, вирізування, витинання, складання паперу (орігамі). Ця робота вибудовувалася на ідеях Ф. Фребеля щодо активності й творчості дитини, про що і йшлося в звіті інспектора [248, арк. 2–8].

На етапі розвитку ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917) спостерігаємо педагогічне подвижництво у справі відкриття дитячих садків – різні громадські активісти й товариства намагалися засновувати приватні та народні дитячі садки. Відмітимо, що хоча діяльність переважної більшості таких садків базувалася на ідеях Ф. Фребеля, вони працювали без сталої програми виховної та навчальної роботи. Орієнтовні плани занять у цих садках не вирізнялися значними (суттєвими) змінами, а здебільшого містили однакові формальні види робіт.

Вивчення «Плану і програми приватного училища 3-го розряду для обох статей із відкритим при ньому Садам у м. Полтава домашнього вчителя Катерини Яківни Шабаліної» (1907) дало змогу проаналізувати зміст реалізації означених ідей у практиці. Зокрема, у дитячому саду К. Шабаліної діти вивчали Закон Божий, займалися та працювали за методикою Ф. Фребеля, гралися в рухливі, дидактичні ігри (за Ф. Фребелем), малювали, співали, читали, заучували вірші [249, арк. 1–1 зв.]. У справі «Про дозвіл Марії Костянтинівні Шарій відкрити в м. Києві навчальну установу 3-го розряду і Дитячий Сад»

(1913) знаходимо план занять з дітьми в дитячому садку, де були вказані такі заняття: Закон Божий, малювання, ліплення, плетіння, конструювання, гімнастика, ігри рухливі та дидактичні, прогулянки, іноземні мови, математика [250, арк. 3–31]. Справа «Свідоцтво, видане на основі постанови Піклувальної ради, що відбулось 7 листопада 1913 року про дозвіл Л.П. Товстоног відкрити в м. Києві дитячий сад» (1913) містить програму цього садка: Закон Божий, бесіди про природу, розказування казок і розповідей, спостереження, ручна праця (малювання, ліплення, вирізування, вишивання, плетіння, конструювання), робота з полицками та мозаїкою, виготовлення іграшок, ігри, прогулянки, екскурсії [251, арк. 3, 9].

Вивчення історіографічних джерел періоду актуалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917) уможливило виокремлення шляхів реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означених хронологічних межах. Аналіз матеріалів, викладених у «Звіті про діяльність Київського товариства народних дитячих садків за 1908 рік» та на сторінках журналу «Дошкільне виховання», дозволяє з'ясувати практики реалізації означених ідей у змісті роботи дитячих садків початку ХХ ст.

Так, у «Звіті про діяльність Київського товариства народних дитячих садків за 1908 рік» міститься «Орієнтовна програма занять в дитячому садку», складена Н. Лубенець [113, с. 77–85]. Ця програма розроблена з урахуванням вікового поділу дітей у дошкільному закладі на молодшу, середню та старшу групи. Важливим аспектом є виокремлення тих форм роботи з дітьми, що притаманні всім віковим групам. Окремо вказуються види й форми роботи дітей у старшій групі в контексті їхньої підготовки в школі. Зазначимо, що тільки в старшій групі з'являються такі види роботи, як читання, письмо та лічба. Проте форми роботи, подані в цьому розділі програми, орієнтовані саме на підготовку дитини до подальшого навчання в школі, а не замінюють його. Серед них: складання фраз за картинками, поділ слова на склади, виділення звуків, засвоєння букв, читання слів і фраз за таблицею, зображення засвоєнних

букв і слів друкованими літерами, написання елементів букв, лічба в межах десяти та двадцяти, розв'язування прикладів за допомогою наочності. Ці форми роботи сприяли всебічному розвитку дитини та готували її до подальшого навчання в школі.

У контексті вивчення реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. актуальним є виокремлення в означеній вище програмі завдань із трудового виховання дітей дошкільного віку. Серед видів робіт із трудового виховання можемо назвати працю в природі та ручну працю (малювання, ліплення, вирізування, наклеювання, конструювання, вишивання, плетіння). Також до робіт із трудового виховання відносимо екскурсії та прогулянки, адже серед об'єктів, які рекомендувалося відвідувати, були: млин, пасіка, кузня, що розуміємо як ознайомлення дітей дошкільного віку з професіями та працею дорослих.

Значна увага в документі, що характеризуємо, приділялася ручній творчій праці дітей. Цей вид діяльності в програмі розподілявся за віковими групами, видами робіт і різнився за матеріалами, що використовувалися. Наприклад, для конструювання пропонувалися кубики, цеглинки, кольорові геометричні фігури, пісок, покидьковий матеріал. Крім того, кожен вид ручної праці ускладнювався залежно від віку дітей. Якщо в молодшій групі всі види ручної праці носили вільний або предметний характер, то в наступні роки (середня й старша групи дитячого садка) – це вже було виконання з натури, сюжетні вироби, вироби домашнього вжитку [113, с. 77–85].

Таке широке використання ручної праці дітей у процесі трудового виховання сприяло готовності дитини до подальшого навчання в школі та праці в домашньому господарстві.

Дослідження матеріалів, опублікованих у журналі «Дошкільне виховання», зокрема серії статей «План занять в дитячому садку» М. Петерсен (1914), дозволило виявити наявні ідеї реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на етапі розвитку

ідей про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1912–1917) [153; 154; 155].

Програма, запропонована М. Петерсен, побудована на сезонному принципі, тобто матеріал було структуровано за порами року. Авторка обґрунтовує свій підхід тим, що в дитячому садку виховуються діти 4–8 років, а в цьому віці зберігається цікавість до явищ природи та вивчення їх протікання. Отже, як вважала педагог, завданням дитячого садка є впорядкування та систематизація тих знань та уявлень дітей, які вони отримують із оточуючого життя. До програми включені такі види робіт: бесіди, розповіді, казки, вірші (пісні), ручна праця, гімнастика й ігри. Актуальним для вивчення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є розділ програми «Ручна праця». Тут автором розміщено перелік робіт, що можуть бути виконані протягом тижня відповідно для загальної теми, яка вивчається.

Звертаємо увагу на реалізацію принципу наступності в організації такої роботи. Кожне наступне завдання, що пропонувалося згідно з цією програмою, ґрунтувалося на попередньому та доповнювало його. Так, наприклад, для загальної теми, що стосувалася закінчення зими та перших ознак весни, на першому тижні пропонувалося: будувати з кубиків піч, будинок (або ліпити з глини); виготовляти макет «Село взимку» (з глини); вирізати дерева (з цупкого картону). На другому тижні діти мали: влаштувати гірку, зробити санки з картону, зробити тарілки з глини, виготовити серветки з візерунком для сервірування столу. Отже, як бачимо, зміст трудового виховання формувался відповідно до загального принципу роботи такого дитячого садка – від загального до конкретного. Ручна праця зокрема й трудове виховання дітей дошкільного віку загалом використовувались як засіб загального розвитку особистості дитини з метою реалізації дитячої потреби в діяльності й творчості, що мали стати основою подальшого навчання в школі.

Аналіз означеної вище програми щодо реалізації змісту трудового виховання дітей дошкільного віку дозволив з'ясувати, що М. Петерсен ручну

працю вважала необхідною умовою для дитячого пізнання та дослідництва. Зокрема, на третьому тижні лютого (коли програма передбачала вивчення перших ознак весни) діти мали виконати макет сонця (з картону). Наприклад, отвір у картоні чорного кольору у формі сонця з променями. Такий макет за допомогою вішака розташовували на вікні, і відтак діти могли спостерігати рух променів сонця зранку до вечора. Крім того, дітям пропонувалося самостійно зробити зошит для ведення календаря сонячних днів [139; 153, с. 27–39; 154, с. 130–155, с. 315–332].

Історико-педагогічні студії уможливили з'ясувати, що ідея активного, діяльнісного трудового принципу в теорії та практиці виховання й навчання становила основу реалізації наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в період актуалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917). Ці фундаментальні ідеї отримали розвиток у роки УНДР (1917–1921). У цей період означена проблема розглядалася не лише на теоретичному, а й на організаційно-педагогічному рівнях. Суспільно-політичні перетворення сприяли включенню дошкільного виховання до державної загальної системи освіти (УНР, 1918). Саме тоді на державному рівні унормовано поняття «наступність дошкільної та початкової освіти», а наступність проголошено принципом освіти [161].

Розглянемо організаційно-методичний супровід наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в 1917–1921 рр. на матеріалах із фондів 2201, 2581, 2582 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

У протоколах Шкільної ради при Міністерстві освіти УНР (дорадчий орган міністерства. – *Є. А.*) за 1917–1918 рр. окреслено план організації Всеукраїнського учительського з'їзду, під час якого планувалося розглянути питання українізації школи та розроблення плану єдиної школи. Особлива увага приділялася питанню щодо розроблення підручників для оновленої української школи. Маємо зазначити, що ідея єдиної школи розглядалася з

позиції запровадження єдиної програми шкільної освіти, що передбачало полегшення переходу з одного ступеня освіти до іншого. Активну участь у розгляді цих питань брали такі педагоги: Т. Лубенець, О. Музиченко, С. Русова й ін. [289, арк. 2, 115].

У плані організації єдиної школи було схвалено пріоритетне положення про всезагальне навчання. У проекті закону про головні основи освіти в Україні зазначалося, що «...в Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку має бути надана можливість отримати освіту в добре організованій народній трудовій школі, де час навчання має тривати 7 років...» [290, арк. 14]. У цю тривалість навчання включалася загальноосвітня підготовка в основній школі, яка мала стати обов'язковою для всіх громадян з метою підготовки їх до подальшого життя, професійного навчання та праці.

Вивчаючи протоколи засідань комісії з вироблення законопроекту про обов'язкове загальне навчання, що відбувались за участю громадських організацій, з'ясовано, що в її роботі брали участь: Т. Лубенець, А. Луначарська, О. Музиченко, С. Сірополко, П. Холодний та інші педагоги й громадські діячі. На цих засіданнях розглядалися питання: загальної організації роботи єдиної трудової школи (семирічної); початку навчання (із семи років); організації місцевим самоврядуванням шкільної мережі відповідно до кількості дітей шкільного віку з урахуванням її структури (ступенів): 7–10 років – перший ступінь, 11–13 років – другий); місця релігійної освіти в школі (Закон Божий для школи обов'язковий, а для учнів – не обов'язковий).

Найсуперечливішим виявилось питання про кількість дітей у шкільному комплекті (класі. – Є. А.). Спочатку було визначено, що в комплекті не може бути більше 40 осіб, а згодом ухвалено пропозицію збільшити кількість дітей у комплекті до 50–60 осіб. Зауважимо, що така пропозиція в протоколі наради супроводжувалася висловом «...індивідуальності нема й не буде...» [291, арк. 1–5, 8]. Це вказує на те, що індивідуальний підхід до розвитку особистості, який активно пропагувався теоретиками й практиками дошкільного виховання, ще не набув актуальності в шкільній практиці.

Як зазначено у звіті Департаменту нижчої початкової освіти, програми-мінімум для семирічної народної школи були розроблені за планом організації єдиної школи [294, арк. 14–14 зв.]. Розбудова нової школи загострила проблеми вчителів-практиків, на що звертає увагу П. Шерстюк у листі до Генерального секретаря з народної освіти УНР, у якому запитує: «...коли можна буде отримати програми для нової (української) школи, яка має готувати не білоручок, а людей, здатних до свідомого розумного господарства...» [292, арк. 5–6 зв.]. У цьому ж листі його автор піднімає питання про замовлення проекту для будівництва гімназії, указуючи на те, що громада вже зібрала кошти, триває заготовлення будівельних матеріалів [292, арк. 5–6 зв.]. Такі звернення, хоч і були поодинокими, але вказували на запити суспільства щодо підготовки свідомих, активних, здатних до праці наступних поколінь.

Варто зазначити, що в умовах розбудови шкільництва в роки УНР дошкільна освіта отримала державне визнання та підтримку. Зокрема, підтвердженням цьому можуть слугувати регулярні асигнування коштів на потреби дошкільного виховання, зокрема, 10 тис. карбованців – на видання «Порадника діячам позашкільного та дошкільного виховання»; 21 тис. 321 карбованців – на організацію курсів із дошкільного виховання, відкриття 1-го та 2-го дитячих садків, 2-ї української бурси, українського семінару, притулку для дефективних дітей, дитячого захоронку [293, арк. 119, 179].

З метою досягнення установами дошкільного виховання рівня навчання й виховання початкової школи, Департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання УНР було визначено завдання щодо організації інструкторських курсів і дошкільного семінаріуму для організаторів дошкільного виховання. Відділ дошкільного виховання цього департаменту розробив програми, що були рекомендовані для вивчення дошкільними працівниками у процесі курсової підготовки.

Завдяки дослідженню архівних матеріалів з'ясовано перелік основних предметів, що викладалися на курсах: «Історія дошкільного виховання. Нові методи виховання»; «Сучасні педагогічні течії і практичні вказівки щодо

закладення дошкільної організації»; «Душа дитини. Психологічні виклади»; «Фізичне виховання дітей»; «Ручна праця і трудовий ґрунт виховання»; «Естетичне виховання» [298, арк. 47–48]. Значний відсоток годин відводився на ознайомлення педагогів із особливостями ручної праці для розвитку дітей в дошкільних установах, що вказувало на важливість проблеми трудового виховання на етапі розбудови нової української системи освіти [297, арк. 21, 50].

З метою вдосконалення змістово-методичного забезпечення нової української школи була створена комісія з розгляду підручників для єдиної школи, яка визначала можливість чи неможливість використання у навчальному процесі існуючих на той час підручників різних авторів [295, арк. 33].

З метою унормування позашкільної освіти та дошкільного виховання, а також налагодження тіснішої співпраці між дитячими садками й початковою школою, на засіданнях Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання було прийнято рішення про подання до Шкільної ради програми позашкільної освіти й регламенту дитячого садка. Ці дії мали убезпечити позашкільну та дошкільну освіту від небажаного впливу з боку непідготовлених працівників. Департаментом також розглядалися питання щодо місця й ролі дошкільного виховання в системі єдиної школи. Було визнано, що має бути розвинена мережа дитячих садків, які діяли б при гімназіях чи школах, або таких, що функціонували б окремо [296, арк. 1–6, 7, 8, 11, 12, 15, 17, 20].

Упродовж 1918–1921 рр. спостерігається підвищення уваги Міністерства народної освіти УНР до проблем дошкільної освіти. Свідченням цього є асигнування коштів у розмірі 500 тис. карбованців Відділу дошкільного виховання Департаменту позашкільної освіти. Відділ дошкільного виховання при Міністерстві народної освіти УНР значну увагу приділяв суспільному (громадському) дошкільному вихованню дітей. Зважаючи на предмет дослідження, звертаємо увагу, що першочерговим завданням вважалася

підготовки дітей до школи. До інших пріоритетних завдань віднесено: захист дітей від негативного впливу вулиці, створення умов для виховання дітей у родинях батьків, які працюють на виробництві. Міністерство народної освіти УНР сприяло громадським організаціям щодо організації діяльності дошкільних установ, становлення їхньої мережі (дитячі садки, захоронки, ясла, майдани), організації педагогічних курсів із дошкільного виховання.

Значна увага приділялася підготовці свідомих керівниць дитячих установ та інструкторів з організації суспільного дошкільного виховання в селах і містах України. Так, у м. Києві Міністерством народної освіти УНР організовано педагогічні курси з дошкільного виховання, роботу постійного музею ручної праці, який був переданий міністерству Всеросійським Земським Союзом. Позаяк дошкільне виховання того часу розбудовувалося на добре організованій ручній праці дітей, музей мав стати установою розбудови національного виховання. Експозиції музею складали: різноманітні продукти праці дітей і народні дитячі іграшки, що мали сприяти вивченню психології дітей [284, арк. 15–16]. Питання організації музею детальніше висвітлені в підрозділі 3.2.

Активно розвивалася початкова освіта. Спостережено, що розробники програм виявляли увагу до принципів і методів дошкільного виховання, трудового зокрема. У Шкільному плані предметів нижчої початкової школи на 1918/1919 шкільний рік предмети для вивчення розподілено за віковими групами, а саме:

- *1 група*: Закон Божий, Рідна мова (усні бесіди, читання, письмо-правопис), Арифметика, Співи;

- *2 група*: Закон Божий, Рідна мова (усні бесіди, читання, письмо-правопис), Арифметика, Співи;

- *3 група*: Закон Божий, Рідна мова (усні бесіди, читання, письмо-правопис), Російська мова, Арифметика, Пропедевтичний курс (географія, краєзнавство, історія України, розмова про старовину, природознавство), Співи;

- 4 група: Закон Божий, Рідна мова (усні бесіди, читання, письмо-правопис), Російська мова, Арифметика, Пропедевтичний курс (географія України, історія України (продовження), природознавство) [286, арк. 25 а].

Обов'язковою умовою навчання школярів у початковій школі стало використання методів із практики дошкільного виховання, а саме: малювання, ліплення, вирізування, моделювання, драматизація, рухливі та спортивні ігри, фізичні вправи і співи, господарська та санітарно-гігієнічна діяльність (для всіх груп) [286, арк. 25 а].

Використання методів дошкільного виховання в теорії та практиці початкового навчання чітко простежується в «Програмах різних предметів в нижчій початковій школі». У цьому документі знайшла відбиття така думка: «...діти приходитимуть до школи у віці 7-ми – 8-ми років, тобто при такому зрості, коли виклади науки повинні бути тісно сполученні з методами дошкільного виховання (сім'я, дитячі сади)» [286, арк. 35–98]. Нормативне підтвердження ідеї наступності в навчанні й трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що пронизує всі зазначені вище програми, знаходимо й у програмі зі співів для початкової школи. У ній сказано про важливість оволодіння вчителями початкової школи методами дошкільного виховання (йшлося про навчання дітей 7–8 років) [286, арк. 35–95].

Вивчення плану діяльності відділу позашкільної освіти на 1918 р. сприяло простеженню вагомої ролі співпраці з організаціями різних рівнів. Зокрема, цей відділ брав на себе обов'язання спільно із земськими, місцевими та громадськими організаціями впорядковувати дошкільне виховання в містах і селах засобом відкриття й організації роботи різних типів установ: дитячих садків, майданів, літніх колоній, дитячих клубів. Також пріоритетною була діяльність цього відділу щодо організації курсів із дошкільного виховання з метою підготовки керівниць для означених інституцій [287, арк. 1–1 зв.]. У пояснювальній записці до першого розділу обрахунку діяльності Відділу дошкільного виховання Міністерства освіти УНР зазначено, що цей відділ розробляв план мережі інституцій із дошкільного виховання в Україні та

співпрацював із департаментами «Нижчої, Середньої та Вищої школи Народного Міністерства Освіти» з метою урівняння дошкільних установ зі школою [288, арк. 6].

Одним із найвагоміших здобутків діяльності Відділу дошкільного виховання при Міністерстві народної освіти УНР була розробка «Регламенту дитячих садків», що заклав основи багатьох майбутніх документів із дошкільного виховання дітей. Зокрема, у цьому нормативному документі визначалося, що всі діти з трьох років мали ходити до дошкільної установи, а дитячий садок – функціонувати при кожній початковій школі. Садочки були безкоштовні й організовувалися самоврядно в містах і селах. Держава брала на себе обов'язок допомагати місцевим громадам організувати дитячі садки, майдани, захистки на рівних умовах із нижчою початковою школою.

У документі були визначені гігієнічні норми утримання дитячого садка та години перебування в ньому дітей. Важливим пунктом виокремлено необхідність облаштування при кожному дитячому садку городу або майдану чи широкого двору, де б діти могли влітку й узимку «мати здорові розваги» на чистому повітрі. У «Регламенті...» прописувалися чіткі вимоги до добору керівниць дитячих садків. Вони мали бути рекомендовані Педагогічною академією, Відділом позашкільної освіти МНО УНР або Спілкою учителів (група дошкільних діячів). Визначені зміст і методи роботи в дитячих садках, а також мета їхньої діяльності, що полягала в допомозі родинам якнайкраще виховати дітей і захистити їх від шкідливих впливів, недогляду, занедбання, крім того, йшлося про звільнення матері для роботи на підприємстві та підготовку дітей до навчання в школі.

На дитячі садки покладалися завдання щодо фізичного, розумового, морального та естетичного виховання на основі здорового гігієнічного морального виховання, національного оточення й розвитку всіх творчих сил дитини. Переважали такі форми роботи дітей: гра, розвага, слухання оповідань, праця з різним матеріалом, спів, гімнастика, малювання, ліплення та ін. Щодо програми роботи, то «Регламент...» указував на відсутність сталої програми

розвитку дитини, однак план дій був обов'язковим для кожного вихователя і мав бути націленим на підготовку дітей до подальшого навчання в школі, адже програма дитячого садка становила перший концентр усього концентричного плану школи [288, арк. 30–30 зв.].

Після встановлення влади Української Директорії та відновлення нею в грудні 1918 р. Української Народної Республіки до Міністерства народної освіти надійшов запит від влади щодо розвитку системи освіти в Україні. У зверненні Культурно-просвітньої комісії при Трудовому конгресі містилися положення, на які Міністерство народної освіти мало звернути першочергову увагу. Серед них: розробка та публікація детальних програм і всього закону про єдину школу; обов'язкове безкоштовне навчання на першому ступені школи; поліпшення якісного складу школи (дерусифікація, оволодіння новими методами, підвищення кваліфікації вчителів); дошкільне виховання (постановка справи в практиці роботи) [299, арк. 39–46].

Натомість Міністерство народної освіти розробило та представило до Ради Народних Міністрів УНР законопроект про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку в Україні. Відповідно до законопроекту безкоштовне загальне навчання дітей у нижчих і вищих початкових школах запроваджувалося з 1 травня 1919 р. Реалізація основних положень цього закону мала відбуватися відповідно до плану, який повинен був уводитися в дію поступово, упродовж наступних п'яти років. Додатком до законопроекту став документ, що містив проект під назвою «Головні основи загального навчання на Вкраїні», у якому зазначено, що навчання в загальноосвітній школі триває 7 років: перший ступінь – 4 роки (діти від 7 до 10 років), другий ступінь – 3 роки (діти від 11 до 13 років). У цьому документі було чітко визначено кількість учнів в одному комплекті (тобто на одного вчителя), яка не може перевищувати 40 осіб [300, арк. 60, 65]. Припускаємо, що автором цього проекту був П. Холодний, про що свідчать знайдені матеріали, які, можливо, є продовженням цього проекту, а саме: «Проект Єдиної школи на Вкраїні. Книга II», що підписаний П. Холодним у м. Тарнав 22 березня 1921 р.

Вивчення переднього слова до цієї книги розкриває деякі факти, а саме: перша книга була готова до друку у Вінниці роком раніше, але матеріали її були втрачені (причини достеменно не з'ясовані). За планами авторів, у другій книзі мали міститися програми з природознавства, гігієни, бухгалтерії, комерційної арифметики, правознавства, хімії та технології. Також зазначалося, що планується розробка третьої книги програм із філософської пропедевтики, англійської мови, педагогіки, руханок, рукоділля, домоводства [301, арк. 19–21]. На жаль, окрім цієї вступної частини не було знайдено ні матеріалів другої, ані третьої книг. Тому звернемося до «Проекту єдиної школи на Україні, й програми з поясненнями до них» (далі «Проект...». – Є. А.), що підписаний як матеріал Видавничого відділу Департаменту вищої і середньої освіти Міністерства народної освіти та мистецтва Української Держави без зазначення року укладання. Відзначимо, що цей документ є варіантом узагальнення існуючих на той час ідей реформування шкільної освіти з урахуванням запитів суспільства і висвітлюється в історико-педагогічних розвідках різних науковців. Детальний його розгляд у руслі аналізу реформ освіти в Українській Народній Республіці представлено в дослідженнях Л. Березівської [20]. Відтак характеризуємо зміст «Проекту...» в контексті вміщених в ньому ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Зазначимо, що «Проект...» складався з трьох розділів: у першому з них містився загальний огляд та означення ідей, на яких будується нова єдина національно-державна «діяльна» школа; у другому було подано основи організації освітнього процесу в цій школі; у третьому – представлені план, програми та «пояснюючі записки» до викладання на різних концентрах школи. Розглянемо детальніше кожен із цих розділів.

Автори «Проекту...», намагаючись «повернути школу обличчям до дитини», звертають увагу на її внутрішній світ, потреби, прагнення й уподобання. У першому розділі розробники наголошували на домінуванні процесу виховання над процесом навчання. Називаючи школу виховною, вони

докорінно змінили підхід щодо її організації. Насамперед школа будувалася на знанні кожної дитини, родинного та соціокультурного середовища. Навчання в такій школі не було самоціллю, а слугувало засобом виховання людини. Зміст виховання розкривався в мистецтвах, релігії, моралі, фізичній культурі та через громадянські почуття. Такі підходи радикально відрізняли нове дошкільне виховання та школу від тих, що існували в імперську добу.

Найціннішим для пошуку ідей наступності трудового виховання дітей є підпункт першого розділу «Проекту...», що має назву «Виховальна школа і діяльна школа». У ньому зазначено, що мета школи з підготовки дитини до життя ґрунтується на цінності праці й трудової діяльності, якими пронизане реальне життя особистості в соціумі. Варто зазначити, що школа мала за мету виховувати майбутніх людей праці. В основу методичної роботи з дітьми покладено принцип трудової діяльності. Тому всі знання, що проходять через розум і серце дитини, реалізовувались у малюванні, ліпленні, виробленні моделей, грі, гімнастичних вправах, танці чи навіть у дитячому слові. Вважаємо, що така ідея стала можливою завдяки поширенню прогресивних ідей педагогіки (самоцінність дитини, праця як засіб розвитку). Фізична праця не розглядалася як першочерговий зміст шкільного навчання, але заохочувалася ручна праця, яка не шкодила здоров'ю дітей. Відтак на перший план виступали різні види діяльності.

Важливе значення в «Проекті...» надавалося врахуванню особливості місцевого соціально-культурного оточення в змісті роботи школи. Тому реалізувалася ідея мобільності учнів, розширення їхнього світогляду, адже дитина, яка закінчувала перший поділ (ступінь) школи в сільській місцевості, могла без будь-яких перепон продовжити навчання в місті. Було розроблено двоступеневу структуру школи: перший ступінь – основна школа (1–8 класи, 8 років навчання: перші 4 роки – молодша основна школа, наступні 4 роки – старша основна школа); другий ступінь – колегія (9–12 класи, 4 роки навчання з поділом за спрямованістю: гуманістичний, реальний, економічний напрямки)

[285]. Така структура запропонована на основі вивчення закономірностей фізичного та психічного розвитку дітей.

Другий розділ «Проекту...» містить опис організації освітнього процесу в єдиній школі; інформацію щодо засобів, методів і способів виховання майбутнього покоління. Фундаментальною була ідея тісного зв'язку школи із життям. Це зумовило визначення завдань основної школи, яка розглядалася як етап узагальнення й систематизації оточуючих дитину знань і підготовки до цілеспрямованого систематичного навчання на третьому ступені школи. Відповідно до цього, програма в основній школі (перші 8 років навчання) переважно складалася з пропедевтичних курсів, що містили знання з навколишнього життя. Однак, незважаючи на певні місцеві особливості, зміст навчання не поділявся за регіональним принципом. Зауважимо, що в розподілі годин на вивчення рідної мови в молодшій основній школі (перші 4 роки навчання) враховувався час, котрий витрачався на малювання, ліплення та вироблення різних «ручних виробів», що мало стати практичною основою для вивчення цього предмета. На нього в першому та другому класах виділялось по 10 год на тиждень, а в третьому та четвертому – по 8 год. З огляду на проголошений діяльнісний принцип організації освіти, одним із провідних напрямів виховання в єдиній школі було фізичне виховання. За нестачі розроблених педагогічних методик у зміст фізичного виховання вводилися дитячі народні ігри, танці, козацькі вправи, мандрівки, екскурсії, праця на верстатах, рукоділля тощо.

Метою єдиної школи як школи виховання визначено виховання розвинених морально та фізично, підготовлених до життя у процесі органічного розвитку природного зв'язку дитини з її оточенням, діяльності та посильної праці громадян держави.

Вивчення змісту навчання на першому ступені єдиної школи з метою встановлення й уточнення ідей трудового виховання дітей молодшого шкільного віку передбачає також і врахування кількості годин на тиждень для

цього ступеня єдиної школи. У таблиці 3.1 наведені дані щодо розподілу цих годин у «Проекті...» [285].

Таблиця 3.1

**Розподіл тижневих навчальних годин
для першого ступеня єдиної школи України**

<i>Предмети</i>	<i>Кількість годин</i>				<i>Разом</i>
	<i>1 клас</i>	<i>2 клас</i>	<i>3 клас</i>	<i>4 клас</i>	
Закон Божий	2/2*	2/2*	2	2	8
Рідна мова	10/6*	10/6*	8	8	36
Арифметика	2	2	4	4	20
Геометрія	-	1	1	1	3
Природознавство	-	-	4	2	4
Географія	-	-		2	4
Історія	-	-	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Руханка	2	2	2	2	8
<i>Всього годин</i>	<i>18</i>	<i>19</i>	<i>25</i>	<i>25</i>	

* – лекції проводяться по півгодини.

Джерело: [285].

Як засвідчують матеріали «Проекту...», із десяти годин на вивчення рідної, мови шість годин відводилося на вивчення природознавства, малювання та інших предметів, що не були виділені окремо в навчальному плані, але мали визначальне значення для становлення світогляду дитини.

Розглянемо заключний розділ «Проекту...». У поясненні до програми вивчення рідної мови на першому ступені єдиної школи заслуговує на увагу підпункт, що розкриває методи навчання рідної мови. Серед них визначено, що «дітям має даватися змога: ставитись до всієї праці з творчою самодіяльністю, виявляючи власну індивідуальність; поєднувати психічну працю з фізичною; засвоювати головні загальнолюдські культурні розуміння й вартості в національній формі» [285, арк. 36–37].

У програмі з математики для першого ступеня школи також відведено достатньо часу на різні види робіт, що пов'язані з ручною працею. Зокрема,

виготовлення наочних засобів при вивченні різноманітних геометричних форм. Загалом математика в основній школі забезпечувала завдання дати дитині можливість вирішувати задачі, які можуть трапитись у подальшому житті. Таким чином, задачі, які мали використовуватись у процесі вивчення математики, якомога ширше використовували зміст інших предметів, які дитина вивчала в єдиній школі.

Трудове виховання широко представлено в програмі з природознавства для перших чотирьох класів єдиної школи. У цій програмі не тільки визначено, що весь матеріал для вивчення дітьми засвоюється засобами активних методів, тобто завдяки екскурсіям, трудовим дослідом тощо, а й уточнено форми трудової діяльності дітей. Наприклад, для першого класу пропонувалися такі форми праці, як: доручення з прибирання приміщення, догляд за двором, городом, садком. У другому класі – прибирання приміщення та двору, догляд за шкільним або громадським городом-садом, садіння рослин та догляд за ними на городі та в садку. У третьому класі уточнено види сільськогосподарських робіт, що їх мали виконувати діти: «копання лопатою; робота граблями; прокладання грядок; посадка дерев, кущів; догляд, поливка рослин; проривка, пасинкування, збір овочів та насіння; обмазка дерев; обрізка парості; збирання гусені» [286, арк. 35–95]. Наголосимо, що соціально-економічні умови тогочасної України наклали відбиток на виокремлення суспільно-значущих видів праці. Тому праця в природі розглядалася як засіб виховання й розвитку дитини дошкільного та молодшого шкільного віку.

Така організація трудового виховання і навчання дітей молодшого шкільного віку на першому ступені єдиної школи тісно взаємозв'язана з ідеями, що знайшли своє організаційне втілення у дошкільній освіті. Зокрема, у «Пораднику діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (1918) викладено основи побудови дошкільного виховання в УНР. В умовах недостатнього розвитку суспільного дошкільного виховання та перебудови школи на оновлених засадах актуальним стало створення осередків для дітей раннього, дошкільного та молодшого шкільного віку. У цих осередках, як і в

єдиній школі, виховання базувалося на вільному розвитку творчих сил дитини. Так само спільним був і зв'язок із місцевістю, де розташовувалась освітня установа. Вивчення соціально-економічних і географічних умов місцевості давало змогу увійти в тісний контакт із дорослим населенням, а відтак орієнтуватися на його запити в організації виховання й навчання дітей.

Вагомим у визначенні наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку є спільний для дошкільних установ (дитячих садків, захистків, прихистків, майданчиків) і школи першого концентру трудовий («діяльний») принцип організації навчання й виховання. Так само, як і в школі, у дошкільних установах діти долучалися до побутово-обслуговуючої праці (доглядали за чистотою приміщення й території), праці в природі (роботи на городі та в саду), ручної праці (малювання, ліплення, вирізування, плетення, шитво, прості будівельні роботи) [161].

Законодавча й нормативна база, що була розроблена різними урядами періоду УНР (1917–1921), використовувалася й на початку 20-х років ХХ ст. У фондах ЦДАВО України зберігається зразок табеля успішності за 1921 р. учня Тарнівської єдиної національно-державної школи трьох ступенів, а також додаток до статті 1 закону (не зазначено, але, скоріше за все, ідеться про закон про освіту. – *Є. А.*), що являє собою Статут єдиної школи. У ньому зазначено, що всі діти громадян УНР мають здобувати освіту в загальноосвітній єдиній школі в складі 12 класів з поділом на два (1-й – основна школа: 1–6 класи; 2-й – колегія: 9–12 класи) або три поділи (1-й – 1–4 класи; 2-й – 5–8 класи; 3-й – 9–12 класи). Виховання в єдиній школі проводиться на національно-державному ґрунті, на основі «діяльного» принципу.

Перші два ступені школи мали спільну програму, а третій – містив варіанти: гуманістичний, реальний, економічний тощо. Цікавим є порівняння предметів, зазначених у таблиці успішності, та знань, які учень повинен опанувати (вони визначені Статутом єдиної школи). Ось цей перелік: релігія, рідна мова, арифметика, геометрія, фізика, ботаніка, зоологія, географія, історія, малювання, французська мова, німецька мова, рисування, співи.

Водночас, Статутом передбачалося вивчення: письменства, історії, географії, математики, нарисної геометрії, фізики, хімії, природознавства, сільського господарства, космографії, Закону Божого, педагогіки, філософічної пропедевтики, політичної економії, правознавства, комерційної арифметики, бухгалтерії, співів, рахунку, малювання, рукоділля, домоводства.

Аналіз навчальних планів, програм, методичних рекомендацій, матеріалів засідань комісій різних рівнів із питань освіти дозволяє зробити висновок про те, що досліджувана проблема ідей наступності трудового виховання дітей розглядалась як системотвірний процес і була включена в навчально-виховні процеси дитячих садків, дитячих майданчиків для ігор, захистків і початкової школи. Діти отримували практичні трудові знання, уміння й навички під час навчання та робіт у саду, на городі, «спробовому» (дослідницькому) полі. Такі майданчики для праці мали закладатися в дошкільних установах, школах першого та другого ступенів [303, арк. 20, 23–39].

Отже, період УНР (1917–1921), насичений соціально-економічними та політичними перетвореннями, був плідним для розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Визнання єдності цілей виховання для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку стало основою для вироблення єдиних підходів щодо організації трудового виховання дітей у різних типах тогочасних навчальних закладів. Усталення поняття наступності дошкільної та початкової освіти в межах нормативно-правового поля, проголошення трудового («діяльного») принципу організації освіти на всіх ланках, вироблення механізму побудови єдиної школи, зв'язку змісту, форм і методів трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку – усе це було здобутками українських педагогів і певним чином отримало розвиток у наступних періодах функціонування дошкільних установ та початкової школи.

3.2. Нормативно-правове регулювання впровадження ідей наступності трудового виховання дітей у радянській системі освіти (1919–1934)

Бурхливі історичні події, які відбувалися на теренах України в 20-х – 30-х роках минулого століття неминуче впливали на розвиток освітньої галузі країни. У 1919 р. більшовицькі війська відтіснили війська Директорії УНР вглиб країни, унаслідок чого в східній частині територій УНР встановилася радянська влада. Було проголошено створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) зі столицею в м. Харкові. У лютому цього ж року уряд УСРР, що мав назву Рада Народних Комісарів УСРР (РНК, Раднарком), видав декрет, яким визначалися типи виховних установ для всіх дітей УСРР віком від народження до повноліття (18 років). У декреті керівним органом виховання дітей від народження до повноліття визначено Народний комісаріат освіти (НКО, Наркомос) УСРР. Цей документ визначаємо як початковий для виокремлення періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934). За сприяння Наркомосу відкривалися такі виховні установи: ясла – для дітей до трьох років; дитячі комуни та хати – для дітей від 3 до 18 років; дитячі садки – для дітей дошкільного віку; дитячі захистки – для дітей робітників; дитячі майдани; літні шкільні колонії та дитячі клуби – для дітей шкільного віку [260, арк. 120]. Узагальнену характеристику реалізації ідей наступності трудового виховання дітей у цих закладах у розрізі трьох етапів радянської доби подаємо в Додатку 3.

Загалом 1919–1921 рр. ознаменувалися існуванням на території України двох державних, а відповідно, й освітніх систем: Української Народної Республіки та Української Соціалістичної Радянської Республіки. У цих умовах організаційно-методична робота характеризується, з одного боку, використанням ідей попередніх періодів, а з іншого – наявністю процесів їх адаптації до нових соціально-економічних та ідейно-політичних умов. Так, у

матеріалах «Листування Народного комісаріату освіти з губернськими відділами народної освіти про проведення в життя основних принципів єдиної трудової школи, організацію волосних відділів народної освіти та з інших питань організації культосвітньої роботи на місцях» міститься анкета для дитячих установ [259, арк. 249–249 зв.], у якій більше 30 запитань (Додаток К). Запитання анкети стосувалися всіх аспектів функціонування установ: від загальноінформативних (місце розташування, назва, рік заснування) до організаційно-педагогічних (скільки керівників, як проводяться заняття тощо). Серед запитань анкети було й таке: «Чи здобули вони (керівниці. – Є. А.) спеціальну дошкільну підготовку і де саме?» Також анкета містила певну кількість запитань про організацію праці дітей, трудовий принцип та ін. Тобто характер запитань дозволяє зробити висновок про те, що мета анкети – вивчення дошкільних установ. Відповіді на них мали надати вичерпну інформацію про організацію їхньої роботи.

Аналіз запропонованої Наркомосом анкети дозволяє стверджувати, що в перші роки свого керування нова влада опікувалася питаннями становлення дошкільного виховання загалом і впровадження трудового принципу в радянську систему освіти зокрема.

Актуальність і продуктивність ідеї побудови єдиної трудової школи на території УСРР простежується в матеріалах про організацію і стан соціального виховання і народної освіти в УСРР за 1919 р. У цих матеріалах міститься «Пояснююча записка до планів шкільної праці першого року Єдиної Трудової Школи» [261, арк. 2–13]. У ній зазначається, що плани шкільної праці є тимчасовими та враховують елементи роботи дитячого садка. Причиною цього була нерозвиненість мережі дитячих садків і пріоритет щодо врахування особливостей діяльності дітей дошкільного віку. Далі пояснювальна записка розкриває загальні підходи до організації шкільного життя в єдиній трудовій школі. Виокремлено в окремий розділ перші дні дитини в школі: залучення старших учнів до зустрічі дітей, екскурсія школою з поясненнями соціального значення учіння, обстеження дітей щодо соціальної оцінки їх родин, уточнення

їхніх попередніх знань про працю, що реалізується в процесі гри, діяльності. Визначення розвитку чуттєвої сфери дітей: організація екскурсій у природу та виготовлення «ручних поробок». Значне місце відводилося екскурсіям для ознайомлення дітей із устроєм та організацією праці на виробництві.

Школа організовувала працю дітей таким чином, щоб вони усвідомлювали суспільний і політичний устрій держави. Різні види праці: у шкільному саду, квітнику, городі розглядалась як засоби виховання дисциплінованості, любові до праці, збагачення знань із природознавства та вивчення політичних, соціально-економічних перетворень.

У кожному напрямі виховання та навчання враховано трудовий принцип. Наприклад, навчання грамоти трансформується з лекційно-повідомляючого типу викладання, що набув поширення в школах УНР, у зацікавлено-практичний. Заняття будувалися з урахуванням інтересів дітей, збуджених дитячою працею. Діти в процесі праці ознайомлювалися з графічною побудовою літер, набували навичок письма та мовлення.

Зміст навчання арифметики також будувався на трудовому принципі. Ознайомлення дітей з числами, формами, математичними діями проводилось на безпосередніх прикладах із життя (порізаний скибочками хліб – ділення). Різні види діяльності дітей, як-от: малювання, пропоновано поєднувати з графічними зображеннями цифр.

Далі наводимо приклад організації навчально-виховного процесу в школі (коли погода не сприяла проведенню екскурсій).

8⁰⁰ – 9⁰⁰. Прихід дітей; огляд їх старшими; охайність; прибирання кімнати, столів і лавок.

9⁰⁰ – 10⁰⁰. Діти спостерігають краплі дощу: звідки й куди вони падають? Як міняється небо, хмари, куди дівається дощова вода? Учитель розповідає (іноді читає) казку «Світова подорож краплини води» Сірого. Діти малюють хмарне небо, дощ.

10⁰⁰ – 11⁰⁰. Вимірюють склянками кількість води у пляшці, а потім за допомогою пляшки – у відрі. Відливають 1/5 відра пляшками (коли діти

знатимуть рахунок понад 20, можна склянками). Задачі, пов'язані з вимірюванням води (бочка, відро, пляшка, склянка), складання й множення (наливання), віднімання та поділ (відливання), ліплення склянки, пляшки, відра.

11⁰⁰ – 12⁰⁰ – сніданок.

12⁰⁰ – 13⁰⁰ – діти розказують про свої пригоди під дощем, малюють природу в цю погоду або свої пригоди. Пишуть листи до неба зі своїми побажаннями.

13⁰⁰ – 14⁰⁰ Вибирають книжечки в шкільній бібліотеці для самостійного читання [261, арк. 2–13].

Варто підкреслити, що книжки діти читають у школі або беруть додому, а вчитель непомітно для них скеровує цю роботу.

Проблема трудового виховання дітей, пошук шляхів реалізації ідей педагогів постійно перебували в полі зору організаторів освіти. У додатку до доповіді по відділу дошкільного виховання Народного комісаріату освіти від 30.01.1919 р. зазначено, що цей відділ надалі розділяється на підвідділи: дошкільних установ (дитячих садків і осередків, колоній, музеїв та виставок, майданчиків, бібліотек); дошкільних працівників (курси і з'їзди); інструкторський (організація місцевих дошкільних підвідділів, різних типів дошкільних установ і пропаганда ідей дошкільної освіти); редакційно-видавничий; довідково-статистичний; обладнання дошкільних установ (меблі, іграшки, посібники); кошторисно-фінансовий; управління справами [262, арк. 2–5].

У вище згаданій доповіді проблема наступності організації дошкільної та шкільної справи прозвучала достить гостро, що актуалізувало вироблення загального плану організації дошкільного виховання та шкільної справи. Зазначимо, що центру (НКО. – Є. А.) належали законодавчі й організаційні функції, місцевим органам – виконавчі. На місцях підтримано ініціативу центру щодо організації дошкільного виховання [262, арк. 2–5].

Ініціативність педагогів-практиків у період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного

віку в радянській системі освіти була спрямована на диференціацію форм організації виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Підтвердженням цьому вважаємо лист громадського активіста (В.М.), у якому дописувач пропонує детально пророблену ідею організації літніх дитячих колоній, яку вважає однією з форм організації трудового виховання, що може принести дітям користь.

У таких установах діти бідних містян і робітників за невелику плату (або за державний кошт) у період літньої спеки могли б відпочити від негігієнічного (а інколи й антисанітарного) міського життя та зміцнити свої фізичні сили, розвивати трудові навички. Автор листа пропонує педагогічну складову організації діяльності колоній, а саме: екскурсії, прогулянки з науково-просвітницькою та освітньою метою, які організовує завідувач цієї установи. Під час екскурсій дітям надаються різноманітні пояснення, вказівки, проводяться бесіди, що розширюватимуть набуті в школі знання. Громадський характер життя колонії, досягнення спільних цілей, спільна робота, групові роботи, заняття, спільні інтереси – усе це мало розвинути в дітях дух солідарності, товаришкості, сприяти усвідомленню значення посильної, дружньої роботи. Спілкування з жителями сіл, осягнення їхнього світогляду, інтересів, бажань, поглядів, спостереження за побутом, звичаями, працею – ця діяльність мала забезпечити зв'язок міста й села.

Діти долучались до господарської праці в саду, у лісі, на городі, у полі, на луці. Праця розглядалась як засіб формування практичних знань для майбутнього життя. Діти могли навчатися «молочному господарству», виготовляти консерви з овочів і фруктів, що могло в майбутньому приносити їм заробіток, а також фінансову допомогу колонії за продаж таких заготовок у містах.

Автор наведеного вище листа зосереджується на обґрунтуванні організаційної діяльності дитячої колонії. У цьому плані він пропонував використовувати покинуті поміщицькі садиби або, найкраще, монастирі.

Значна увага приділялася кадровому забезпеченню колонії. Для організації ефективного функціонування такого типу дитячої виховної установи потрібен був кваліфікований персонал. Передбачалося, що на 50–70 дітей необхідний був: завідуючий колонією (молодий учитель); вихователь (студент-медик зі старших курсів – для забезпечення санітарно-гігієнічного нагляду та надання невідкладної допомоги); вихователь (фребелічка); економка (що знається на сільському домашньому хазяйстві). У колонії мав бути працівник – організатор усіх видів сільськогосподарських робіт. Оскільки діти самі мали прибирати й виконувати різні господарсько-побутові роботи, то потреба в технічному персоналі була незначна.

Автор листа, що підписався як В.М., пропонував свою кандидатуру першою на посаду завідуючого такою літньою дитячою колонією за умови, що означена ідея знайде схвальні відгуки та буде реалізовуватися [262, арк. 15–16].

Лист-відповідь щодо організації дошкільного виховання на місцях одним із перших надіслав Полтавський губерніяльний підвідділ дошкільного виховання. У ньому зазначалося, що пріоритетним завданням для підвідділу дошкільного виховання є розвиток мережі дошкільних установ та їх злиття зі шкільною мережею. Також уточнено мету, що покладено в основу діяльності установ дошкільного виховання: вільний розвиток кожної дитини в дружньому самодіяльному дитячому колективі [262, арк. 24–26]. У той же час Київський підвідділ дошкільного виховання у своєму звіті розкриває роботу з організації установ для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

На часі було створення т.з. майданчиків-клубів на свіжому повітрі. Завдання їх організації полягало в охопленні дітей виховною системою, профілактичній роботі щодо ліквідації дитячої безпритульності. Для реалізації означених завдань передбачалася низка заходів, як-от: забрати дітей із вологих підвалів, тісних брудних жител і вулиць та перевести їх у поле, сад, на луг; створити для них розвивальне середовище, у якому вони відчували б своє наближення до природи. У роботі майданчиків реалізувався трудовий принцип, що передбачав участь дітей в управлінні життям усього майданчика, що

сприяло їхній активності, самодіяльності та формуванню громадянської (класової) картини світу [262, арк. 33–41].

Майданчики вважалися педагогічними установами, що забезпечували всебічний розвиток дітей віком від 4 до 12 років засобами наближення дитини до природи в процесі праці. Поєднуючи суспільно-корисну працю дітей із їхньою вільною активністю, на майданчиках організувалися праця на клумбі, городі; екскурсії та прогулянки; ігри вільні й організовані; читання, розповіді й інші види робіт [262, арк. 43–43 зв.].

Виокремлення ідей наступності між дошкільною та початковою ланками освіти як пріоритетної проблеми організації освіти в радянський період прослідковується і в роботі Всеросійського з'їзду по дошкільному вихованню (1919) [262, арк. 5–57 зв.]. Важливою є резолюція до доповіді «Про роботу центрального органу по Дошкільному вихованню», у якій зазначено, що «дошкільне виховання має стати на рівні з шкільною освітою і отримати державну і педагогічну підтримку в рівних пропорціях з нею» [262, арк. 60].

На перших етапах радянського періоду, як уже зазначалося, організатори освіти послуговувалися напрацюваннями попередніх періодів. Так, 7 серпня 1919 р. Колегія відділу соціального виховання виробила умови передачі Фребелівському інституту експонатів педагогічного музею в 25 закритих ящиках, що були зібрані Марією Данилівною Лавриненко-Міщенко та передані у 1918 р. до колишнього Міністерства народної освіти, а згодом – Відділу соціального виховання Наркомосу (1919). Фребелівський інститут повинен був організувати музей, користуватись яким мали всі установи, що здійснювали підготовку працівників для дитячих установ усіх типів. Також при музеї мали бути організовані: класи праці, лабораторія для дослідження методів трудового виховання дітей, педагогічна бібліотека. Також організовані курси для працівників усіх типів дитячих установ [260, арк. 113].

У контексті адаптації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розглядаємо й «Інструкцію для керівниць дитячих садків» (1919), розроблену Київським губернським

підвідділом соціального виховання. Ця інструкція перегукується з «Регламентом дитячих садків» (1918) у змісті організації, але різниться метою такої організації. У цьому простежуються намагання керівних органів освіти адаптувати вже існуючі ідеї до нових суспільно-політичних вимог, що зумовлювали зміни в освітній галузі. Так, відповідно до положень «Інструкції для керівниць дитячих садків», дитячий садок мав створювати умови для гармонійно розвиненої особистості, але виховання здійснювати громадське (на основі товаришкості та взаємодопомоги). Аналіз документа дає можливість простежити й тісний зв'язок дитячого садка і школи, що також було презентовано в «Регламенті дитячих садків», але вже з конкретизацією такої співпраці. Дитячий садок як перша сходинка оновленої трудової школи мав бути пов'язаний зі школою єдністю принципів виховання і загальної постановки справ. Окрім зазначених вище положень, констатуємо також зміну ухилу трудового виховання до організації суспільно-корисної праці дітей у сфері організації життєдіяльності дитячого садка [262, арк. 45 зв. – 46 зв.].

Намагання керівних органів освіти УСРР реалізувати наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку відзеркалено в доповідях і доповідних записках підвідділів дошкільного виховання та шкільних трудових колоній і дитячих клубів за 1919 р. У документі, що висвітлює мету й зміст трудових процесів у школі 1-го ступеня, зазначено, що трудове виховання в школі сприяє всебічному вивченню навколишньої природи й соціального середовища. Також воно допомагає виробити звичку до організованої колективної праці й громадської дисципліни. Для досягнення цих цілей педагогічно цінними в школі 1-го ступеня визначені такі види робіт: малювання та ліплення; робота з картоном, папером; гончарні роботи; роботи по шільному господарству (догляд за рослинами та тваринами, виготовлення простих посібників, приготування їжі, прибирання) [263, арк. 5].

На підтвердження важливості наступності трудового виховання дошкільників і молодших школярів Дошкільний відділ Наркомосу звернувся до Шкільного відділу з проханням включити дошкільну групу до інструкторських

курсів з підготовки керівників учительських курсів. Дозвіл на об'єднання було надано та розроблено програму для дошкільної групи. Ця група мала прослухати дві частини курсів, що складались із загальної та дошкільної частин. Загальна частина включала в себе такі курси: історія і теорія комунізму, конституція радянської влади, короткий курс соціології, школа і держава, історія праці у зв'язку з історією культури, еволюція знарядь праці, соціальне виховання (школа як соціальний фактор, шкільне самоуправління). Дошкільна частина містила курси: дошкільна справа (трудоий принцип у дитячому садку і його зв'язок зі школою, організація дитячого садка, майданчика, осередку), психологія дитини і дефективні діти, дитяча література, ігри зі співами, гімнастика Далькрозо й ознайомлення з гімнастичними системами, малювання й ліплення, ручна праця, гігієна і фізичне виховання, природознавство і екскурсії [263, арк. 36].

Різні аспекти трудового виховання були предметом уваги українських курсів з дошкільного виховання, що продовжили роботу в квітні 1919 р. Програма цих курсів розкривала й конкретизувала зміст тематики, підготовленої раніше для інструкторських курсів. Зокрема, зміст дисципліни «Природознавство і екскурсії» деталізовано в різновидах екскурсій для дошкільників, а саме: зоологічні, ботанічні, геологічні, географічні, культурно-історичні, промислові. У дисципліні «Ручна праця» виокремлено такі види праці: столярство, оправа, вирізування по дереву тощо [264, арк. 52–53].

Адаптацію продуктивних ідей минулих періодів до радянських умов прослідковуємо й у підготовці «Положення про Єдину Трудову Школу Української Соціалістичної Радянської Республіки». У фондах архіву ЦДАВО України зберігається один із перших варіантів «Проекту Єдиної школи на Вкраїні», підготовленого спеціальною комісією на чолі з П. Холодним у роки УНР. За цим проектом школа розглядалась у якості виховної установи. Наука проголошувалась засобом виховання на рівні з мистецтвом, релігією, мораллю та фізичними вправами. Єдина школа, загальноосвітня за своїм змістом, мала висвітлювати місцеве життя, що відбивалося в дитячій душі. Початком

навчання визначався вік 7–8 років. Регламентувалася й тривалість навчання. Зокрема, перший цикл навчання становив 7 років і ділився на два періоди, що тривали 4 і 3 роки відповідно, та містив у програмі пропедевтичні курси. Другий цикл, тривалістю 4 роки, включав систематичні курси, складені за концентричними схемами [265, арк. 47–62].

Вважаємо, що цей документ заклав підвалини для вироблення «Основ будівництва вільної єдиної трудової соціальної школи на Україні» (1919). Так, деякі ключові ідеї попереднього періоду, що не зазнали класово-ідеологічного впливу, залишилися на домінуючих позиціях. У зазначеному документі задекларовані такі ж підходи щодо освіти, що й у попередньому, а саме: єдність, доступність, трудовий принцип, вільне виховання.

Вивчення матеріалів, що зберігаються в ЦДАВО України, зокрема документів «Основ будівництва вільної єдиної трудової соціальної школи на Україні», дає підстави стверджувати, що в перші роки мета виховання розглядалася як вільний індивідуальний розвиток учня на всьому етапі його життя і навчання. Реалізація цієї мети розглядалася в організації фізично-активної роботи дітей. Основна увага зверталася на органи чуття дитини (очі, вуха та ін.), вважалося, що все тіло є джерелом пізнання. Розвиток фізичних якостей і набуття досвіду трудових навичок не було самоціллю, а лише засобом, що в поєднанні з наочним навчанням ознайомлював із сутністю явищ, розвивав здібності, виховував самостійність думки, концентрував волю та підтримував творчий розвиток дитини [265, арк. 67–69].

Активний пошук власних ідей щодо організації освіти в УСРР, що простежується в попередньому документі, не увінчався успіхом і, зрештою, «Основи будівництва вільної єдиної трудової соціальної школи на Україні» були замінені на «Положення про Єдину Трудову Школу Української Соціалістичної Радянської Республіки». Хоча це положення – не оригінальне, а фатично трохи видозмінений подібний документ, розроблений у РСФРР. У вітчизняному варіанті визначено, що єдина школа поділяється на два ступені: 1-й – для дітей від 7 до 13 років; 2-й – для дітей від 14 до 17 років.

Визначальним щодо наступності стало затвердження в «Положенні про Єдину Трудову Школу Української Соціалістичної Радянської Республіки» дитячого садка для дітей 5–7 років, що мав приєднуватися до єдиної трудової школи. Навчання в єдиній трудовій школі носило загальноосвітній політехнічний характер. Крім того, значне місце відводилося естетичному та фізичному вихованню. Характерним для єдиної трудової школи був зміст навчання, що трактував виробничу працю як предмет і як метод виховання. Зазначалось, що праця має бути тісно пов'язана з навчанням і чином такий спосіб надавати знання про оточуюче життя [265, арк. 87–91 зв.].

Відповідно до представленого вище положення був розроблений «Схематичний план занять в школі 1-го ступеню Єдиної трудової школи» (1919). У цьому документі виокремлено основні завдання, які школа покликана вирішувати, а саме: створення умов для вироблення дітьми наукового бачення світу й уміння орієнтуватися в різних проявах оточуючого життя; розвиток умінь дітей самостійно знаходити пояснення цих проявів; практичне ознайомлення з особливостями всіх важливих видів праці (ручної); формування звички до раціонально організованої колективної роботи і громадської дисципліни; розвиток здатності до художнього сприйняття основних видів мистецтва.

Основним предметом вивчення вважались не мова чи арифметика, а життя, навколишній світ. Вивчення життя має здійснюватися за безпосередньої участі дітей у дослідженні різних проявів оточуючого життя. Визначалися форми виробничої праці для дітей 8–11 років: приготування їжі; виготовлення простого дитячого одягу; плетиво (туфлі, сумки, корзини); роботи на городі; прості теслярсько-будівельні роботи; робота з картоном і папером; догляд за рослинами й тваринами. Для дітей 11–13 років: теслярно-будівельні роботи; столярні роботи; виготовлення взуття; малярні роботи у зв'язку з декоративним мистецтвом; слюсарні роботи; палітурна справа; друк; участь у муніципальних роботах (статистичні обстеження, санітарні заходи).

У процесі виробничої праці учні мають ознайомитися з прийомами важливих видів праці, історією виникнення й розвитку інструментів, способами їх використання в людській культурі, властивостями оброблюваних матеріалів і деякими фізико-хімічними процесами, що відбуваються в ході роботи; засвоїти навички раціональної, організованої колективної праці та громадської дисципліни.

Вивчення дітьми оточуючого світу відбувається поступово, з наступним поглибленням, розширюючись залежно від світогляду: свій дім, сім'я; школа, двір, вулиця, місто, село; оточуючий ландшафт: лука, поле, ліс, болото і т.д. Приблизно на четвертому-п'ятому році навчання діти досягають навколишній світ у взаємозв'язках із вивченням властивостей предметів, матеріалів. Опанування рідної мови й математики в школі першого ступеня має проходити в цілковитому співвідношенні і навіть органічній єдності, без створення предметів. Вивчення навчальних предметів має носити самодіяльний творчий характер [265, арк. 7–8 зв.].

Урізноманітнення змісту виробничих процесів відповідно до віку дітей у дитячих садках і школах простежується в списку інструментів для праці. Такий список серед традиційних включав і досить рідкісні інструменти. Відділ постачання Народного комісаріату освіти мав право закуповувати потрібні інструменти на вільному ринку за готівку. Серед них виділено такі: палітурні, столярні, слюсарні, ковальські (горни, тиски), для ліплення, випалювання металопластики й різання, набори інструментів для виготовлення чобіт, сільськогосподарські інструменти. Зазначено, що всі інструменти мали бути полегшеного типу для використання в школах першого ступеня та дитячих садках [266, арк. 19–19 зв.].

Згодом Народний комісаріат освіти УСРР повернувся на шлях власного пошуку, що простежується в звіті за 1921 р. У ньому піддано критиці «Декларацію про єдину трудову школу» (розроблену в РСФРР) і засвідчено її практичну недосконалість та обмеженість. Натомість сформульовано рішення про розробку «Декларації про соціальне виховання дітей», що буде необхідним

джерелом розвитку освіти в УСРР в умовах суспільного запиту [266, арк. 34–37 зв.].

Незважаючи на такі зміни, подальшого розвитку набула ідея трудового принципу у вихованні та навчанні дітей. Так, у програмі з підготовки працівників дошкільного виховання для вивчення визначено такі предмети: природознавство, ручна праця, малювання й ліплення, дитяча література, педагогічні системи, загальна психологія, педагогічна статистика, історія культури, історія суспільних наук, радянська інституція, українознавство, українська мова, українська література, гігієна і санітарія, перша допомога, ігри, співи, музика, ритміка, кулінарія, семінар по організації та веденню дошкільних установ. Зазначимо, що більшу частину годин, відведених для навчання, займали предмети, що потребували активних методів пізнання, а саме: ручна праця, малювання, ліплення, ігри, музика, співи, ритміка [267, арк. 2].

Підтримана НКО УСРР ідея щодо соціального виховання мала на меті охоплення дітей від 4 до 15 років єдиною системою виховання в єдиній установі «Будинок дитини». Але ця ідея не знайшла підтримки дошкільних працівників, коли була озвучена на Всеросійському дошкільному з'їзді. У протоколі засідання комітету Центру соціального виховання міститься доповідь за результатами цього з'їзду, де зазначалось, що практичні працівники дошкільних установ загалом негативно сприйняли доповідь української делегації, представлену Народним комісаріатом освіти УСРР. У цьому протоколі вказано також, що навіть українські педагоги (поза складом офіційної делегації) негативно висловлювалися про об'єднання дитячих садків і школи в одній установі [268, арк. 47–48 зв.].

На нараді робітників дошкільного виховання, що відбулася в травні 1921 р. в м. Харкові, була вироблена низка положень, що заклали основи подальшої організації соціального виховання в УСРР. Першим стало те, що діти з дитячих садків не переводяться до школи, а дитячі садки стають денними дитячими будинками, відповідно до цього варто почати розробку положення

«переходу дитячих садків у денні дитячі будинки». Для реалізації зазначеного необхідно продовжити час роботи дитячого садка до восьми годин. Кожен дитячий садок повинен мати Раду, до складу якої ввійдуть усі працівники установи, лікар, третина батьків і представники трудового населення. Окрім вищезазначеного, у сільській місцевості необхідно відкривати «будинки дитини» для дітей від 2 до 14 років з подовженим терміном перебування. Облаштування дитячих установ у сільській місцевості має бути простим, життєвим і бажано художнім. Керівник такого дитячого будинку повинен бути близьким до села або вихідцем із нього, добре знати середовище, у якому працюватиме, мову дітей, яких виховуватиме. Інша ситуація склалася зі школами. Вважалося, що нові школи не потрібно відкривати, тому що школа як освітній заклад віджила себе і має перейти в «будинок дитини» [269, арк. 12].

У контексті ідей соціального виховання було розроблено Положення про приєднання дитячих установ до пролетарських організацій. Згідно із цим положенням розроблено порядок приєднання існуючих та нововідкритих дитячих садків, дитячих будинків, шкіл-клубів до різноманітних професійних союзів, виробництв і колективів на засадах добровільних угод із місцевими органами Народного комісаріату освіти. Першочерговою метою такого об'єднання було формування в дітей відчуття нерозривного зв'язку їхнього життя з долею всієї радянської системи загалом, та з трудовим дорослим населенням зокрема [268, арк. 85–85 зв.].

Пошук ідей організації системи соціального виховання УСРР здійснювався з урахуванням положень, що були прийняті РСФРР, та намаганням адаптувати до них ідеї попередніх періодів. Так, у «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920) прослідковується теза, визначена в «Декларації про дошкільне виховання» (1917), підписаній Народним комісаром з освіти А. Луначарським. А саме про те, що ідеал єдиної трудової школи є природним продовженням роботи дитячих садків. Найкращим чином будуть розвиватися діти, які прийшли до школи з дитячого садка, де виробиться

загальне життєрадісне сприймання світу й правильне формування всіх органів сприймання та руху [270, арк. 1–4].

Перша половина 20-х років ХХ ст. характеризувалася продовженням вироблення (в нормативно-організаційному аспекті) ідеї функціонування дитячих будинків у контексті соціального виховання. Про це свідчить резолюція, прийнята на II Всеукраїнській нараді завідувачів губерніальних відділів соціального виховання. У ній дитячий будинок (установа для освіти дітей від 4 до 15 років. – Є. А.) визнаний основною навчально-виховною установою в системі соціального виховання. Також обґрунтовувалася необхідність спрямування уваги на зміцнення матеріальної бази й організації навчально-виховного процесу в цих установах [271, арк. 13–22 зв.].

У «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922) зазначена мета радянської системи освіти, що полягала у «...звільненні трудівних мас від духовного поневолення, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно-значущою кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, що оснований на ясному розумінні законів розвитку природи та суспільства...» [92, с. 3]. Для реалізації означеної мети в основу побудови установ освіти мали бути закладені: трудовий процес як фундамент виховання та пізнання; розмаїття життєвих потреб як ціль виховного процесу; практика, що спрямована не тільки на вивчення, але й на перетворення світу.

Відповідно до зазначеного вище, установи соціального виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (дитячі садки, комуни, дитячі будинки, майданчики, трудова школа першого ступеня) мали вирішувати три взаємопов'язані завдання: виховання фізично здорових і сильних громадян робітничо-селянської республіки, що наповненні почуттям солідарності з трудовими масами УСРР, Радянської Федерації та всього світу, готових словом і ділом захищати революцію трудівного класу від внутрішньої і зовнішньої контрреволюції; практичне ознайомлення дітей з процесами та знаряддями праці і повідомлення їм основних теоретичних відомостей про ці процеси;

повідомлення дітям у доступному до їхнього віку обсязі, загальноосвітніх і технічних знань з метою загального розвитку й підготовки до професійного навчання в установах Головного комітету по професійній освіті [92].

В умовах розробки методологічних підходів до організації шкільного навчання у першій половині 1920-х років спостерігалася недостатність організаційної роботи. Так, у протоколах нарад Укрсоцвиху щодо організації соціального виховання констатується низький рівень охоплення дітей шкільного віку шкільним навчанням, недостатня кількість дитячих садків, відсутність потрібної кількості методичної літератури. У цьому зв'язку було прийнято рішення про внесення до плану роботи Науково-педагогічного комітету розробки й видання «Порадника по дошкільному вихованню» (1926) [272, арк. 1–62]. Зазначимо, що, власне, цей poradnik так і не був укладений і виданий, але в 1928 р. було здійснено спробу узагальнення існуючих ідей щодо розвитку дошкільного виховання і початкової школи, що отримали висвітлення у виданні «Дошкільне виховання. Матеріали до порадника», особливості якого розкриті в підрозділі 3.3.

Реалізація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку була загальмована регресом загального розвитку дошкільного виховання. У матеріалах про стан і розвиток соціального виховання в УСРР за 1921–1925 рр. знаходимо статистичні дані щодо кількості дитячих садків, дітей у них та кількості педагогічних працівників (таблиця 3.2) [273, арк. 5–6]. Наслідком аналізу цих даних стало вироблення перспективного плану розвитку дошкільного виховання, що полягав у розширенні мережі дошкільних установ (із розрахунку: один дитячий садок та один майдан – на кожен район); актуалізується створення окремого педагогічного інституту чи факультету для підготовки педагогічних працівників для цих установ. Окрім цього, велика увага приділялася методичній роботі щодо: праці та гри в дитячому садку, письма та лічби, книжки та живого слова, суспільної праці дитячого садка, методів вивчення колективу, обліку педагогічної праці,

вивчення роботи дитячого садка, а також організації наступності між яслами і дитячим садком та дитячим садком і школою [273, арк. 5–6].

Таблиця 3.2

**Статистичні дані щодо мережі дитячих дошкільних установ
в Україні (1921–1925 рр.)**

Роки	Показники		
	Кількість дитячих садків	Кількість дітей у дитячих садках	Кількість педагогічних працівників
1921	830	45 859	немає даних
1922	597	27 767	2041
1923	211	8 268	446
1924	137	6 414	410
1925 (початок)	130	5 346	297
1925 (кінець)	142	6 694	немає даних

Джерело: [274, арк. 1–141].

Ситуацію, що склалася, можемо пояснити недостатньою увагою Народного комісаріату освіти УРСР до проблем дошкільного виховання. Підтвердженням цьому вважаємо відсутність будь-яких згадок про завдання з розвитку дошкільного виховання в звіті про діяльність НКО УРСР за 1923–1926 рр. [274, арк. 1–141].

Реальний стан дошкільного виховання й науково-практичні пошуки, що мали місце в педагогічній думці на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928), зумовили вироблення ідеї щодо організації «дошкільного походу». Така пропозиція отримала схвалення на засіданні Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) 25 жовтня 1929 р. відповідно було прийнято рішення про організацію «дошкільного походу» з поточного року з метою мобілізації пролетарської спільноти для активної участі в максимальному поширенні мережі дошкільних установ у справі поліпшення побуту дитини-дошкільника в пролетарській родині [275, арк. 7].

Новий етап розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку був розпочатий утвердженням політехнічного виховання як основи тогочасного виховання. Відповідне положення було розроблено Українським державним інститутом гігієни виховання та було внесено до плану його роботи на 1928–1929 навчальний рік [276, арк. 22–23].

Реалізація означеної ідеї знайшла відображення в резолюції НКО про «Загальне обов'язкове початкове навчання» (1930). У змісті документа політехнізація навчання в школі визнана основним питанням у справі організації навчання. Прийнято рішення про забор'язання всіх профорганізацій брати активну й систематичну участь у всій роботі з перебудови школи, зокрема: організації при школах робітних кімнат і майстерень; налагодженні систематичного зв'язку шкіл із підприємствами; домагатись від підприємств надання можливості школам не тільки вивчати виробництво, а й організовувати працю старших учнів на підприємствах; здійснювати широку популяризацію завдань політехнізації серед робітництва та допомогу школам у цій роботі з боку членів профспілок [277, арк. 5–6].

У звіті Управління соціального виховання Наркомосу УСРР про стан соціального виховання в УСРР у 1929–1930 рр. зазначено, що завдання соціального виховання – значне поширення мережі семирічних трудових шкіл з метою збільшення контингенту кадрів, потрібних народному господарству в період його реконструкції. Поряд із цим, гостро стояло завдання охоплення установами дошкільного виховання дітей робітництва та колгоспників, ліквідація дитячої безпритульності й організація виробничого навчання для безпритульних. Існуюча мережа дошкільних установ охоплювала малий відсоток дітей, тому значну роль у галузі дошкільного виховання відігравала робота з поліпшення виховання й побуту дитини-дошкільника в родині, що досягалося також і через видання популярної літератури для батьків із питань виховання. Організовувалися систематичні педагогічні консультації для батьків у дошкільних установах, гуртки матері та дитини [278, арк. 1–9].

Відповідно до цього у плані роботи Управління соціального виховання на перший квартал 1931 р. для дошкільного виховання визначалися такі завдання: політехнічний напрям діяльності дошкільних установ; раціоналізація педагогічного процесу в дошкільних установах; розробка, спільно з методсектором, листа про організацію педагогічного процесу дошкільних установ з вимогами політехнічного виховання [278, арк. 19].

Нормативно-правове забезпечення на етапі розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) знайшло відображення в намаганні побудови програм для дитячих садків та початкової школи з урахуванням завдань, зазначених у постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню освіту» (1931) [165].

Відповідно до цієї постанови були прийняті «Головні принципи побудови програми дитячих садків» (1931), у яких визначено основні тези щодо змісту й організації цих програм та представлено вимоги до них, як-от: встановлення обсягу систематизованих знань, орієнтацій і навичок дітей (відповідно до віку); орієнтування на виховну, а не навчальну роботу; комплексний характер змісту; методи опрацювання мають бути активні, діяльнісні. Програми можуть мати такі розділи: суспільствознавство; політехнічна праця; природознавство; рідна мова та книга; фізичне виховання; грамота; лічба; образотворче мистецтво; музичне мистецтво; програмові записки до організації дитячого колективу; програмові записки до дитячої гри. Кожен розділ вибудовувався за встановленою структурою: вид роботи; основний зміст роботи; які вміння і знання має отримати дитина; які виховані навички розвиваються [281, арк. 71–72 зв.].

Розробка програм дошкільного виховання на етапі розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934), супроводжувалася детальним вивченням і виокремленням позитивних і негативних рис таких програм. В описах і пояснювальних

записках до програм дошкільного виховання простежується вплив радянської ідеології на формування їхнього змісту. У «Головних принципа побудови програми дитячих садків» серед позитивних аспектів акцентується на раціонально організованій (політехнічній) праці дітей як одному з чинників їхнього розвитку. Завдання педагогів полягало в тому, щоб довести до свідомості дитини значення праці для її розвитку; педагогічно-доцільно керувати працею дитини, розвивати інтерес до праці. Праця розглядалась як засіб фізичного, психічного розвитку майбутнього робітника, колгоспника, червоноармійця. Переваги надавалися: екскурсіям на виробництво, трансформації змісту праці в грі, оскільки остання розглядалась у контексті політехнічної праці як засіб закріплення інтересу дитини до техніки та виробництва. Наголошувалося, що гра розвиває дитячі рухи, спритність, силу, швидкість, допомагає оволодівати трудовими рухами, дитина вчиться розрізняти кольори, форми, звуки, властивості та якості предметів, що є основою майбутньої технологічної підготовки. У зміст гри внесено ідею конструктивізму, що в поєднанні з дитячою ініціативою забезпечує умови для політехнічного виховання. Гра дає дітям можливість активно, у процесі дослідження ознайомитись із явищами та матеріалами природи. В окрему групу виокремлено ігри з природними матеріалами (пісок, вода, сніг тощо). Спостереження в природі дає можливість дитині досягнути переваги культурних засобів господарства (культурні засоби обробки землі, нові засоби тваринництва тощо), усвідомити переваги машинної праці над ручною, одержати деякі відомості про машини, основні виробничі процеси, сировину, усвідомити перевагу колективних засобів господарювання [279, арк. 33–59].

Відповідно до змісту й ідеології цих програм було розроблено типове обладнання для дошкільних установ. Його мета – вироблення трудових навичок праці дошкільників за напрямками: господарсько-побутова, технічна праця, праця в «куточку природи».

Для виконання господарсько-побутової праці передбачено таке обладнання: чашки, блюдця, тарілки, ножі, виделки, ложки, кухонна білизна;

щітка для прибирання двору, совок, лопата (дерев'яна); для праці на городі: совки, лопати, дзьобаки, граблі, тачки, ноші, поливальниці, відерця.

Обладнання для праці в природі: кошик круглий, екскурсійний лантух, акваріум, тераріум, сачки, гербарій.

Обладнання й інструменти для технічної праці: механізований інструмент типу Греченка, Максимовича для опорних і зразкових установ, монтажний конструктивний матеріал дерев'яний, металевий, збільшеного розміру, молотки дерев'яний та металевий, косар, ніж, пила, свердлики, шліфтик, кліщі, плоскогубці, ущільник, калібробой, столярський косинець, лінійка, цвяхи, столярський клей, фарнір тонкий і товстий, дошки, голки з великими вушками, сталеві наперстки, ножиці, нитки, лико, солома, мотузки, цупке полотно, парусина, бязь, ніж шевський, гніт, чашки для клею, лінійка, папір, гончарний круг, формочки, рисівнича дошка, косинці, циркуль, збільшувач, олівці, папір, гума, альбоми, виробничі альбоми, книжки про виробництво [283, арк. 90–97].

Завдання шкільного навчання й виховання, що були проголошені на Всеукраїнській програмовій нараді (1930), утверджують думку про посилення впливу комуністично-ідеологічної складової на етапі розвитку методологічних засад ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти. Серед найбільш важливих завдань виокремлено такі: прищеплення молодому поколінню основ марксистсько-ленінського світогляду; виховання свідомих інтернаціоналістів, бійців за всесвітню пролетарську революцію, борців за побудову комуністичного суспільства; виховання більшовицької непримиримості в класовій боротьбі й уміння розпізнавати класового ворога; озброєння молодого покоління трудовими навичками та виховання соціалістичного ставлення до праці, уміння працювати в колективі [51].

В умовах реалізації завдань постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931) сектором соціального виховання було сформульовано такі пріоритетні завдання: виявлення фактичного стану забезпечення шкіл навчальним устаткуванням, кабінетами, лабораторіями, робітними кімнатами,

майстернями; допомога в реалізації замовлень районів у руслі вимог Народного комісаріату освіти; налагодження навчально-виробничої праці учнів на індустріальному та промисловому виробництві; вивчення практики запровадження на місцях виробничої праці учнів; вивчення наслідків переходу шкіл на нові програми та застосування нових методів [280, арк. 6–7].

Ідеологічного забарвлення набули й висновки щодо недоліків програм навчання в початкових школах, серед яких такі: програма суспільствознавства для першого концентру має суттєві недоліки в розкритті сутності сучасного стану політичного та суспільного устрою; програма з природознавства не містить чітко окреслених обсягів знань, що їх мають засвоїти діти; програми з географії, мови та літератури, образотворчого мистецтва не містять у собі класової боротьби; програма з математики не має класового характеру, визначеної сукупності та системи знань, що подається дітям (ліберальне ставлення до методу проєктів і до праці дітей); програма з виробничої праці в робітній кімнаті (перший концентр) – неточності у формулюваннях, невірний розподіл годин, недостатність умінь, невизначеність змісту, неув'язані завдання праці з темами загальноосвітніх предметів, відсутня класова боротьба та донесення постанов ЦК [282, арк. 1–11].

Вивчення архівних документів із фонду Народного комісаріату освіти за 1919–1934 рр. із ЦДАВО України дозволило з'ясувати особливості нормативно-правового регулювання трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в період трансформації ідей наступності в радянську добу (1919–1934). Аналіз звітів діяльності відділів Народного комісаріату освіти утвердив висновки про нерівномірність розвитку дошкільної та початкової шкільної освіти упродовж означеного періоду, що, безумовно, негативно впливало на нормативне забезпечення наступності в трудовому вихованні дітей.

Система соціального виховання, що була вироблена в цей період як єдина система освіти УСРР для дітей від 4 до 15 років, зазнавала трансформацій відповідно до соціальних запитів та економічних умов. Така ситуація зумовила

зміни в меті трудового виховання, а відповідно, і його нормативного забезпечення.

3.3. Соціально-ідеологічна зумовленість ідей наступності в меті, змісті, методах і формах трудового виховання дітей (1919–1934)

Становлення радянської влади в Україні (1919), її утвердження та подальший розвиток зумовили зміни соціально-ідеологічної складової суспільного життя. Перехід до нових форм і методів ведення господарства, їх трансформації від приватних до колективних в означений період (1919–1934) спричинили зростання динаміки запитів суспільства на освіту дітей. Нові соціальні потреби зумовили, у свою чергу, трансформацію мети й завдань трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

На основі аналізу дидактичних джерел з'ясовано сутнісні зміни щодо трудового виховання дошкільників і дітей молодшого шкільного віку у період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934). До таких джерел відносимо: «Порадник по соціальному вихованню» (1921, 1925, 1927), «Керівництво по соціальному вихованню» (1924), «Дошкільне виховання. Матеріали до порадики» (1928), а також програми навчання й виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, опубліковані в педагогічних періодичних виданнях.

Період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934) поділяємо на три взаємопов'язані етапи, кожен з яких характеризується зміною організаційно-педагогічних домінант у розвитку трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що описано в підрозділі 1.2. Відповідно до розробленої періодизації, у третьому періоді першим визначено етап адаптації ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921).

Адаптацію ідей наступності в трудовому вихованні дітей простежуємо в першому виданні «Порадника по соціальному вихованню» (1921) [162], який був укладений Центром соціального виховання Народного комісаріату освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки. У цьому пораднику вперше було узагальнено ідеї організації освіти в УСРР, що лягли в основу положень соціального виховання. В основних положеннях «Порадника по соціальному вихованню» (1921) зазначалося, що всім дітям до 15-річного віку мало бути забезпечено безплатне єдине трудове соціальне виховання в державних дитячих установах соціального виховання Народного комісаріату освіти та його місцевих органів. За мету соціального виховання визначено виховання нової для того часу людини, людини комуніста, «гармонійно-розвиненої людської особи», яка почуває себе причетною до трудового комуністичного суспільства й здатна свідомо жити та працювати задля нього.

Разом з цим, була сформульована практична мета соціального виховання, сутність якої полягала в узгодженні природи дитини з устроєм нового суспільства, його запитами щодо організації дитячого життя. Соціальна діяльність розглядалась у структурі трудового виховання як засіб підготовки особистості до оволодіння суспільно значущою професією. Відповідно до мети та завдань трудового виховання дітей, реалізації основних засадничих положень соціального виховання відбулися зміни організаційної структури виховання й навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

У цей час основною установою соціального виховання мав стати дитячий будинок. Постійний дитячий будинок визначався як трудова дитяча комуна для дітей віком 4–15 років. Комуна організовувала колективну життєдіяльність дітей. Державою надавалося повне матеріальне забезпечення, а навчання мало відповідати «єдиному плану освітніх занять в дитячих установах», і всьому, що входить у поняття «виховного процесу єдиної психо-фізичної організації дитини». Особливістю функціонування дитячої комуни було те, що діти й дорослі складали єдиний колектив із самоуправлінням і самообслуговуванням, що відповідало вимогам нової комуністичної педагогіки та намаганням

пристосувати природу дитини до нового комуністичного суспільства. Організація життя дітей мала носити безперервний характер як для всієї установи, так і для кожної дитини зазначеного віку [162].

У нормативних документах того часу (звіти Наркомосу УСРР, декрети, протоколи засідань Комітету соціального виховання при Наркомосі УСРР) існує поняття «денний дитячий будинок». До його складу входили всі дитячі установи, які щодня приймали дитину на різний час: дитячий садок, дитячий клуб, школа-клуб, школа. Усі вони впродовж певного часу, залежно від своїх внутрішніх і зовнішніх умов, мали трансформуватись у «денний дитячий будинок». Кожен із таких закладів освіти мав свій шлях перебудови та трансформації. Дитячий садок опікувався вихованцями й після «дошкільного» зростання дитини. Фактично він перетворювався на дитячу установу для дітей віком від 4 до 15 років. Дитячий клуб мав залучати всіх дітей від 4 до 15 років, а організація його нагадувала дитячий садок. Школа з додатковими «клубними» заняттями чи без них також поволі наближалася до типу дитячого клубу й садка та перетворювалася на «денний дитячий будинок», у структуру якого входили іноді занадто великі за кількістю дітей групи (100–200–300 осіб). Усі вимоги щодо дитячого садка та клубу стосувалися й школи. Таким чином, утворюється тип денного дитячого будинку, в якому дитина могла перебувати від 8 до 12 годин щодня. Цей тип виховної установи нічим не відрізнявся від постійного дитячого будинку [162, с. 24–28].

Розбудова навчально-виховного процесу школи з урахуванням організаційно-методичних умов дошкільного виховання простежується в намаганні створювати дитячий будинок як єдину установу для соціального виховання дітей, що свідчить про адаптацію ідеї, яка набула поширення в педагогічній думці попередніх періодів. Ця ідея полягала в намаганні впровадити в освітній процес початкової школи форми, методи, засоби, притаманні на той час дошкільній освіті.

Зміст роботи установ соціального виховання мав базуватися на певних пріоритетах, а саме: відповідність природі дитини (потребам, інтересам) з

урахуванням «психо-фізичних особливостей дитячої організації». У цих освітніх установах вихованцям створювалися умови для всебічного виявлення природної індивідуальності, якщо вона не суперечила інтересам колективу. Однак пріоритетом трудового виховання дітей розглядалось уміння координувати власну діяльність із колективом, формування цінностей суспільної праці, засвоєння знання в процесі життя [162, с. 53–54].

Основаючись на цих принципах, Центр соціального виховання Народного комісаріату освіти УСРР пропонував орієнтовний зміст роботи на перші чотири роки трудової семирічної школи (1921). Прикладом слугує орієнтовний план, розроблений на осінній сезон, що подавався в «Пораднику по соціальному вихованню» і пропонувався до використання з урахуванням вибору найактуальніших тем. Нижче наведені орієнтовні види робіт, які радили використовувати залежно від року навчання дітей.

Перший рік навчання.

1. Ознайомлення дітей із природою (прогулянки в соціальне довкілля – садок і город; до клуні, комори, млина; у поле, ліс; на річку, луг; спостереження за змінами погоди; мандрівка дітей по кімнаті, будинкові, дворі та облік результатів).

2. Продуктивна праця (участь в сезонній праці дорослих; господарських закупівлях; праця по господарству; праця суспільного характеру; праця в майстерні; заняття кімнатним квітникарством).

3. Заняття дітей із активізацією їхньої психічної активності (обмін враженнями; розбір добутих матеріалів; складання розповідей; організація спостережень; колективне ведення календаря; години взаємного розповідання; вивчення напам'ять і декламація; художнє читання; драматизація; навчання грамоти й рахунку).

4. Відпочинок дітей, харчування, ігри, розваги, співи, музика.

Другий рік навчання.

1. Ознайомлення дітей із природою (екскурсії: домашнє господарство, пташиний двір, майстерня, громадські установи; спостереження: вікно, погода, акваріум, рослини).

2. Продуктивна праця (домашнього ужитку, суспільного характеру, музей домашнього господарства).

3. Заняття, що започатковували роботу в попередньому класі з доповненням зі складання шкільної енциклопедії (колекція малюнків із розповідями), шкільний журнал (власні твори);

4. Відпочинок.

На третьому році навчання приділялася увага самоврядуванню дітей, поглибленню змісту попередніх видів робіт на основі попереднього досвіду: індивідуальні проекти – щоденники, календарі.

На четвертому році навчання пропонувалося проводити цілеспрямовані екскурсії з певним дослідницьким змістом, увесь матеріал – поглиблений, орієнтується на дослідницькі завдання, поставлені перед колективом і кожною дитиною.

За підсумками чотирирічної праці дітей в школі-клубі (що мав стати першою й основною реорганізованою установою соціального виховання на шляху до перетворення на дитячий будинок) передбачалось отримати такі результати: учні ознайомляться з річним циклом природи і з економікою, впливом їх на життя людини.

Важливе місце належало дослідницько-пошуковій діяльності в природі. Наприклад, відповідно до реальних умов оточення за результатами спостережень учні розробляли класифікацію тварин і рослин. У процесі дослідів у природі учні набували відомостей про природу та галузі хімії й фізики, що були актуальними в повсякденному житті; виконували підрахунок географічних особливостей своєї місцевості та складали мапу; ознайомлювалися з колообігом води, процесами утворення ґрунтів, умовами що впливають на клімат місцевості; дізнавалися про місцеві форми громадського життя й соціальних відносин [162, с. 59–68].

Ключовим методом соціального виховання в дитячому будинку визнавався трудовий метод організації дитячого життя. Варто зауважити, що його навіть ототожнювали з «методом дитячого будинку». Відповідно до цього було визначено умови трудового виховання та фізичного розвитку дітей. Організація життя дітей здійснювалася на добровільних засадах і колективістському вихованні. Щодо змісту трудового виховання та фізичного розвитку дітей до 9–10 років, то він складався з: ігор імітаційного характеру; елементарних вільних рухів і пластичної гімнастики; хороводів, танків; бігання й стрибання (як елемент гри); екскурсій (з відпочинком) не більше 4–5 верст; плавання, ходьби на лижах (по рівній поверхні), бігу на ковзанах (обмежено); привчання до різних форм ручної праці. Значна увага приділялася становленню корисних навичок, розвитку ручної вмілості й окоміру та ясного знання про властивості доступних дитині матеріалів і способи їх обробки. Знання, вміння й навички здобувалися емпіричним шляхом. Праця мала виховальний характер і розглядалася як метод і засіб виховання, що впливали з суспільно-значущої мети [162, с. 71–118].

Таким чином, організаційно-педагогічні ідеї, які були вироблені на етапі адаптації ідей попередніх періодів наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови єдиної трудової школи в УСРР, стали підґрунтям вироблення основних теоретичних і практичних положень організації соціального виховання в УСРР, що в подальшому набували соціально-ідеологічного змісту.

Зміна мети соціального виховання дітей і трансформація означених вище ідей відображені в «Керівництві по соціальному вихованню», що вийшло друком у 1924 р. [177]. У цьому нормативному документі зазначено, що мета загальної організації дитинства, мета соціального виховання дітей – це підготовка нових кадрів, борців за комунізм (для тих часів – борців за диктатуру пролетаріату). Реалізація мети соціального виховання дітей полягала у формуванні норм поведінки робітничо-селянського колективу, підпорядкуванні всієї діяльності класовій ідеології.

У ці роки педагогічний процес будувався на колективному вихованні, а особистість дитини не бралася до уваги. Уся система соціального виховання трансформувалася повністю в педагогіку колективу, що розкриває закони (норми) і форми поведінки дитячого колективу. На рівні природничо-наукового (об'єктивного) висвітлення педагогічного процесу, що розглядається як процес поступового створення конкретних рефлексів, були остаточно відкинута поняття дитячої «душі» «психіки» «усвідомлення» і т.п. [177, с. 6–8].

Перегляду й оновлення в нормативних і методичних джерелах зазнали засоби, що дозволяли здійснювати підготовку громадян УСРР, які усвідомлювали свою солідарність із трудівними масами СРСР й усього світу та були здатні активно боротися за диктатуру пролетаріату як перехідний етап розвитку комунізму. Серед таких засобів у 1924 р. названі: самоорганізація дітей, тобто участь дітей у будівництві свого дитячого життя; дитяча праця, що сприяє розвитку в дітей трудової дисципліни, солідарності, колективістських навиків і організованій праці в соціальному середовищі; тісний живий зв'язок колективів дитячих установ із організованим пролетаріатом; повідомлення дітям (відповідно до віку) певного обсягу загальноосвітніх і технічних знань із метою підготовки їх до практичної діяльності як майбутніх членів виробничих колективів, кооператорів і членів профспілкових об'єднань. Робота дитячих установ спиралася на оточуючу виробничу діяльність (у зв'язку з цим навчальний план кожного дитячої установи будувався з урахуванням зв'язків із виробництвом) [177, с. 45].

Детальніше зміст роботи з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку було висвітлено в четвертому виданні «Порадника по соціальному вихованню» (1925) [163], зокрема в розділі «Єдиний навчально-виховний план соціального виховання». У змісті роботи з дітьми дошкільного віку йшлося про спільність мети дошкільного та соціального виховання дітей, що полягала у відданості справі пролетаріату.

Метою дошкільного виховання в ці роки визначено за доцільне використовувати період дитинства для реалізації загальної мети соціального

виховання: виростити з дитини громадянина, борця за комунізм. Дитячий садок як установа для дітей дошкільного віку трансформувалася в комуну, де діти спільно працюють, граються, ознайомлюються з явищами життя й невпинно виявляють себе в різних рухах і діяльності. Така установа могла розташовуватись окремо від школи чи в приміщенні школи. Керівники дитячого садка мали підтримувати тісний контакт зі школою, до якої повинні переходити діти. Представник дитячого садка входив до складу педагогічної ради школи, а представник школи – до складу педагогічної ради садка. Керівники школи й садка організовували взаємодію цих виховних інституцій. Передбачались такі форми трудової взаємодії дітей: участь у спільних святах; допомога старших дітей меншим, наприклад, у виконанні робіт на городі, в садку або під час пошиття потрібних для менших дітей речей; допомога дітей молодшого віку старшим – виготовлення прикрас для помешкання, спільного шкільного свята [163].

У роботі з дітьми дошкільного віку керівник виконував такі завдання: виховання у дітей дошкільного віку соціальних звичок та уявлень; фізичне виховання (також гра і початки праці, розвиток моторики дітей); організація дитячої праці; естетичне виховання; інтелектуальне виховання (розвиток сенсорники) та освітня праця з дітьми.

На нашу думку, у «Пораднику по соціальному вихованню» (1925) цікавим є підрозділ, що розкриває зміст фізичного виховання дошкільників, до якого відносили й трудове. У цьому виданні порадника зазначено, що від дошкільників до 5 років не треба вимагати неодмінного закінчення виробів чи праці. Матеріали для праці рекомендовано такі: пісок, великі й маленькі кубики, обрізки дерева, цвяхи, білий і кольоровий папір, намисто для нанизування, горобина, шипшина. Зауважимо, що нанизування, яке було відкинуте на початку 20-х років ХХ ст. (у радянській системі освіти) як схоластична фребелівська вправа, знову знаходить підтримку і практиків і теоретиків. Відтак цей вид праці розглядався як продуктивна вправа для розвитку координації рухів і зору в маленьких дітей. Матеріалом для праці

служували камінчики, мушлі; для викладання візерунків – різноманітне засушене листя, каштани, жолуді, шпилькові шишки. Приладдя для праці – іграшки для піску, молоток, щоб забивати цвяхи, ножиці з тупими кінцями. Увага зверталася на працю як засіб виховання.

Діти старшого дошкільного віку (5–6 років) уже цікавляться наслідками своєї праці, вони можуть виконувати елементарну продуктивну працю, що збагачує дитяче оточення, вони навіть вимагають її. Функція керівника (вихователя) полягала в тому, щоб задовольнити цю вимогу. Для цього він мав оточити дітей матеріалом та приладдям і надавати допомогу їм у процесі виконання колективної праці. Ніякого навчання техніки праці не практикувалося. У дошкільному періоді праця, як і всяке інше заняття, розглядалася лише як засіб для вироблення певних звичок і рефлексів [163].

Маємо зробити акцент на тому, що попри достатню розробленість змістово-методичного забезпечення на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення соціального виховання в Україні (1921–1928) не було укладено узагальненої програми дошкільного виховання. На відміну від дошкільного виховання, у практиці початкової школи була вироблена ідея комплексного підходу щодо організації навчання, а відтак здійснювалося розроблення навчальних програм з урахуванням цього підходу.

Комплексні програми для дитячих установ соціального виховання в центрі педагогічного процесу розглядали вивчення трудової діяльності людей. Програмовий матеріал розподілявся за роками та триместрами (за трьома напрямками): природа, праця, суспільство. Ці програми охоплювали сім років навчання, були пристосовані до соціокультурних умов і в їхньому змісті виявлялася різниця між сільською та міською школами.

Керівникові кожної групи дітей молодшого шкільного віку в установах соціального виховання пропонувалося організовувати працю за системою комплексів, що розроблялися з урахуванням досвіду життя дітей. Окрім годин,

призначених на розробку комплексів та виконання робіт, що з ними пов'язані, у кожному триместрі були дні й години для систематизації знань.

У цьому навчальному плані вагоме місце відводилося вивченню продукції виробництв, екскурсіям на підприємства. Щоб ознайомлювати дітей, які мешкають у сільській місцевості й навчаються в сільських школах, із організацією ведення індивідуальних господарств, запропоновано проводити індивідуальні спостереження або виконувати трудові завдання в господарстві своїх батьків.

Зазначено, що в процесі організації сільськогосподарської дитячої праці на шкільній ділянці завдання полягало в тому, щоб навчити дітей нових способів праці. Учні виконували самостійні завдання з порівняння старих способів діяльності (що використовувалися в господарстві) та нових, засвоєних у процесі навчання [163].

У таблиці 3.3 подано зміст програми навчання в першому концентрі єдиної трудової школи (1924) [167]. Ця програма побачила світ у журналі «Радянська освіта» (1924). Комплексний метод визнано основним для опрацювання всього матеріалу в першому концентрі (початковій школі). Варто зауважити, що педагоги-практики мали можливість самостійно обирати спосіб планування кожного конкретного комплексу. Зазначимо, що значна частина комплексів ґрунтується на відзначені конкретних подій, що мали державне значення в означені роки.

За приклад такого планування може слугувати поданий на сторінках часопису «Радянська освіта» (№ 6–7, 1924 р.) «Комплекс для 1-го триместру другого року сільської школи “Осінні роботи на селі”» [93].

У цьому плані визначаються такі складові: тема; підтема; час опрацювання; необхідний дидактичний матеріал; способи опрацювання матеріалу (форми організації роботи); математичні вправи; вправи по грамоті; образотворчі вправи; фізкультурна робота; співи, музика й інше; форми колективного життя групи [93, с. 26–35].

Зміст програм першого концентру єдиної трудової школи (1924)

Перший клас	Другий клас	Третій клас	Четвертий клас
Перший тримістр			
Ознайомлення зі школою; осіння робота на городі; Жовтнева революція; підготовка до зими; облік роботи	Підсумки роботи за літо; осінні роботи; Жовтнева революція; підготовка до зими; облік роботи	Підсумки роботи за літо; осінні роботи; Жовтнева революція; обробка волокнуватих речей; засоби пересування; облік роботи	Підсумки роботи за літо; угноювання та обробка ґрунту; Жовтнева революція; зберігання сільгосппродуктів; цукрова промисловість; облік роботи
Другий тримістр			
Підсумки роботи за час перерви; зимові роботи на селі; «Кривавий тиждень»; перехід від зими до весни; ранні весняні роботи; День Червоної Армії; Жіночий день; Т. Шевченко і лютнева революція; День Паризької комуни; облік роботи	Підсумки роботи за час перерви; садиби та свійські тварини; «Кривавий тиждень»; початок весни і ранні весняні роботи; День Червоної Армії; Жіночий день; Т. Шевченко і лютнева революція; День Паризької комуни; облік роботи за семестр	Підсумки роботи; свійські тварини; «Кривавий тиждень»; розробка нетрів землі; ранні весняні роботи; День Червоної Армії; Жіночий день; Т. Шевченко і лютнева революція; День Паризької комуни; переробка рослинних олій та тваринних жирів; облік роботи	Підсумки роботи; переробка зернових продуктів; «Кривавий тиждень»; добуваюча промисловість; День Червоної Армії; електрифікація; Жіночий день; Т. Шевченко і лютнева революція; День Паризької комуни; облік роботи
Третій тримістр			
Підсумки роботи; Ленський розстріл; весняні роботи; День Ілліча; День лісу; 1 Травня; боротьба зі шкідництвом; план роботи на літо; облік роботи; Міжнародний юнацький день	Підсумки роботи; Ленський розстріл; весняні роботи; День Ілліча; День лісу; 1 Травня; боротьба зі шкідниками та бур'янами; план роботи на літо; облік роботи; Міжнародний юнацький день	Підсумки роботи; Ленський розстріл; весняні роботи; День Ілліча; обробка дерева і День лісу; 1 Травня; боротьба із шкідниками; місто і село; план роботи на літо; облік роботи; Міжнародний юнацький день	Підсумки роботи; Ленський розстріл; День Ілліча; 1 Травня; УСРР і СРСР; облік роботи

Джерело: розроблено автором дисертації за [167].

Відзначимо, що на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей в умовах становлення системи

соціального виховання в УСРР (1921–1928) праця розглядалась як зміст (засіб) навчання й виховання дітей. У названому вище комплексі з теми: «Сільськогосподарська праця восени» у колонці «Дидактичний матеріал» знаходимо вивчення дітьми виробництва, виробничих процесів і відносин [93].

На прикладі планування комплексу, поданого О. Музиченком у статті «Що таке нові програми Порадника й як за ними працювати?» (1924) [139], аналізуємо складові, які автор подає в плані «Підготовка до зими» (для 1-ї групи (класу. – Є. А.)): підкомплекс; поштовх; організація досвіду та планування; екскурсія; суспільно-корисна праця, діло, вчинок; лабораторна робота та спостереження; назви творів, що вчитель прочитає дітям; зміст оповідань чи драматизацій; письмові вправи дітей; завдання з арифметики, країнознавства, малювання, ліплення; ігри, сцени; підсумки у зв'язку з основною ідеєю комплексу. Як бачимо, автор статті подає окремим підрозділом завдання, пов'язані з трудовим вихованням [139, с. 46–64].

Завершення етапу розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті і методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) ознаменувалося виданням двох методичних посібників, що фактично містили програми виховання й навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Це посібники: «Порадник соціального виховання» (поради для трудових шкіл першого концентру) (1927) та «Дошкільне виховання. Матеріали до поради» (1928). Вони були визначальні для етапу (1921–1928), адже розроблені з урахуванням досягнень теорії та практики організації дошкільного виховання та початкового навчання дітей в означених хронологічних межах [73; 164].

Шосте видання «Порадника соціального виховання» (1927) [164] було надруковане в 1927 р. Основними засадами розроблення цього програмового посібника були такі: урахування виробничої бази школи; трудова діяльність людей як предмет вивчення; праця самих дітей; орієнтація на дитячий комуністичний рух; профілактика здоров'я; громадсько-політична

спрямованість; концентричність і поступовість щодо розміщення матеріалу. У виданні 1927 р. праця в школі визначається як така, що підпорядкована загальній меті, а саме: виховання свідомого громадянина, борця за комуністичне суспільство й учасника соціалістичного будівництва. Спираючись на означену ідею, школа мала надати дітям певні відомості про різні форми людської праці в такому ключі, що учні, ознайомлюючись із виробництвом свого району, зрозуміли економічну політику радянської влади загалом, а також шляхи та перспективи розвитку народного господарства зокрема.

У «Пораднику соціального виховання» (1927) подано два варіанти програм початкової школи – для сільської та міської. Такий розподіл визначено з урахуванням того, що кожна школа має вибудовувати план своєї роботи відповідно до того соціально-економічного оточення, у якому вона функціонує. Результатом чотирирічного навчання в сільській школі мала бути готовність дітей орієнтуватися в соціальному, природному оточенні та знання засобів інтенсифікації й поліпшення сільськогосподарського виробництва в кожній конкретній місцевості. Результатом навчання в міській школі мало стати перше концентричне знання про промисловість свого міста, УСРР, СРСР, їх продукцію, а також і способи її покращення. В основу обох варіантів програм закладено вивчення виробництва в соціальному оточенні, а не тільки шляхом організації власних шкільних господарств.

Необхідним, з огляду на мету соціального виховання, аспектом організації роботи школи з метою реалізації завдань програми була безпосередня участь дітей у трудовому суспільному житті. У програмах, що вміщені в означеному вище посібнику, така робота розглядається як колективна праця в класі та поза ним, у шкільних майстернях, участь у самоврядуванні тощо. У результаті організації трудової діяльності дітей школа мала сформувати певну суму корисних навичок для застосування не тільки під час навчання, а й в подальшому житті дітей, як активних і свідомих громадян радянської республіки [164].

У нормативно-правових документах цих років простежуємо розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Розглянемо методичний посібник «Дошкільне виховання. Матеріали до poradnika» (1928) [73], що став першою спробою організації планування й обліку роботи дошкільних установ, а також формулювання змісту й обсягу дидактичного матеріалу для роботи з дошкільниками на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1921–1928). Зважаючи на те, що цей посібник є першим методичним узагальненням ідей дошкільного виховання, у ньому міститься значний обсяг теоретичної, історичної, статистичної інформації, що характеризує розвиток дошкільного виховання в УСРР того часу.

Зокрема, у цьому посібнику розкрита мета дошкільного виховання, а саме: виховання активного й корисного члена пролетарського суспільства – творця, організатора, будівника нових форм життя шляхом вироблення певних форм соціальної поведінки у процесі пристосування організму дитини до виконання соціальних функцій.

У праці «Дошкільне виховання. Матеріали до poradnika» (1928) значна увага приділяється наступності в роботі дитячого садка та початкової школи. Зокрема, визначено завдання щодо організації планування роботи першої групи молодшого коценцентру школи (1 клас. – *Є. А.*). Загалом програма виховання й навчання дітей дошкільного віку, подана у виданні, що аналізується, побудована за такими розділами: навички (життєво-необхідні (гігієнічні), соціально-корисні (трудові та колективістичні)); орієнтації в оточенні (прості, складні); розвиток мови (усної та графічної). Трудові навички, описані в програмі, поділялися на працю з матеріалами та господарської. Навички господарської праці полягали в обслуговуванні себе та колективу з позиції організації життєдіяльності. Завдання праці з матеріалами полягали в підготовці дитини до майбутньої трудової діяльності [73, с. 29–31].

Щодо видів діяльності людини в соціальному та природному оточенні, маємо зазначити, що в програмі, поданій в праці «Дошкільне виховання. Матеріали до poradника» (1928), їх теж поділяють на групи, а саме: природа, трудова діяльність людей, соціально-політичне життя. Для прикладу, подаємо комплекс трудових навичок, котрі мала засвоїти дитина, яка закінчила старшу групу дитячого садка, а також ті, що стосуються ознайомлення з трудовою діяльністю людей. Серед господарських трудових навичок для дітей старшої групи названо: самостійне приготування до вживання їжі та прибирання зі столу; миття посуду й витирання ганчіркою; підмітання підлоги; провітрювання кімнати; підготовка до занять (темперування олівців, різання паперу, розведення фарби, приготування клею, стругання крейди, витирання дошки, роздача та збір матеріалів до й після заняття); миття робочого столу; догляд за кімнатними рослинами (полив, обирання сухого листа, підв'язування, зміна води в акваріумі); приготування їжі та годування домашніх тварин; поливання двору з лійки; замітання стежок; перекопування зораної землі (робити грядки); сіяння насіння; збирання городини; пушення землі (обирання сухого листа, обирання гусені, обмазування дерев).

До спеціальних трудових навичок дітей, що закінчують старшу групу дитячого садка, включено такі:

- робота з деревом: закріплення дошки на верстаті; стругання та пиляння дошки; стругання ножем палки; загвинчування гвинта; довбання долотом; просвердлювання дірок; виготовлення: ящика для квітів; маленьких санчат; простої полиці, лопатки, дошки для ліплення, іграшки тощо;

- робота з папером: удосконалення всіх попередніх навичок; вирізування нескладної фігури від руки (яблуко, дерево, птах); вирізування цифр і літер по контуру; заварювання клейстеру; ремонтування книжок (склеїти сторінку, полагодити палітурку); зшиття зошита; склеювання за модлом нескладної речі; різання тонкої текстури ножем; виготовлення простої папки, зошита, блокнота, рамки, плаката, гасла; заготовка реєстраційних, санітарних і календарних листків, нескладних альбомів;

– шиття: вдівання нитки в голку і зав'язування вузлика; пришивання петельки; вишивання імені (наміченого олівцем на рушнику); зашивання дірки через край; зшивання капшука для серветок [73, с. 57–60].

У програмі зазначені також і знання дітей старшого дошкільного віку щодо праці: сезонна праця селянина: знаряддя сільськогосподарської праці, плуг і трактор, хто їх виробляє; речі щоденного вжитку: як і з чого виробляються; меблі, посуд, білизна, дерево, льон, глина як матеріал для виробів; цегельні; харчові продукти: цукор, борошно, крупа – де і як оброблюється; праця в місті: праця службовця; праця робітника на фабриці чи заводі (слюсар, токар тощо); ознайомлення з друкарнею та виготовленням книжок; машини та їх перевага в роботі; процес виготовлення чого-небудь від початку до кінця; поняття про робочу дисципліну, тривалість робочого дня, розподіл обов'язків; місто та його господарство (вода, каналізація, електрика, телефон, трамвай); праця з упорядкування міста (бруківка, тротуари, сквери) [73, с. 63].

Таким чином, простежуємо єдність мети виховання дошкільників і молодших школярів на етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928). Виховання свідомого громадянина, майбутнього будівника соціалізму вимагало від усіх ланок освіти організації праці з урахуванням можливостей вивчення виробничого оточення та долучення до його діяльності, що стало змістом освіти загальною і дошкільною та початковою зокрема. Екскурсії як засіб оволодіння знаннями й організація колективної праці та самоврядування дітей в дитячих садках і в першому концентрі трудової школи стали єдиними для виховання дітей як дошкільного, так і молодшого шкільного віку.

Етап нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) характеризується широком впровадженням у педагогічний процес дошкільних установ і школи політехнізму як основи виховання. Це зумовило

необхідність оновлення програм для навчання дітей у трудових школах. Видані в 1929 р. «Програмні матеріали для трудових шкіл 1-го концентру» містили оновлений зміст навчання дітей у міських та сільських початкових школах. У нових програмах (1929) не присутні зміни в організаційній частині, але оновлення торкнулися тематики комплексів, що стали насичені завданнями трудового виховання. Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931) внесла значні корективи в завдання трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Завдання політехнічного (трудового) виховання щодо тісного взаємозв'язку навчання з виробничим оточенням, і зокрема з виробництвом, стимулювало пошуки оновлення тематики учнівських робіт із трудового виховання.

У таблиці 3.4 наводимо порівняльну характеристику тематики робіт з дітьми перших чотирьох класів міської школи (оновлення тематики для учнів сільських шкіл відбулось за аналогічним підходом), що представлені в «Пораднику соціального виховання» (1927), «Програмових матеріалах для трудових шкіл 1-го концентру» (1929) та вміщених у часописі «Виробнича думка» (1931) для обговорення [164; 169; 168].

Таблиця 3.4

**Порівняльна таблиця змісту програм навчання дітей
у першому концентрі трудової школи (1927, 1929 та 1931 рр.)**

Програми 1927 року	Програми 1929 року	Програми 1931 року
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Перший рік навчання		
1. Наша школа. 2. Місто восени. 3. Готування до зими. 4. Зимом в місті. 5. Перехід од зими до весни. 6. Весна в місті та його околицях. 7. Охорона здоров'я дітей та підготовка до оздоровчої кампанії	1. Життя та праця в родині й школі. 2. Підготовка до зими. 3. Життя та праця міської людяності взимку. 4. Весняні роботи в місті й на селі	1. Візьмімо участь у виконанні господарсько-політичних завдань. 2. Будуємо фабрики і заводи, будуємо радгоспи та колгоспи. 3. За більшовицьку сівбу. 4. За соціалістичну культуру

1	2	3
Другий рік навчання		
1. Місто та його околиці восени. 2. Наближення зими. 3. Наш район. 4. Наближення весни в місті та околицях. 5. Весною в місті й на селі. 6. На початку літа в місті й на селі	1. Життя і праця населення нашого міста восени. 2. Як працює й що виробляє кустар. 3. Як працює і що виробляє робітник заводу й фабрики. 4. Весняні роботи в місті й на селі	1. За виконання осінніх господарсько-політичних завдань. 2. За індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства. 3. За більшовицьку сівбу. 4. Соціалістичну культуру трудящим
Третій рік навчання		
1. Місто й село. 2. Торгівля нашого міста. 3. Оборонна промисловість нашого району. 4. Наш завод. 5. Добувна промисловість нашого району. 6. Сільське господарство нашого району	1. Місто як економічний та культурний центр. 2. Наше підприємство. 3. Праця на селі. 4. Зв'язок між містом та селом	1. За виконання осінніх політично-господарських завдань. 2. Соціалістична перебудова народного господарства та провідна роль пролетаріату. 3. За більшовицьку сівбу. 4. За культурну революцію
Четвертий рік навчання		
1. Міське комунальне господарство. 2. Місто як економічний і культурний центр. 3. УСРР та СРСР	1. Сільське господарство УСРР та СРСР. 2. Промисловість УСРР та СРСР. 3. СРСР в капіталістичному оточенні	1. Індустріалізація СРСР та п'ятирічний план промисловості. 2. Соціалістична реконструкція сільського господарства. 3. За розвиток і зміцнення транспорту. 4. За більшовицьку сівбу. 5. Кульбудівництво СРСР

Джерело: розроблено автором дисертації за [164; 168; 169].

Таким чином, простежується реалізація в початковій школі програмових вимог щодо завдань соціально-ідеологічного змісту трудового виховання дітей, які визначав Народний комісаріат освіти УСРР. Виокремлюємо ті, що становили пріоритет:

– школа має давати молоді основні знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди; повинна робити з них освічених людей; має за той час,

поки люди вчаться в ній, робити з них учасників боротьби за звільнення від експлуататорів;

- учні повинні вміти правильно розумітися на основних явищах суспільного життя, класової боротьби, міжнародного революційного руху;

- діти за час навчання в школі мають розуміти, у чому полягає правильний шлях будівництва соціалізму в СРСР та значення диктатури пролетаріату як у СРСР, так і для міжнародної пролетарської революції;

- школа має виховувати з учня інтернаціоналіста; давати учневі пролетарське розуміння національного питання, підготувати його до активної участі в будівництві національної за формою та соціалістичної за змістом культури та озброїти його на рішучу боротьбу з усіляким націоналізмом, з великодержавним шовінізмом як головною небезпекою, як і з українським та всіляким іншим місцевим націоналізмом, непримиренно переборюючи всілякі прояви антисемітизму, національної ворожнечі, національного протиставлення;

- з учнів треба виховати войовничих безвірників, що здатні в боротьбі за соціалізм боротися проти контрреволюційного впливу релігії;

- учні мають зрозуміти генеральну лінію партії проти правого опортунізму, що є головна небезпека, та «лівого» й непримиренства до них;

- школа має виховати вміння та класову свідомість щодо колективної творчої праці, соціалістичне ставлення до праці, соціалістичну дисципліну праці [149, с. 34–42].

Під час оновлення програм початкової школи на етапі розвитку нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) змін зазнали й вимоги до програмового забезпечення дошкільного виховання. Трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку простежується в працях педагогів того часу.

Зокрема, А. Гендрихівська в статті «До питання програм для дошкільних установ» (1932) [41] виокремила такі завдання оновлення програмового забезпечення для дітей дошкільного віку:

- програма має забезпечити виховання в дітей класово-пролетарської спрямованості й свідомості через ознайомлення дітей з навколишнім суспільним життям, працею та боротьбою робітничого класу;

- має забезпечити виховання в дітей певного ставлення до праці, розуміння її як основи життя, виховання бажання працювати на загальну користь, набуття дітьми певного кола знань про трудову діяльність дорослих та планування невеликого числа нескладних умінь працювати з різним матеріалом, опанування нескладних знарядь праці.

- майбутній будівник безкласового суспільства повинен не лише розумітися на явищах суспільного життя та процесах праці, а й добре розумітися на явищах природи, яка становить собою склад матеріалів для праці, опанування силами якої й використання її скарбів підносить продуктивність праці й добробуту трудящих;

- орієнтування в трудовому житті, виробничій праці та в явищах природи конче потрібно, щоб закласти початки свідомого ставлення дитини до навколишнього життя, що має пов'язуватися з вихованням певного бажання брати участь у цьому житті й праці, має викликати прагнення працювати по-ударному, навчатися змінювати оточення на соціалістичне;

- розвивати художнє сприймання;
- велике значення має розвиток мови;
- математичне мислення дуже потрібне;
- фізичне виховання дошкільників має посідати центральне місце в роботі з ними [41, с. 29–37].

Відповідно до означених вище положень у зміст програми з дошкільного виховання додано нові розділи, а саме: громадсько-політичне виховання; ознайомлення з виробництвом і набуття політехнічних навичок і вмінь; вивчення природи; фізичне виховання дітей (культурно-гігієнічні навички,

фізкультура, санітарно-гігієнічний мінімум знань); музично-ритмічна робота; образотворча робота; мова й грамота з математикою.

В оновленій програмі дошкільного виховання було визначено мінімум знань, що необхідно подати дітям-дошкільникам про виробничо-трудове життя країни. З цією метою в програмі визначено такі об'єкти вивчення виробничого оточення: праця в дитячому садку і вдома (електрика в побуті, механізми приладь машин у побуті й ін.); праця в майстернях; комунальне господарство; ознайомлення з роботою фабрики чи заводу, з якими пов'язаний дитячий садок; ознайомлення з сільськогосподарською працею; ознайомлення з роботою транспорту.

За основу вивчення дітьми дошкільного віку виробничого оточення брався зміст соціалістичного будівництва, а саме: соціалістичні завдання, форми та методи праці (соцзмагання й ударництво); боротьба за підвищення продуктивності та якості праці; особливості соціального укладу. Реалізація принципу наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку полягала в засвоєнні дітьми основ соціалістично-трудової культури, що в подальшій навчально-виховній роботі (у школі) поглиблювалась, удосконалювалась і витончувалась [170, с. 10–19].

Отже, простежуємо посилення соціально-ідеологічного впливу на пошуки шляхів формування змісту дошкільної та початкової освіти на етапі нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934). Завершення цього етапу та загалом періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти пов'язано з прийняттям низки постанов і відповідних ухвал, що зумовили уніфікацію системи освіти СРСР та унеможливили подальший розвиток вітчизняної педагогічної думки в межах УСРР. Постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу в школі, про перевантаження школярів та піонерів громадсько-політичними знаннями» (1932), ухвала заступника народного комісара освіти т. Хвилі «Про програми дошкільних закладів видання

1932 року» (1934) (Додаток Л), постанова ЦК КП(б)У «Про УНДП» (1934) – ці документи зумовили подальшу організацію справи дошкільної та початкової освіти на засадах знанневої парадигми, формування в дітей системи знань, умінь і навичок та виключення завдань трудового виховання як завдання розвитку особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку.

Аналіз дидактичних джерел періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти (1919–1934) уможливив з'ясування сутності соціально-ідеологічної зумовленості мети, змісту, методів і форм. Соціально-економічні чинники стали визначальними щодо формулювання мети трудового виховання. Трудове виховання розглядалось як зміст, форма, принцип та засіб освіти.

Висновки до розділу 3

Вивчення особливостей реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку охоплювало періоди: актуалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917), становлення та розвитку ідей наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР (1917–1921), трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934).

Вивчення матеріалів із фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 707) зумовило висновок про відсутність державного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в перший період (1889–1917). Суттєві соціально-економічні (розвиток виробництва у містах, потреба в підготовці робітників до роботи на фабриках і заводах, збільшення чисельності міського населення) та педагогічні (становлення суспільного дошкільного

виховання, відкриття дитячих садків при «навчальних установах 3-го розряду») зрушення спричинили пошук шляхів реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Студіювання програмового забезпечення роботи дитячих садків на етапі розвитку ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917) уможливило висновок про пріоритетну роль педагогічних товариств та громадськості в реалізації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

З'ясовано, що практики наступності між дошкільною та початковою освітою розвивались в умовах розбудови української системи освіти; включення дошкільного виховання до загальної системи освіти; становлення й розвитку нормативного забезпечення ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в роки Української народно-демократичної революції (1917–1921).

Студіювання матеріалів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (протоколи комісій по шкільній освіті, плани й звіти департаментів Міністерства народної освіти, «Проект Єдиної школи на Вкраїні, й програми з поясненнями до них») утвердили думку про обґрунтування праці як єдиного методу виховання в школі та дитячому садку.

Визначено, що практика реалізації ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в означний вище період здійснювалась в умовах розбудови системи освіти на українському ґрунті, що актуалізувало розвиток мережі дошкільних установ (дитячі садки, ясла, захорони, дитячі майдани, дитячі клуби) та спроби уніфікації початкової школи (єдина школа першого концентру).

На основі аналізу програмово-методичного забезпечення з'ясовано, що організація навчання (трудового виховання) у школі першого ступеня здійснювалась на засадах узагальнень і пропедевтики попередніх знань дитини про працю, які вона отримала у дитячому садку чи в сім'ї. Особливістю, котра мала місце в контексті реалізації ідей наступності трудового виховання дітей

дошкільного та молодшого шкільного віку, була практика організації спільних установ для дітей обох вікових груп (дитячі майдани, літні дитячі колонії, дитячі клуби). Організація трудового виховання в цих установах здійснювалась на позиціях особистісного розвитку, суспільно-корисної праці та самоорганізації колективу дітей. У ці роки в дитячих установах переважала господарсько-побутова праця, що набула поширення в наступний період.

Аналіз архівних матеріалів з фондів ЦДАВО України (ф. 166 Народного комісаріату освіти (1919–1934)) надав можливість з'ясувати особливості реалізації ідей наступності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в період трансформації ідей наступності в радянську добу. Виявлено, що виоснувані в попередній період організаційні форми навчання й виховання дітей, а саме: сезонні та цілорічні майданчики, майданчики-клуби успішно реалізовувалися в практиці (об'єднання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку в спільній колективній суспільно-корисній праці) в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні (1919–1921).

На етапі розвитку ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей (на засадах педології) в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928) в основу побудови освітніх установ були закладені: трудовий процес як фундамент виховання та пізнання; багатоманіття життєвих потреб як мета виховного процесу; практика, що спрямована не тільки на вивчення, але й на перетворення світу.

Визначено, що на етапі нормативно-методологічного регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934) практики наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розвивались відповідно до умов політехнічного виховання. Зв'язок дошкільних установ і початкових шкіл із виробничим оточенням, організація роботи дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в майстернях і робітних кімнатах реалізовували завдання політехнічного виховання щодо формування трудових навичок у дітей.

Студіювання дидактичних джерел періоду трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в радянській системі освіти (1919–1934) уможливило висновки про соціально-ідеологічний зміст трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. У ці роки мета трудового виховання пройшла трансформацію від формування свідомої людини до підготовки нових кадрів, виховання людини, що здатна всі свої сили віддати на користь пролетаріату; свідомого громадянина, борця за комуністичне суспільство й учасника комуністичного будівництва.

Результати вивчення представлено в таких статтях автора: [8; 11; 86].

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження ідей наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) зроблено такі висновки:

1. Аналіз історіографії засвідчив, що ідеї наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) не були предметом цілісного дослідження. На засадах системного, герменевтичного, проблемного підходів та з урахуванням принципів об'єктивності, інтердисциплінарності, зумовленості внутрішніх соціально-педагогічних зв'язків та відповідно до класифікацій джерел представлених у сучасній історико-педагогічній науці, здійснено систематизацію та класифікацію історіографії, що забезпечила розв'язання проблеми дослідження. Виокремлено та схарактеризовано чотири групи джерел, а саме: документальні, історіографічні, інтерпретаційні, дидактичні. Їх аналіз уможливив з'ясувати дослідженість проблеми та її багатоаспектність, сутнісну характеристику поняттєвого апарату дисертаційного дослідження.

2. Розроблено періодизацію розвитку ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) за критеріями соціально-економічних умов та педагогічної мети. Перший період (1889–1917) актуалізація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (етапи: 1889–1912 – становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності; 1912–1917 – розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей). Другий період (1917–1921) становлення та розвитку ідей наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на

національному ґрунті в роки УНДР (етапи: 1917–1918 – пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиної школи; 1918–1921 – розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті). Третій період (1919–1934) трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (етапи: 1919–1921 – пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні; 1921–1928 – розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР; 1928–1934 – нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти).

3. З'ясовано внесок вітчизняних педагогів у розвиток ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку наприкінці ХІХ – 30-х років ХХ ст. Виявлено, що педагогічна думка першого періоду випереджувала суспільні запити на підготовку дітей до школи, а нормативно-правове забезпечення відставало від ідей прогресивних педагогів. У ці роки вітчизняними педагогами було обґрунтовано ідеї про працю як засіб виховання (А. Вержбицький, В. Фармаковський); наступність в навчанні й вихованні дітей (Н. Лубенець, Т. Лубенець, С. Русова). Означені ідеї розвивалися в умовах становлення на теренах України суспільного дошкільного виховання, що актуалізувало підготовку дітей до навчання в школі й пріоритетність їхнього трудового виховання.

Виявлено, що в роки УНДР (1917–1921) вітчизняна педагогічна думка збагатила теорію й практику ідеями щодо форм, методів, принципів трудового виховання дітей в умовах становлення системи освіти на національному ґрунті. Українські педагоги обґрунтували трудовий принцип (С. Сірополко, Я. Чепіга), трудовий метод (О. Музиченко, С. Русова) навчання й виховання як вихідні положення розвитку особистості в діяльності.

Встановлено, що у радянську добу педагогічна думка розвивалась у фарватері суспільних запитів на соціальне виховання й пошуків шляхів поєднання ідеї наступності трудового виховання дітей, що розвивалися на національному ґрунті в попередній період, із класово-ідеологічним змістом – на етапах (1919–1921; 1921–1928) (А. Гендрихівська, О. Дорошенко, С. Лозинський, О. Музиченко, В. Помагайба, М. Скрипник, Е. Яновська); пізніше, в 1928–1934 вони виконували завдання щодо трансформації трудового виховання в політехнічне (А. Гендрихівська, О. Дорошенко, С. Лозинський, О. Музиченко, Я. Ряпо, Я. Чепіга, Е. Яновська).

4. Висвітлено особливості впровадження ідей щодо наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в хронологічних межах кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст. З'ясовано, що в перший період (1889–1917) ідеї підготовки дітей до навчання в школі, навчальної праці як засобу виховання обґрунтували на теоретичному рівні вітчизняні педагоги Т. Лубенець, Н. Лубенець, С. Русова та втілювали їх в роботі дитячих осередків, захоронків, притулків, дитячих майданчиків, ясел і народних та приватних дитячих садків.

Виявлено, що в умовах розбудови системи освіти на національних засадах у роки УНР держава опікувалася розробленням нормативно-правового забезпечення впровадження наступності між дошкільною та початковою ланкою освіти, приведенням її до потреб практики. На принципах наступності вперше було розроблено нормативно-правове забезпечення розвитку освітніх установ (дошкільної та початкової) («Регламент дитячих садків»; «Проект Єдиної школи на Україні»); обґрунтовано поняття «наступність між установами дошкільного виховання та початковою школою» («Регламент дитячих садків»). Домінуючою ідеєю була підготовка дітей до самостійного життя в суспільстві, а праця розглядалася як її засіб. З'ясовано, що практика реалізації наступності в трудовому вихованні здійснювалась на основі ідей, що були вироблені в імперську добу. Розвій цих ідей простежуємо в організації діяльності дитячих осередків як позашкільних установ для дітей

дошкільного та молодшого шкільного віку, дитячих майданчиків-клубів, які організовувалися на основі трудового принципу, самоврядності, виконання ручної праці.

Доведено, що реалізація ідей наступності трудового виховання дітей в 1919–1934 роках ґрунтувалася на положеннях попередніх періодів, але з урахуванням ідеології радянського суспільства. Соціально-економічні умови розвитку УСРР були визначальними щодо формування системи соціального виховання з урахуванням єдності мети, змісту і форм реалізації наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Педагоги того часу розглядали працю як засіб соціального виховання. Ідеї наступності у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розвивалися шляхом спроб трансформації існуючих на той час дошкільних установ (дитячі садки, ясла, майданчики, клуби) та початкової школи (єдина трудова школа першого ступеня) у денний дитячий будинок-клуб.

З'ясовано вплив ідеологічних чинників на формування змісту трудового виховання, що спричинив часті зміни підходів щодо організації трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: від праці для розвитку, праці для життя до праці для навчання, праці для праці.

Виконане дисертаційне дослідження не претендує на повне й узагальнене висвітлення всіх аспектів представленої проблеми. Подальшого вивчення потребують питання підготовки фахівців до реалізації принципу наступності при переході дітей від дошкільного виховання до початкового навчання; наступності сімейного та суспільного трудового виховання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О.В. Методологічні засади педагогічного дослідження : монографія / авт. кол.: Є.М. Хриков, О.В. Адаменко, В.С. Курило та ін.; за заг. ред. В.С. Курила, Є.М. Хрикова ; Держ. заклад «Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка» / О.В. Адаменко. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2013. – 248 с.
2. Аніщенко О.В. Наукові дослідження з історії професійної освіти та історії педагогіки : метод. рекомендації науковцям-початківцям / О.В. Аніщенко. – Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. – 49 с.
3. Антипін Є. Ідеї дитиноцентризму в педагогічних поглядах Тимофія Лубенця / Євген Антипін // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015. – № 2. – С. 79–85.
4. Антипін Є. Ідеї наступності в педагогічній спадщині Наталі та Тимофія Лубенців / Євген Антипін // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 309–313.
5. Антипін Є. Ідеї трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (кінець ХІХ – початок ХХ століття) [електронний ресурс] / Євген Антипін // Освітологічний дискурс, 2014. – № 4(8). – С. 1–9. – Режим доступу: od.kubg.edu.ua. – Назва з екрана.
6. Антипін Є. Наступність у вихованні та навчанні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в історико-педагогічному контексті кінця ХІХ – початку ХХ століття / Євген Антипін // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2015. – № 10. – С. 223–230.
7. Антипін Є. Питання трудового виховання в дидактичному доробку Володимира Фармаковського / Євген Антипін // Рідна школа, 2016. – № 1. – С. 63–66.

8. Антипін Є. Софія Русова про наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Євген Антипін // Рідна школа, 2016. – № 5–6. – С. 61–65.

9. Антипін Є. Характеристика історіографії та джерельної бази дослідження проблеми наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Євген Антипін // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць, 2013. – № 15. – С. 14–17.

10. Антипін Є. Погляди Софії Русової на проблему наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Євген Антипін // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика, присвяченій 160-річчя від дня народження С. Русової» (25 лютого 2016, м. Івано-Франківськ, Україна) / за заг. ред. Т.К. Завгородньої. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 186–191.

11. Антипін Є.Б. Трансформація ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (1919–1934) / Є.Б. Антипін // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Виховання національної еліти – фундамент довгострокового розвитку суспільства». – Вінниця : ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2016. – С. 33–37.

12. Antypin E. Actualization of continuity in labor education of children of preschool and primary school age: Ukrainian context (1890–1917) / Eugen Antypin // International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEIro), 2016 – № 3 (6). – P. 49–56.

13. Антонець Н.Б. Законодавчі документи щодо діяльності земств у галузі шкільництва як відображення політики станової диференціації в російській імперії / Н.Б. Антонець // Педагогічний альманах, 2012. – № 16. – С. 255–261.

14. Антонівська А. Робота на дошкільних майданах / Антонівська А. // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 1–2. – С. 25–28

15. Б.Ч. Про політехнічне виховання / Б.Ч. // Радянська освіта, 1930. – № 11–12. – С. 17–19.

16. Базовий компонент дошкільної освіти [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: [http://mon.gov.ua/content/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2016/08/05/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-\(ostatochnij\).docx](http://mon.gov.ua/content/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2016/08/05/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-(ostatochnij).docx).

17. Барило О.А. Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 загальна педагогіка та історія педагогіки / Олена Андріївна Барило. – НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 253 с.

18. Белозьорова Н.О. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Белозьорова Наталія Олександрівна ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2011. – 318 с.

19. Березівська Л.Д. Основоположні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія / Л.Д. Березівська // Шлях освіти, 2010. – № 1. – С. 37–42.

20. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л.Д. Березівська. – К. : Богданова А.М., 2008. – 406 с.

21. Беленька Г.В. Зростання дошкільника в праці : наук.-метод. посіб. : відповідає прогр. МОН України / Г.В. Беленька. – К. : Шк. світ, 2010. – 110 с.

22. Биковець М. Експерсії та музеї в трудовій школі / М. Биковець // Радянська школа, 1923. – № 1. – С. 28–38.

23. Бирченко В. О воспитании в дошкольном возрасте / В. Бирченко // Дошкольное воспитание, 1913. – № 7. – С. 411–424.

24. Бирченко В. О воспитании в дошкольном возрасте / В. Бирченко // Дошкольное воспитание, 1913. – № 8. – С. 495–508.

25. Білавич Г. Навчально-методичний супровід виховання господарської культури особистості в Галичині на початку ХХ ст. / Г. Білавич, У. Борис // Молодь і ринок, 2015. – № 4. – С. 85–89.

26. Богуш А. Наступність, перспективність, спадкоємність – складові неперервності освіти : [з доп. на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти] / А. Богуш // Дошкільне виховання, 2001. – № 11. – С. 11–12.

27. Бондар О.В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919 – 1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / О.В. Бондар. – Х., 2006. – 20 с.

28. Борисова З.Н. Виховання дошкільника в праці / З.Н. Борисова, Г.В. Беленька, Н.М. Кот, М.А. Машовець, Н.Б. Кривошея. – 2-вид., пер. – К., 2002. – 112 с.

29. Василенко Т.А. Оцінка педагогічної системи Ф. Фребеля вітчизняними діячами дошкільного виховання / Т.А. Василенко // Наук. записки: психол.-пед. науки / Ніжин : Держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2005. – № 1. – С. 186–190.

30. Венгловська О. Розвиток ідей суспільного дошкільного виховання в теоретико-практичній спадщині О. Дорошенко (20-ті роки ХХ-го століття) / Олена Венгловська // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол. ред.) та ні.]. – Умань, 2012. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 185–191.

31. Вержбицький А. Програма шкільних рукометств. Частина теоретична : замітки сільського вчителя / А. Вержбицький. – Одеса : [б. в.], 1910. – 14 с.

32. Влияние детского сада на начальную школу в Америке / пер. с англ. Л. Куриенко // Дошкольное воспитание, 1911. – № 4. – С. 232–240.

33. Волобуєв П. Дошкільна установа в світлі політехнізму / П. Волобуєв // За комуністичне виховання дошкільників, 1931. – № 3. – С. 16–21.

34. Волобуєв П. Дошкільники в першій групі школи / П. Волобуєв // За комуністичне виховання дошкільника, 1933. – № 6. – С. 45–55.

35. Выставка «Детский труд». Апрель–май 1910 г. – К. : Изд. Киев. общества народных дет. садов, 1911. – 89 с.

36. Гарбуз Т. Актуальні питання політехнічного навчання / Т. Гарбуз // Комуністична освіта, 1932. – № 8–9. – С. 105–112.

37. Гарбуз Т. Метода проектів у політехнічній школі / Т. Гарбуз // Шлях освіти, 1931. – № 4. – С. 93–99.
38. Гарбуз Т. Про навчання грамоти в дошкільних установах / Гарбуз Т // За комуністичне виховання дошкільника, 1931.– № 8. – С. 15–18.
39. Гендрихівська А. 15 років дошкільного виховання на Україні / А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 10. – С. 12–23.
40. Гендрихівська А. Десять років дошкільництва / А. Гендрихівська // Шлях освіти, 1927. – № 10. – С. 244–248.
41. Гендрихівська А. До питання програм для дошкільних установ / А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 6. – С. 29–37.
42. Гендрихівська А. З другої Всеукраїнської дошкільної курсконференції / А. Гендрихівська // Радянська освіта, 1928. – № 11. – С. 47–54.
43. Гендрихівська А. За підвищення кваліфікації дошкільного робітника / А. Гендрихівська // Радянська освіта, 1931. – № 1. – С. 19–21.
44. Гендрихівська А. За поворот в дошкільній роботі / А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 3. – С. 7–10.
45. Гендрихівська А. Напередодні загального дошкільного навчання / А. Гендрихівська // Шлях освіти, 1931. – № 9. – С. 26–30.
46. Гендрихівська А. Про літні дошкільні майдани та їх організацію / А. Гендрихівська // Радянська освіта, 1927. – № 5. – С. 26–32.
47. Гендрихівська А. Про чергові завдання дошкільної роботи / А. Гендрихівська // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 1–2. – С. 9–14.
48. Гендрихівська А. Школа і дошкільництво / А. Гендрихівська // Радянська освіта, 1928. – № 5. – С. 18–25.
49. Гендрихівська А. Про конференцію дошкільників / А. Гендрихівська // Вістник Народнього Комісаріату Освіти У.С.Р.Р., 1920. – № 1. – С. 46–47.

50. Г-ій А. Новий шкільний рік та завдання в галузі соціального виховання / А. Г-ій // Шлях освіти, 1925. – № 10. – С. 194–201.
51. Гончар А. Нові програми трудшкіл / А. Гончар // Шлях освіти, 1930. – № 7–8. – С. 158–163.
52. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
53. Горова О. Робітні кімнати / Горова О. // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 4–5. – С. 21–24.
54. Гринько Г. Чергові завдання радянського будівництва в справі освіти / Г. Гринько // Вістник Народнього Комісаріату Освіти У.С.Р.Р., 1920. – № 1. – С. 2–9.
55. Гупан Н.М. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень / Н.М. Гупан // Рідна школа, 2013. – № 4. – С. 53–56.
56. Гупан Н.М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Н.М. Гупан ; Київ. ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. – К. : [б.в.], 2000. – 221 с.
57. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
58. Дашковская Л.П. Преемственность в трудовом воспитании между детским садом и школою : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – общая педагогика / Л.П. Дашковская. – М., 1967. – 17 с.
59. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей // Вістник Народнього Комісаріату Освіти У.С.Р.Р., 1920. – № 1. – С. 9–11.
60. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/derj-standart-pochatk-new.pdf>.
61. Джус О.В. Творча спадщина С. Русової періоду еміграції : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Оксана Володимирівна Джус. – Івано-Франківськ., 2001. – 242 с.

62. Дитина: Освітня програма для дітей від двох до семи років / наук. кер. проекту В.О. Огнев'юк; авт. кол.: Г.В. Беленька, О.Л. Богініч, Н.І. Богданець-Білоskalенко [та ін.]; наук. ред.: Г.В. Беленька, М.А. Машовець; М-во освіти і науки України; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. – 304 с.
63. Дічек Н.П. Джон Дьюї та Софія Русова: перегук освітніх ідей / Н.П. Дічек // Просвітницька діяльність Софії Русової : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2006. – С. 12–20.
64. Дічек Н.П. До питання періодизації педагогічних феноменів / Н.П. Дічек // Зб. наук. пр. Пед. науки / Херсонський держ. ун-т. – Херсон : ХДУ, 2005. – Вип. 40. – С. 65–72.
65. Дічек Н. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень / Н. Дічек // Педагогіка і психологія, 2014. – № 2 (83). – С. 67–75.
66. Днепров Е.Д. Российское образование в XIX – начале XX века / Е.Д. Днепров // Становление и развитие системы российского образования : Т. 2. – М. : Мариос, 2011. – 672 с.
67. Дорошенко О. III Всеросійський з'їзд по дошкільному вихованню / О. Дорошенко // Радянська освіта, 1924. – № 9–10. – С. 90–92.
68. Дорошенко О. Дитячий садок: поради для керівників дошкільного виховання / О. Дорошенко. – К., 1922. – 217 с.
69. Дорошенко О. До питання про підготовку дошкільних робітників / О. Дорошенко // Шлях освіти, 1926. – № 3. – С. 9–14.
70. Дорошенко О. Проблема політехнізму в дошкільних установах / О. Дорошенко // Шлях освіти, 1930. – № 7–8. – С. 131–141.
71. Дорошенко О. Сучасний дитячий садок / О. Дорошенко // Шлях освіти, 1925. – № 7–8. – С. 41–51.
72. Дорошенко О. Організація дитячого колективу в ранньому дитинстві / О. Дорошенко // Радянська освіта, 1923. – № 2. – С. 12–27.

73. Дошкільне виховання. Матеріали до poradника / НКО УСРР, 1928. – 123 с.
74. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 pp.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч Оксана Олександрівна / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2001. – 280 с.
75. Енциклопедія освіти / НАПН України ; голов. ред. В. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
76. Зайченко І. Дещо про дослідження проблем дошкільної освіти в сучасній українській педагогічній науці / І. Зайченко // Історико-педагогічний альманах, 2010. – Вип. 2. – С. 55–58.
77. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової : навч. посіб. / І.В. Зайченко. – 3-є вид., доп. і перероб. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2006. – 263 с.
78. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
79. Залкінд А. Про педологічний перегляд дошкільного виховання / А. Залкінд // Шлях освіти, 1925. – № 3. – С. 19–34.
80. Залкінд А. Про педологічний перегляд дошкільного виховання / А. Залкінд // Шлях освіти, 1925. – № 4. – С. 46–61.
81. Залкінд А. Про педологічний перегляд дошкільного виховання / А. Залкінд // Шлях освіти, 1925. – № 5–6. – С. 19–34.
82. Залужний О. Обсяг формальних знань у школах соцвиху / О. Залужний // Шлях освіти, 1926. – № 3. – С. 1–9.
83. Залужний О. Педологічні засади політехнізму / О. Залужний // Шлях освіти, 1930. – № 7–8. – С. 87–94.
84. Зоріна. Підсумки конференції та завдання дошкільної секції РОБОС / Зоріна // За комуністичне виховання дошкільників, 1931. – № 4–5. – С. 7–12.
85. Из жизни детских садов в Америке (выдержки из книги “The kindergarten in American Education” by Nina C. Vanderwalker)/ пер. Л.В. Куриенко // Дошкольное воспитание, 1911. – № 1 (без номерации сторінок).

86. Іванюк Г.І. Адаптація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у педагогічній думці та практиці радянської доби (1919–1928) / Г.І. Іванюк, Є.Б. Антипін // Молодий вчений, 2016. – № 11. – С. 436–440.

87. Іванюк Г.І. Підходи до відбору джерельної бази дослідження соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. ХХ ст.) / Г.І. Іванюк // Пед. дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 271–278.

88. Іванюк Г. Історико-педагогічні студії розвитку сільської школи в Україні: соціокультурний аспект / Г. Іванюк // Гірська школа Українських Карпат, 2015. – № 12. – С. 81–85.

89. Калакура Я. Українська історіографія : лекції / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

90. Коваленко Є.І. Методологічна функція історії педагогіки у становленні майбутнього педагога / Є.І. Коваленко // Психолого-педагогічні науки, 2012. – № 4. – С. 1–7.

91. Ковальчук Г.П. Трудове виховання школярів у загальноосвітніх закладах України в першій третині ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ковальчук Геннадій Петрович ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 220 с.

92. Кодекс законів о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х. : Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 767 с.

93. Комплекс для 1-го триместру другого року сільської школи «Осінні роботи на селі» // Радянська освіта, № 6–7. – 1924. – С. 26–35.

94. Кондратенко М. Шляхи і методи політехнізації дошкільних установ / М. Кондратенко // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 9 – С. 36–55.

95. Концепція «Нова українська школа» [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf>.
96. Корнетов Г.Б. История педагогики : монографія / Г.Б. Корнетов. – М. : АСОУ, 2013. – 460 с.
97. Котляренко М. Ручна праця в школі / М. Котляренко // Вільна українська школа, 1918–1919. – № 4. – С. 8–12.
98. Крайнівська Р. Завдання роботи дошкільних установ влітку / Р. Крайнівська // За комуністичне виховання дошкільників, 1932. – № 7–8. – С. 44–56.
99. Кубійович В. Енциклопедія українознавства : Словникова частина. / ред. В. Кубійович ; Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові. – Т. 1 : перевид. в Україні. – Львів, 1993. – 400 с.
100. Куліш Т.І. Проблеми дошкільного виховання у творчій спадщині Наталії Лубенець (1877–1943) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Куліш Тетяна Іванівна / Ін-т педагогіки НАПН України. – К., 2006. – 230 с.
101. Л. С. Идеи Фребеля в воспитании детей и возрасте 3–6 лет / Л. С. // Вестник воспитания, 1901. – № 1. – С. 49–77.
102. Лень І. Комплексова система в політехнічній школі / І. Лень // Шлях освіти, 1931. – № 4. – С. 99–105.
103. Летние площадки для детских игр: отчеты руководительниц-фребеличек Киевского фребелевского института и доклад преподавательницы института К.А. Толмачевской / под. ред. В.А. Флерова. – К. : Изд-во В.А. Флерова, 1913. – 65 с.
104. Лівшина С. Організація діяльності дітей дошкільного віку / С. Лівшина, В. Герценштейн // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 1 – С. 4–10.
105. Лозинський С.О. Про трудові навички молодшого шкільного віку / С.О. Лозинський, Г.С. Томашпольський // Шлях освіти, 1927. – № 6–7. – С. 73–80.

106. Лубенец Н. У живительного источника / Наталия Лубенец // Дошк. Воспитание, 1912. – № 6. – С. 336–346.
107. Лубенец Н. Детские сады в Цюрихе / Наталия Лубенец // Народный детский сад. – К., 1907. – С. 56–70.
108. Лубенец Н. Дошкольное воспитание и народная школа / Н. Лубенец // Русская школа, 1913. – № 12. – С. 21–43.
109. Лубенец Н. Идеи Фребеля и его педагогическая система / Наталия Лубенец // Народный учитель, 1909. – № 11–12. – С. 2–10.
110. Лубенец Н. На родине Фребеля / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1911. – № 7. – С. 526–537.
111. Лубенец Н. Народный детский сад / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1911. – № 4. – С. 222–232.
112. Лубенец Н. Народный детский сад / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1911. – № 5. – С. 413–424.
113. Лубенец Н. Примерная программа занятий в детском саду / Наталия Лубенец // Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов за 1908 г. – К., 1908. – С. 77–85.
114. Лубенец Н. Фребель и Монтессори / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1914. – № 7. – С. 483–506.
115. Лубенец Н. Фребель и Монтессори / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1914. – № 8. – С. 550–570.
116. Лубенец Н. Фребель и Монтессори / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1914. – № 9. – С. 613–626.
117. Лубенец Н. Общественные и семейные начала в дошкольном воспитании / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1911. – № 2. – С. 55–70.
118. Лубенец Н. Общественные и семейные начала в дошкольном воспитании / Наталия Лубенец // Дошкольное воспитание, 1911. – № 3. – С. 140–156.
119. Лубенец Н. Питомцы народных детских садов в школе / Н. Лубенец // Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию. – СПб., 1914. – Т. 2. – С. 255–265.

120. Лубенець Н. Комплексна система в другій групі / Н. Лубенець // Радянська освіта, 1925. – № 12. – С. 36–41.
121. Лубенець Т.Г. Детские очаги / Тимофей Григорьевич Лубенець. – К. : [б. и.], 1911. – 13 с.
122. Лубенець Т. Зернышко. Первая после азбуки книга / Тимофей Лубенець. – Изд. 6-е, испр. – СПб, 1897. – 320 с.
123. Лубенець Т.Г. О наглядном преподавании / Тимофей Григорьевич Лубенець. – К. : Тип. Кушнерев И.Н. и К., 1911. – 26 с.
124. Лубенець Т.Г. Общепользныи задачник : пособ. при повтореніи целых чисел, заключающее в себя задачи из различных отраслей знания / Т.Г. Лубенець. – Чернигов : Изд-во П.Н. Солонины, Земская типография, 1876. – 46 с.
125. Лубенець Т.Г. Педагогические беседы / Тимофей Лубенець. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – С.-Петербург, Изд-во В.П. Луковникова, 1913. – 578 с.
126. Лубенець Т.К. вопросу о школе для взрослых / Т. Лубенець // Известия, 1919. – № 23. – С. 5.
127. Люблінська Г.О. Дитяча психологія : навч. посіб. / Г.О. Люблінська. – К. : Вища шк., 1974. – 355 с.
128. Львова В. За політехнічний дитячий садок (за матер. дитсадка № 8, Одеса) / В. Львова // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 4–5. – С. 43–47.
129. Львова В. Лабораторний метод у дитячому садку (з досвіду роботи 8-го дитячого садка в Одесі) / В. Львова // Шлях освіти, 1926. – № 2. – С. 79–90.
130. Львова В. Політехнізм у дитячому садку / В. Львова // Радянська освіта, 1930. – № 10. – С. 31–34.
131. Макаренко А.С. Воспитание в семье и школе / А.С. Макаренко // Педагогические сочинения : в 8-ми т. / Акад. пед. наук СССР ; сост.: М.Д. Виноградова, А.А. Фролов. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 287–314.
132. Машовець М.А. Педагогічні умови наступності у трудовому вихованні дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку : дис. ...

канд. пед. наук: 13.00.01 / М.А. Машовець ; УДПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 1994. – 147 с.

133. Мельничук М.И. Воспитание детей дошкольного возраста в трудовой деятельности (на матер. дошк. учреждений Украины конца XIX – 30-х годов XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Миля Ивановна Мельничук ; НАПН Украины ; Ин-т педагогики. – К., 1995. – 215 с.

134. Меркулова К.І. Завдання дошкільної роботи в зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу / К. Меркулова // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 6. – С. 22.

135. Морозова Н. Завдання роботи з дошкільниками влітку / Н. Морозова // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 1–2. – С. 21–25.

136. Морозова Н.Д. За чіткість в роботі дошкільних установ / Н.Д. Морозова // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 8. – С. 12–15.

137. Мостовий П. Концепції комплексовости на Україні / П. Мостовий // Шлях освіти, 1931. – № 4. – С. 105–132.

138. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / Олександр Музиченко // Вільна українська школа, 1918–1919. – № 8–9. – С. 85–89.

139. Музиченко О. Що таке нові програми Порадника й як за ними працювати? / О. Музиченко // Радянська освіта, 1924. – № 11–12. – С. 46–64.

140. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація / О. Музиченко // Вільна українська школа, 1918–1919. – Т. 2. – С. 3–10.

141. Нагачевська З.І. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) : монографія / З.І. Нагачевська. – Івано-Франківськ : ПП І.Я. Третяк, 2007. – 846 с.

142. Нагачевська З.І. Українське дошкілля в освітньому просторі Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.) : монографія / З.І. Нагачевська. – Івано-Франківськ : НАІР, 2015. – 254 с.

143. Нагурний М. Завдання, організація й методи роботи в майстернях дитбудинків / М. Нагурний // Радянська освіта, 1927. – № 5. – С. 19–26.

144. Народа у справі організації народної освіти на Україні (5–20 грудня 1917 р.) // Вільна українська школа, 1917. – № 5–6. – С. 55.
145. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. (за ред. О.В. Сухомлинської). – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
146. Народные детские сады в Киеве. – К. : Типография Барского, Крещатик, соб. дом № 10, 1899. – 53 с.
147. Народный детский сад (с приложением отчета о деятельности детского сада, приюта и школы нянь за 1906 г.) / Киев. о-во народных дет. садов. – К. : Тип. Кушнерев И.Н. и К., 1907. – 96 с.
148. Нечаев А.П. Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения / А.П. Нечаев. – Санкт-Петербург : Тип. И.Н. Скороходова, 1901. – 236 с.
149. Основні засади побудови програми та організації педагогічного процесу в семирічній політехнічній школі (ухвала колегії НКО, затверджена 1.12.1931) // Шлях освіти, 1931. – № 10–12. – С. 34–42.
150. Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов за 1907 г. – К. : Изд-во Киев. о-ва народных дет. садов, 1908. – 39 с.
151. Панасенко С. В сучасній школі / С. Панасенко. – К. Українська шк., 1917. – 24 с.
152. Первый Всероссийский съезд по дошкольному воспитанию (доклады протоколы, резолюции). – М. : ГИЗ, 1921. – 224 с.
153. Петерсен М. План занять в детском саду / М. Петерсен // Дошкольное воспитание, 1914. – № 1. – С. 27–39.
154. Петерсен М. План занять в детском саду / М. Петерсен // Дошкольное воспитание, 1914. – № 2. – С. 130–139.
155. Петерсен М. План занять в детском саду / М. Петерсен // Дошкольное воспитание, 1914. – № 3. – С. 315–332.
156. Петренко О.Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження / О.Б. Петренко // Пед. дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 536–542.

157. Помагайба В. Процес набування «формальних знань» у трудовій школі / В. Помагайба // Шлях освіти, 1928. – № 2–3. – С. 59–71.

158. Помагайба В. Система навчання грамоти в дошкільних установах / В. Помагайба // За комуністичне виховання дошкільника, 1933. – № 1. – С. 19–28.

159. Помелов В. Фармаковские – Синцовы – Бараковы...(К 170-летию со дня рождения В.И. Фармаковского) [Электронный ресурс] / В.Б. Помелов // Герценка: вятские записки : [науч.-попул. альм.] / Киров. Ордена Почёта гос. ун-т ; Обл. науч. б-ка им. А.И. Герцена; редкол.: Н.П. Гурьянова (сост.) [и др.]. – Киров, 2013. – Вып. 24. – Режим доступа: http://www.herzenlib.ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number24&ELEMENT=gerzenka24_2_2. – Название с экрана.

160. Попиченко С.С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Світлана Сергіївна Попиченко ; Уман. пед. ін-т ім. П.Г. Тичини. – Умань, 1998. – 197 с.

161. Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. Вип. перший / Видання Департаменту Позашкільної освіти. – К., 1918. – 175 с.

162. Порадник по соціальному вихованню / Ценсоцвих Наркомосу УСРР. – Вид. 1. – К., 1921. – 134 с.

163. Порадник по соціальному вихованню. – 4-е вид., перероб. – Державне вид-во України, 1925. – 271 с.

164. Порадник соціального виховання / НКО УСРР. – К., 1927. – 152 с.

165. Постанова ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 6. – С. 2–6.

166. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція). У 2 ч. Ч. II. Від трьох до шести (семи) років / О.П. Аксьонова, А.М. Аніщук, Л.В. Артемова [та ін.] ; наук. кер. О.Л. Кононко. – К. : ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2014. – 452 с.

167. Програма занять сільських трудових шкіл I концентру // Радянська освіта, 1924. – № 6. – С. 17–25.

168. Програми політехнічної школи (проект на обговорення). Комплексна тематика 1-го концентру // Виробнича думка, 1931. – № 8. – С. 1–14.

169. Програмні матеріали для трудових шкіл 1-го концентру. – Х., 1929. – 319 с.

170. Проект програми для дошкільних установ // За комуністичне виховання дошкільника, 1932. – № 1. – С. 10–19.

171. Проскура О.В. Психологічні та педагогічні питання наступності дошкільної і початкової шкільної освіти / О.В. Проскура // Проскура О.В. Психологічна підготовка вчителя до роботи з першокласниками : навч. посіб. для студ. пед факультетів. – К. : Освіта, 1998. – 199 с. – С. 7–32. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

172. Психолого-педагогический словарь / сост. Е.С. Рапацевич. – Минск : Современ. слово, 2006. – 928 с.

173. Пшеврацька О.В. Психолого-педагогічні засади організації суспільною дошкільного виховання в працях С.Ф. Русової : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка / Олена Володимирівна Пшеврацька ; Київ. міжрегіон. ін-т удоскон. вчителів ім. Б. Грінченка. – К., 2002. – 185 с.

174. Раскин Д.И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода / Д.И. Раскин // Актуальные вопросы историографии : сб. науч. тр. / под ред. Э.Д. Днепров и О.Е. Кошелевой. – М. : Изд-во АПН СССР, 1986. – 230 с.

175. Різник Я. Комплексне навчання / Я. Різник // Радянська освіта, 1923. – № 2. – С. 34–44.

176. Розанов І. До педагогіки політехнічного виховання / І. Розанов // Шлях освіти, 1930. – № 7–8. – С. 67–87.

177. Руководство по социальному воспитанию / Главсоцвос Наркомпроса УССР. – Изд. 4. – Государственное изд-во Украины, 1924. – 311 с.

178. Русова С. Дошкільне виховання / Софія Русова // Вибр. пед. твори. – К. : Освіта, 1996. – С. 34–185.

179. Русова С. Дещо з філософії виховання / Софія Русова // Вільна українська школа, 1918. – № 10. – С. 306–316.
180. Русова С. Дитячий сад на національнім ґрунті / С. Русова // Світло, 1910. – № 3. – С. 44–54.
181. Русова С. Дошкільне виховання: Ручна праця / С. Русова // Світло, 1913. – № 3. – С. 7–14.
182. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло, 1913. – Кн. 5. – С. 33–39.
183. Русова С. Націоналізація дошкільного виховання / Софія Русова // Світло, 1913. – Кн. 5. – С. 15–22.
184. Русова С. Націоналізація школи / Софія Русова // Вільна українська школа, 1917. – Кн. 1. – С. 3–7.
185. Русова С. Нова школа / С. Русова. – К. : Українська школа, 1917. – 20 с.
186. Русова С. П. Лесгафт та його педагогічні ідеї / Софія Русова // Світло, 1912. – № 9. – С. 16–25.
187. Русова С. Песталоцці-Фребелівський будинок у Берліні / Софія Русова // Світло, 1910. – Кн. 2. – С. 14–20.
188. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання / Софія Русова // Вибр. пед. твори. – К. : Освіта, 1996. – С. 223–284.
189. Русова С. У дитячому садку / Софія Русова // Вибр. пед. твори. – К. : Освіта, 1996. – С. 185–202.
190. Русова С. Українські дитячі книжки / Софія Русова // Світло, 1913. – Кн. 4. – С. 44–45.
191. Русова С.Ф. Мої спомини / С.Ф. Русова. – Львів : Видав. кооперат. «Хортиця», 1937 ; К. : Україна-віта, 1996. – 208 с.
192. Ряппо Я. Проблема виховання и образования в Советском государстве / Я. Ряппо // Путь просвещения, 1922. – № 4. – С. 1–17.
193. Савченко О. Наступність і перспектива в роботі двох перших ланок освіти / Олександра Савченко // Дошкільне виховання, 2000. – № 11. – С. 4–5.

194. Самброс Ю. Проекти в трудшколі / Ю. Самброс // Шлях освіти, 1929. – № 7–8. – С. 43–51.
195. Система народної освіти // Радянська освіта, 1927. – № 1. – С. 86.
196. Сичкарь А.Д. Идеи деятельностного подхода в педагогическом наследии Ксении Маевской / Алла Дмитриевна Сичкарь // Соц.-гуманит. вестн. Юга России, 2013. – № 10 (41). – С. 47–54.
197. Сірополко С. Завдання нової школи / Степан Сірополко ; Видав. відділ Поділ. губ. нар. управи. – Нова-Ушиця на Поділля : друк. І. Полячка, 1919. – 20 с.
198. Січкара А. Актуалізація ідей діяльнісного підходу в умовах становлення суспільного дошкільного виховання в Україні (1871–1907) / А. Січкара // Рідна школа, 2015. – № 5–6. – С. 76–80.
199. Скрипник М. Основні проблеми соціального виховання в реконструктивній добі / М. Скрипник // Шлях освіти, 1930. – № 5. – С. 51–75.
200. Скрипник М. Система народної освіти / М. Скрипник // Шлях освіти, 1929. – № 1. – (без нумерації).
201. Скуратівський Д. Програма – провід педагогічного прогресу / Д. Скуратівський // Шлях освіти, 1929. – № 4. – С. 24–34.
202. Соколянський І. Організація педагогічного процесу за комплексовою системою, методика і методична техніка / І. Соколянський // Радянська освіта, 1926. – № 1. – С. 11–16.
203. Соціальне виховання дітей в УСРР // Вістник Народного Комісаріату Освіти УСРР, 1920. – № 2–5. – С. 8–16.
204. Статут Українського товариства дошкільного виховання дітей під назвою «Дитяча хата». – К. : Держ. друкарня, Володимирська, 46, 1918. – 8 с.
205. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми / О. Сухомлинська // Шлях освіти, 2003. – № 1. – С. 39–43.
206. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці» / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти, 2005. – № 4. – С. 43–47.

207. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
208. Таран В. Перегляд тематики комплексів 1-го концентру трудшколи / В. Таран // Шлях освіти, 1929. – № 5–6. – С. 92–98.
209. Тарнапільська А. Як організувати роботу на городі / А.Тарнапільська // За комуністичне виховання дошкільника, 1931. – № 1–2. – С. 29–32.
210. Тихонович К. Перегляд програм I концентру / К. Тихонович // Шлях освіти, 1929. – № 5–6. – С. 98–105.
211. Толмачевская Е.А. Опыт занятий без обучения грамоте в семейной группе / Н.А. Толмачевская // Дошкольное воспитание, 1911. – № 4. – С. 215–222.
212. Трудове навчання. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1–4 класи) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/11_trudove.pdf. – Назва з екрана.
213. Тушкан П. Загальні завдання сільсько-господарської освіти на Україні / П. Тушкан // Вільна українська школа, № 8–9. – 1918. – С. 228–235.
214. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Кн. 1: 10-19 ст. / за заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.
215. Улюкаєва І. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні: кінець ХІХ ст. – 1941 р. : навч. посіб. / Ірина Улюкаєва ; Бердянський держ. пед. ун-т. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 76 с.
216. Фармаковский В.И. Методика ручного труда / В.И. Фармаковский. – Одесса, 1889. – 94 с.
217. Федорівський К. Трудова школа й трудове виховання / К. Федорівський // Радянська освіта, 1926. – № 7. – С. 44–52.
218. Цируль К. Педагогический ручной труд как средство художественного воспитания / Доклад К.Ю. Цируль Всероссийскому съезду художников в СПб 28.XII 1911 г. // Трудовое воспитание, 1914. – № 2. – С. 7–12.

219. Чалий С. Вільна праця і охорона нервово-психічного людського здоров'я / С. Чалий // Світло, 1913. – Кн. 4. – С. 48–62.
220. Чепіга Я. До трудової вільної школи / Яків Чепіга // Вільна українська школа, 1918–1919. – № 8–9. – С. 81–85.
221. Чепіга Я. Практична трудова педагогіка / Яків Чепіга. – Х. ; К. : Книгоспілка, 1924. – 121 с.
222. Чепіга Я. Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики ; зб. психо-пед. ст. Кн. I / Яків Чепіга. – К. : Друк. Першої Київ. Артїлі Друк. Справи, 1913. – 157 с.
223. Чепіга Я. Проект української школи / Яків Чепіга // Світло, 1913. – Кн. 3. – С. 14–30.
224. Чепіга Я.Ф. Проект української школи / Я.Ф. Чепіга // Світло, 1913. – Кн. 4. – С. 16–29.
225. Чепіга Я.Ф. Народний учитель та національне питання // Світло, 1912. – Кн. 1. – С. 15–24.
226. Чепіга Я. «Трудова школа» П.П. Блонського, критичний нарис / Я. Чепіга // Вільна українська школа, 1918–1919. – № 10. – С. 197–211.
227. Чепіга Я. Азбука трудового виховання й освіти: основи орг. труд. школи з методологією почат. навчання : підруч. для працюючих різн. установ соціал. виховання, студ. ін-тів нар. освіти і учнів пед. шк. / Я. Чепіга. – К. : Держ. вид-во, 1922. – 146 с.
228. Чепіга Я. До трудової вільної школи / Я. Чепіга // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. ; наук. ред. О.В. Сухомлинська; переднє слово Ольга Сухомлинська]. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 213–215.
229. Чередниченко В. Дитяча хата: порадник організації і керування установ дитячого виховання. Ч. 1. – Х. ; Полтава : Всеукр. держ. вид-во., 1921. – 68 с.
230. Четвертий Всеросійський з'їзд у справі дошкільного виховання // Шлях освіти, 1928. – № 5–6.

231. Шабалов С. Праця в школі / С. Шабалов // Шлях освіти, 1929. – № 5–6. – С. 131–141.
232. Янжул Е. Заимствование школой методов и принципов детского сада / Е. Янжул // Дошкольное воспитание, 1913. – № 4. – С. 195–210.
233. Яновская Э. Воспитательные средства детского сада / Элеонора Яновская // Дошкольное воспитание, 1911. – № 7. – С. 541–543.
234. Яновская Э. Воспитательные средства детского сада / Элеонора Яновская // Дошкольное воспитание, 1911. – № 8. – С. 597–606.
235. Яновская Э. Народный детский сад как историческая необходимость / Элеонора Яновская // Народный детский сад. – К., 1907. – С. 12–21.
236. Яновская Э. Детский сад в свете пролетарской революции / Э. Яновская // Шлях освіти, 1923. – № 9–10. – С. 1–26.
237. Яновська Е. Чергові задачі дошкільного виховання / Е. Яновська // Шлях освіти, 1925. – № 4. – С. 62–74.
238. Яновська Е. III Всесоюзна конференція в справі дошкільного виховання / Елеонора Яновська // Шлях освіти, 1926. – № 4–5. – С. 183–188.
239. Яновська Е. Дошкільне виховання / Е. Яновська, Н. Панченко, Х. Рабинович. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 187 с.
240. Яновська Е. Про дошкільне виховання. Лист 1 / Елеонора Яновська // Радянська освіта, 1925. – Ч. 3 (берез.). – С. 26–28.
241. Susan, E. Вlow Детский сад и начальная школа / E. Blow Susan (пер. с англ. Ф. В-а) // Дошкольное воспитание, 1916. – № 3–4.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора

Оп. 629

242. Спр. 456. Дело об учреждении заведений по присмотру за детьми рабочих, проживающих по окраинам города Киева, 25 сентября 1899 – 19 декабря 1902. – 98 арк.

Оп. 661

243. Спр. 2. О циркулярах и бумагах, относящихся к делу и руководству. – 321 арк.

Ф.707 Канцелярії попечителя Київського учбового округу

Оп. 81

244. Спр. 72. Проект закона Министерства народного образования о начальном образовании. – 444 арк.

Оп. 162

245. Спр. 1. С разной перепиской. – 623 арк.

Оп. 227

246. Спр. 64. С правилами о мерах содействия Министерству Земледелия и Государственного Имущества развитию различных отраслей сельского хозяйства при народных школах. – 57 арк.

247. Спр. 80. С циркулярными распоряжениями Министерства Народного Просвещения. – 90 арк.

Оп. 262

248. Спр. 3. О ревизии учебных заведений. – 8 арк.

Оп. 279 (1907)

249. Спр. 68. План и программа частного училища 3-го разряда для обоих полов с открытым при нем Садам в г. Полтава домашнего учителя Катерины Яковлевны Шабалиной. – 17 арк.

Оп. 285 (1913)

250. Спр. 6. О разрешении Марии Константиновне Шарий открыть в г. Киеве учебное заведение 3-го разряда и Детский Сад. – 33 арк.

251. Спр. 56. Свидетельство, выданое на основании постановления Попечительского сонета, сосоявшегося 7 ноября 1913 года, о разрешекнии Л.Г Товстоног открыть в г. Киеве детский сад. – 11 арк.

Оп. 296

252. Спр. 37. С циркулярными и другими распоряжениями Министерства народного просвещения и Попечителя учебного округа. – 30 арк.

253. Спр. 68. Ч. 1. Об издании циркуляров по Волынской губернии. – 268 арк.

Ф. 855 Лубенец Т.Г., 26 – 1882–1922

Оп. 1

254. Спр. 10. Письма от родителей – 1922. – 3 арк.

255. Спр. 20. Тетрадь Н.Д.Л. – 160 арк.

256. Спр. 15. Планы и программы уроков Лубенец Н.Д. – 71 арк.

257. Спр. 19. Рукопись Н.Д.Л. «Що робив на вулиці». – 28 арк.

**Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України**

Ф. 166 Народний комісаріат освіти Української РСР, м. Харків, з 21.03.1919 р. – м. Київ, з 2-ї пол. Серпня 1919 р.– м. Чернігів (Початкова дата: 1919, Кінцева дата: 1919). Комісія освіти при Всеукраїнському Революційному комітеті, м. Харків (Початкова дата: 1919, Кінцева дата: 1920). Народний комісаріат освіти УРСР, м. Харків, з 1935р. – м. Київ (Початкова дата: 1920, Кінцева дата: 1946)

Оп. 1

258. Спр. 11а. Реформа школи – 1919. – 9 арк.

259. Спр. 12. Декрети раднаркому РСФРР і УСРР. Накази по Наркомосу УСРР по особистому складу. Доповіді та доповідні записки завідуючих

відділами Наркомосу про роботу, організацію на Україні дитячих трудових комун. Листування з Наркомсоцбеззахистом про організацію освітніх установ для глухонімих дітей, з губернськими відділами народної освіти про проведення в життя основних принципів єдиної трудової школи, організацію волосних відділів народної освіти та з інших питань організації культосвітньої роботи на місцях – 13 лютого 1919 р. – 6 березня 1920 р., – 1919–1920 рр. – 257 арк.

260. Спр. 160. Матеріали про організацію соціального виховання на Україні (декрети і пояснюючі записки до них, положення, інструкції, доповіді, звіти, виписи з протоколів засідань, листування). – Лютий – 18 серпня 1919 р. – 179 арк.

261. Спр. 161. Матеріали про організацію і стан соціального виховання і народної освіти на Україні (декрети, положення, інструкції, протоколи, плани, бюлетні, доповіді). – 17 квітня – 27 липня 1919 р. – 199 арк.

262. Спр. 199. Матеріали про організацію дошкільного виховання на Україні (положення, інструкції, доповідні записки, програми курсів). – 17 січня – 23 червня 1919 р. – 84 арк.

263. Спр. 202. Доповіді і доповідні записки підвідділів дошкільного виховання та шкільних трудових колоній і дитячих клубів про організацію справи дошкільного виховання на Україні та організацію шкільних літніх трудових колоній. Програми і плани занять дошкільної групи літніх курсів для підготовки вчителів єдиної трудової школи та пояснююча записка до них. – 1919 р. – 120 арк.

264. Спр. 205. Анкети делегатів з'їзду дошкільного виховання від губернських і повітових відділів народної освіти України з відомостями про стан дошкільного виховання на місцях. – Травень – червень 1919 р. – 59 арк.

265. Спр. 383. Положення та проекти положень про Єдину трудову школу України, культурно-освітні установи мережі залізниць України та підвідділи шкільного відділу України. Учбові програми з фізики і механіки в середніх учбових закладах. Списки педперсоналу гімназій і училищ м.Києва. – 9 березня 1919 р. – травень 1920 р. – 133 арк.

Оп. 2

266. Спр. 7. Декрети, постанови, циркуляри ВУЦВКу і Раднаркому УСРР, надіслані до відому. Звіт Наркомосу УСРР про його роботу за 1921 рік, – 13.01–24.12.21. – 232 арк.

267. Спр. 282. Матеріали про організацію та поліпшення роботи курсів по підготовці працівників освіти України (положення, декрети, учбові програми, плани, кошториси). – 22.03–17.11.1921. – 53 арк.

268. Спр. 517. Протоколи засідань колегії Комітету соціального виховання при наркомосі УСРР за 1921р. – 24.01–06.12.21. – 106 арк.

269. Спр. 539. Матеріали про організацію дошкільного виховання дітей на Україні (постанови, положення, інструкції, стенограма засідань Всеукраїнського з'їзду по дошкільному вихованню, протоколи, плани, програми, доповіді). – 01.01–05.05.21. – 158 арк.

270. Спр. 591. Матеріали про організацію дошкільного виховання на Україні (постанови, положення, декларації, інструкції, плани, кошториси). – 1921. – 66 арк.

Оп. 4

271. Спр. 868. Протоколи II-ї Всеукраїнської наради завідуючих губвідділами соцвиху (27–29 лютого 1924 року) та розробка різних матеріалів по соціальному вихованню на Україні. – 27.02.1924–20.03.1925. – 121 арк.

Оп. 6

272. Спр. 279. Протоколи нарад Укрсоцвиху (копії) та матеріали до них. – 5.01–21.12.1926. – 125 арк.

273. Спр. 281. Матеріали про стан і розвиток соціально-виховної роботи на Україні (тези доповідей, доповідна та пояснююча записки, план роботи соцвиху на січень – березень 1926 року, штати, кошториси, мережа установ соцвиху на 1926/27 рік). – 20.02–27.08.1926. – 129 арк.

Оп. 7

274. Спр. 1. Звіт про діяльність Наркомосу УРСР в 1923-26 рр. та матеріали до нього. – Грудень 1926 року. – 141 арк.

Оп. 8

275. Спр. 415. Постанови та виписки з протоколів засідань ВУЦВКу і РАДНАРКОМУ УРСР про розміщення переростків дитячих установ по підприємствах, поширення мережі дошкільних установ, проведення загального навчання та з інших питань народної освіти. – 13.08.1928 – 5.01.1930. – 154 арк.

276. Спр. 534. Матеріали про перебудову програм шкіл соцвиху молодшого та старшого концентрів (резолюції, протоколи, зауваження, плани, листування). – 25.05.1928 – 15.04.1929. – 167 арк.

Оп. 9

277. Спр. 1190. Постанова Раднаркому СРСР, ВУЦВКу та Раднаркому УРСР про загальне обов'язкове початкове навчання і листування з Раднаркомом УРСР про здійснення цих постанов. – 18.04 – 15.10.1930. – 74 арк.

278. Спр. 1199. Звіт Управління соціального виховання Наркомосу УРСР про стан соціального виховання на Україні у 1929–1930 рр. та плани роботи Управління на 1-й квартал 1933 р. – 20.12.1930. – 70 арк.

279. Спр. 1270. Програми роботи в дошкільних установах і пояснюючі записки до них. – 289 арк.

Оп. 10

280. Спр. 420. Плани робіт сектору соцвиховання та його груп на 1931/32 навчальний рік і звіти про їх виконання. – 1931–32. – 272 арк.

281. Спр. 491. Матеріали про стан та перспективи дошкільного виховання на Україні, методично-програмну роботу по дошкільному вихованні та організації педагогічного процесу в установах дошкільного виховання (проекти постанов, тези доповідей, методичні листи, рецензії, листування). – 2.01.–29.12.31. – 303 арк.

282. Спр. 949. Висновки сектору освіти Культпропу ЦК КП(б)У в справі перегляду програм для семирічної політехнічної школи, резолюції 4-го Всеукраїнського з'їзду робітників освіти про звітну доповідь, про стан освіти на Україні, реконструкцію країни й перебудову школи та тези доповіді Всеукраїнської Академії наук про її діяльність. – 19.02.–24.03.1932. – 132 арк.

283. Спр. 1319. Програми, тези доповідей та відомості типового обладнання дошкільних установ. – Липень 1932. – 198 арк.

Ф. 2201 Міністерство народної освіти Української Держави

Оп. 1

284. Спр. 58. Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту позашкільної освіти і дошкільному вихованню. – 109 арк.

285. Спр. 676. Проект програми єдиної школи на Україні та пояснюючі записки до них. – 84 арк.

286. Спр. 773. Програми з різних предметів для нижчих початкових шкіл, протоколи засідання комісії по виробленню цих програм, листування з повітовими народними управами та іншими установами про придбання підручників для шкіл і ін. – 157 арк.

287. Спр. 1000. Плани та звіти про роботу, документи до них департаменту позашкільної освіти за 1918 рік, штатний розклад та списки особового складу. – 16 арк.

Оп. 2

288. Спр. 517. Доповідь про організацію, розвиток і завдання дошкільного виховання. Протокол і звіт українського дитячого садка товариства «Дитяча хата» за 1917–1918 рр. План діяльності інструктора дошкільного виховання про організацію дитячого садка при Українському робітничому клубі в м. Києві. – 35 арк.

Ф. 2581 Народне міністерство освіти Української Народної Республіки, м. Київ. (Початкова дата: 1918, Кінцева дата: 1918). Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради, м. Київ (Початкова дата: 1917, Кінцева дата: 1918)

Оп. 1

289. Спр. 1. Протокол шкільної ради при Міністерстві. – 158 арк.

290. Спр. 2. Закони і протоколи засідань ЦР про скасування шкільної округи. – 26 арк.

291. Спр. 7. Протоколи засідань комісії за участю громадських організацій по виробленню законопроекту про обов'язкове загальне навчання. – 9 арк.

292. Спр. 10. Проекти і положення, розроблені Міністерством про організацію нової школи і управління освітою в цілому. – 83 арк.

293. Спр. 14. Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарством освіти. – 196 арк.

294. Спр. 61. Звіти про діяльність департаменту. – 16 арк.

295. Спр. 155. Пропозиції авторів по написанню підручників з окремих предметів щодо їх використання, і листування з видавничим відділом Міністерства про підготовку підручників до видання. – 36 арк.

296. Спр. 156. Протоколи Департаменту позашкільної освіти і дошкільного виховання і різних комісій. – 29 арк.

297. Спр. 157. План і звіт діяльності департаменту; звіт про перший з'їзд місцевих товариств «Просвіта», протоколи й постанови. – 52 арк.

298. Спр. 162. Протоколи комісій і нарад по окремих формах роботи департаменту курсів, шкіл, лекцій, дитсадків, бібліотек і інших, програми цих установ; листування про організацію Центрального Книжкового складу. – 70 арк.

Ф. 2582 Відділ освіти при Директорії Української Народної Республіки, м. Вінниця, Подільської губернії (Початкова дата: 1918, Кінцева дата: 1918). Міністерство народної освіти Української Народної Республіки, м. Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський, з 1920 р. – Польща (Початкова дата: 1918, Кінцева дата: 1921)

Оп. 1

299. Спр. 4. Розпорядження Міністерства освіти І. Огієнка про організацію управління освітою в УНР, доповіді управляючого загальним департаментом про управління «Ради Міністра» при Міністерстві освіти та департаменті освіти про свою діяльність. Наказ Директорії УНР про

призначення міністром освіти А. Крушельницького та відмова його від посади міністра з політичних мотивів та ін. – 79 арк.

300. Спр. 10 Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР Міністерством освіти. Том 2-й по нижчій і вищій початковим школам. – 118 арк.

Оп. 2

301. Спр. 43. Журнали та протоколи засідань Ради Міністрів УНР. Проект єдиної школи. – 51 арк.

302. Спр. 162 Протоколи засідань педагогічних комісій УНР при Міністерстві освіти. – 82 арк.

Оп. 3

303. Спр. 24. Копія статуту Єдиної школи, інструкція (автор невідомий) для вихователів єдиної національно-державної школи і вимогові відомості на утримання педагогічного персоналу цієї школи. – 57 арк.

Ф. 3889 Українського інституту громадознавства в м. Празі, Голова Української національної жіночої ради. Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Початкова дата: 1905, Кінцева дата: 1939)

Оп. 1

304. Спр. 2 Рукопис твору «На еміграції» (автобіографічний твір). – 139 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Періодизація розвитку ідей наступності в трудовому вихованні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у вітчизняній педагогічній думці (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.)

Роки	Періоди	Роки	Етапи
1889–1917	актуалізація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку	1889–1912	становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності
		1912–1917	розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей
1917–1921	становлення та розвиток ідей наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР	1917–1918	пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиної школи
		1918–1921	розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті
1919–1934	трансформація ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти	1919–1921	пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови єдиної трудової школи в Україні
		1921–1928	розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР
		1928–1934	нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти

Джерело: розроблено автором дисертації.

Додаток Б

**Внесок вітчизняної педагогічної думки в розвій ідей наступності
трудового виховання дітей у період актуалізації
ідей наступності в трудовому вихованні дітей
дошкільного та молодшого шкільного віку (1889–1917)**

Етап	Ідеї	Персоналії
Становлення ідеї підготовки дитини до школи та майбутньої трудової діяльності (1889–1912)	<ul style="list-style-type: none"> • праця – активний процес; • виховне та загальноосвітнє значення праці 	А. Вержбицький, В. Фармаковський
	<ul style="list-style-type: none"> • трудове виховання; • навчання грамоти; • активне навчання; • змістове наповнення 	Т. Лубенець
	<ul style="list-style-type: none"> • адаптація ідей європейської експериментальної педагогіки; 	Н. Лубенець
	<ul style="list-style-type: none"> • праця – засіб розвитку й умова виховання дитини 	С. Русова
Розвиток ідеї про працю як засіб формування життєвого досвіду та первинних знань дітей (1912–1917)	<ul style="list-style-type: none"> • наступність у роботі дитячих садків і початкових шкіл; • виховний вплив праці; • цінність праці 	Т. Лубенець
	<ul style="list-style-type: none"> • праця – активний метод у навчанні 	С. Русова
	<ul style="list-style-type: none"> • урахування психології дитини; • використання ігрових прийомів у забезпеченні наступності у професійній підготовці вихователів і вчителів початкових (народних) шкіл 	Н. Лубенець
	<ul style="list-style-type: none"> • праця – засіб виховання; • взаємозв'язок фізичної та розумової праці 	Я. Чепіга

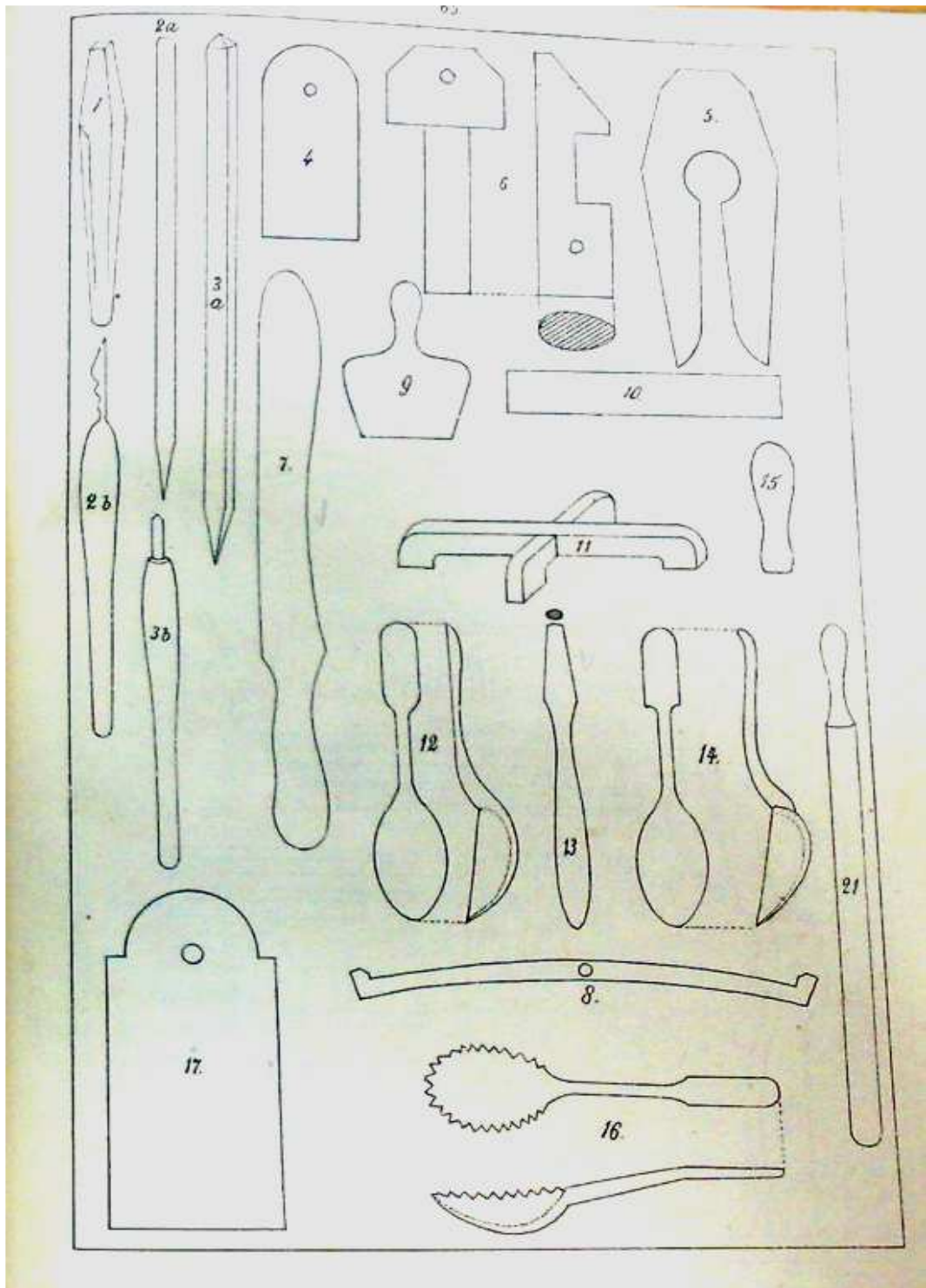
Джерело: розроблено автором дисертації.

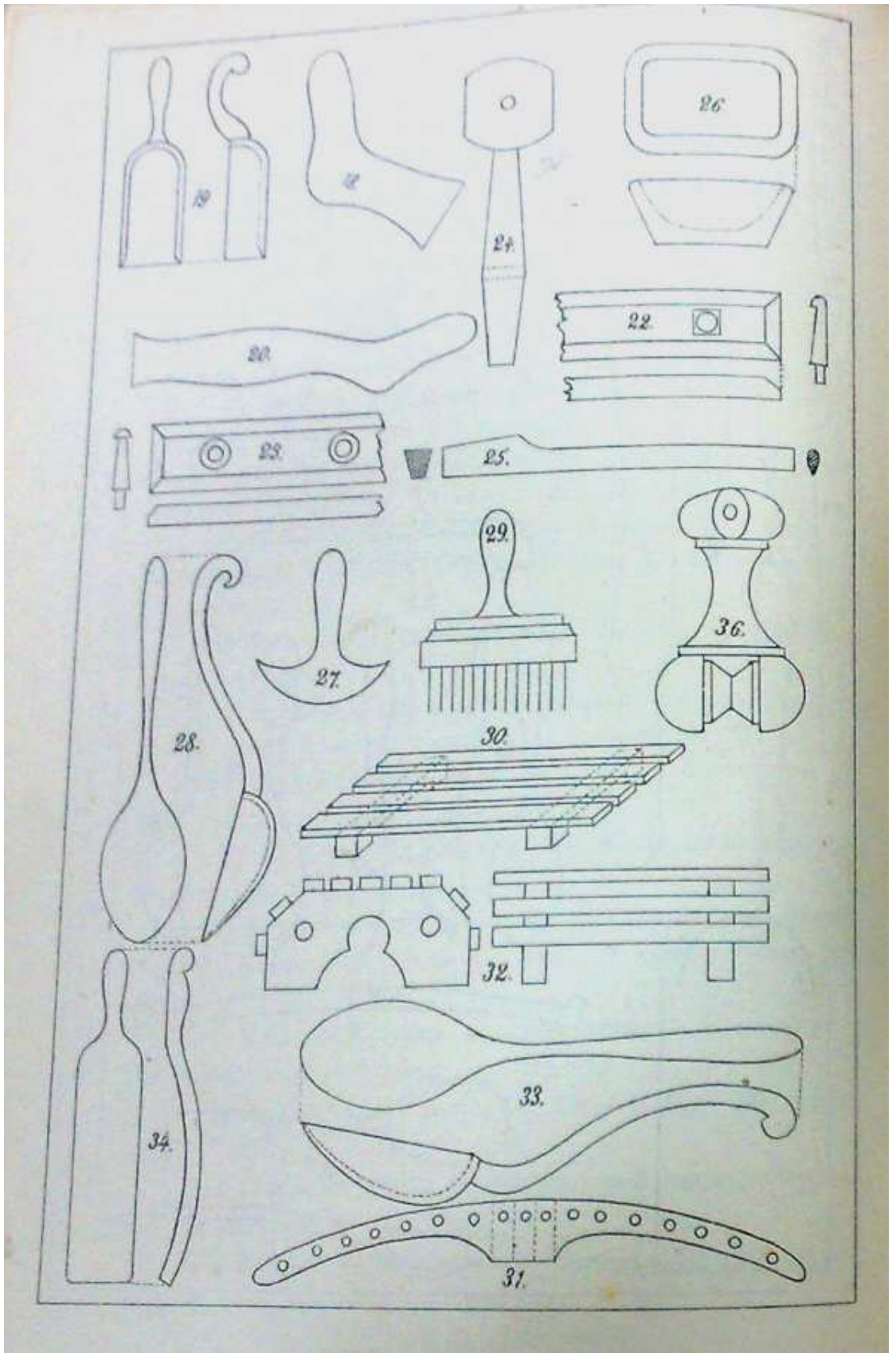
Додаток В

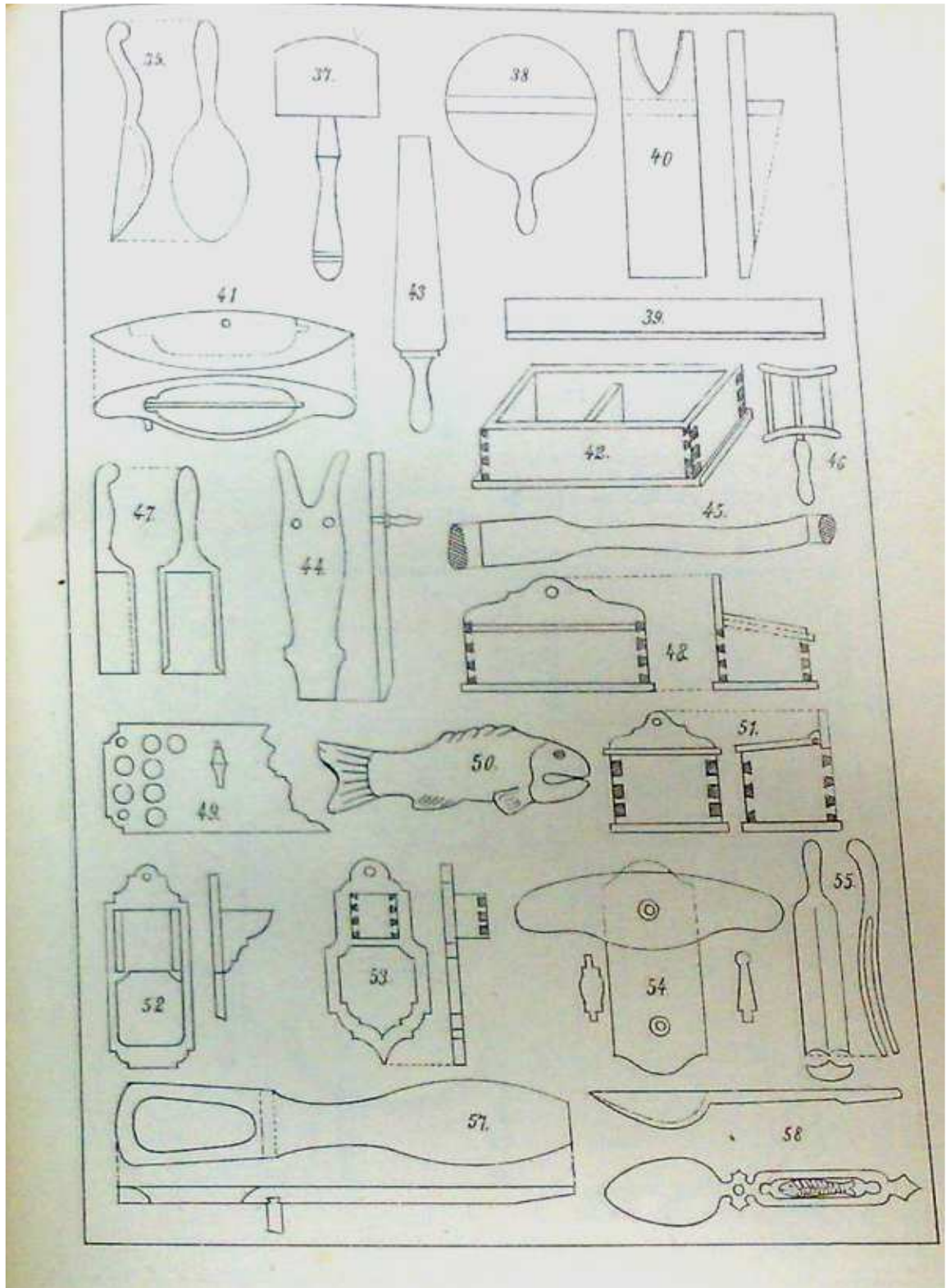
Альбом виробів ручної праці дітей

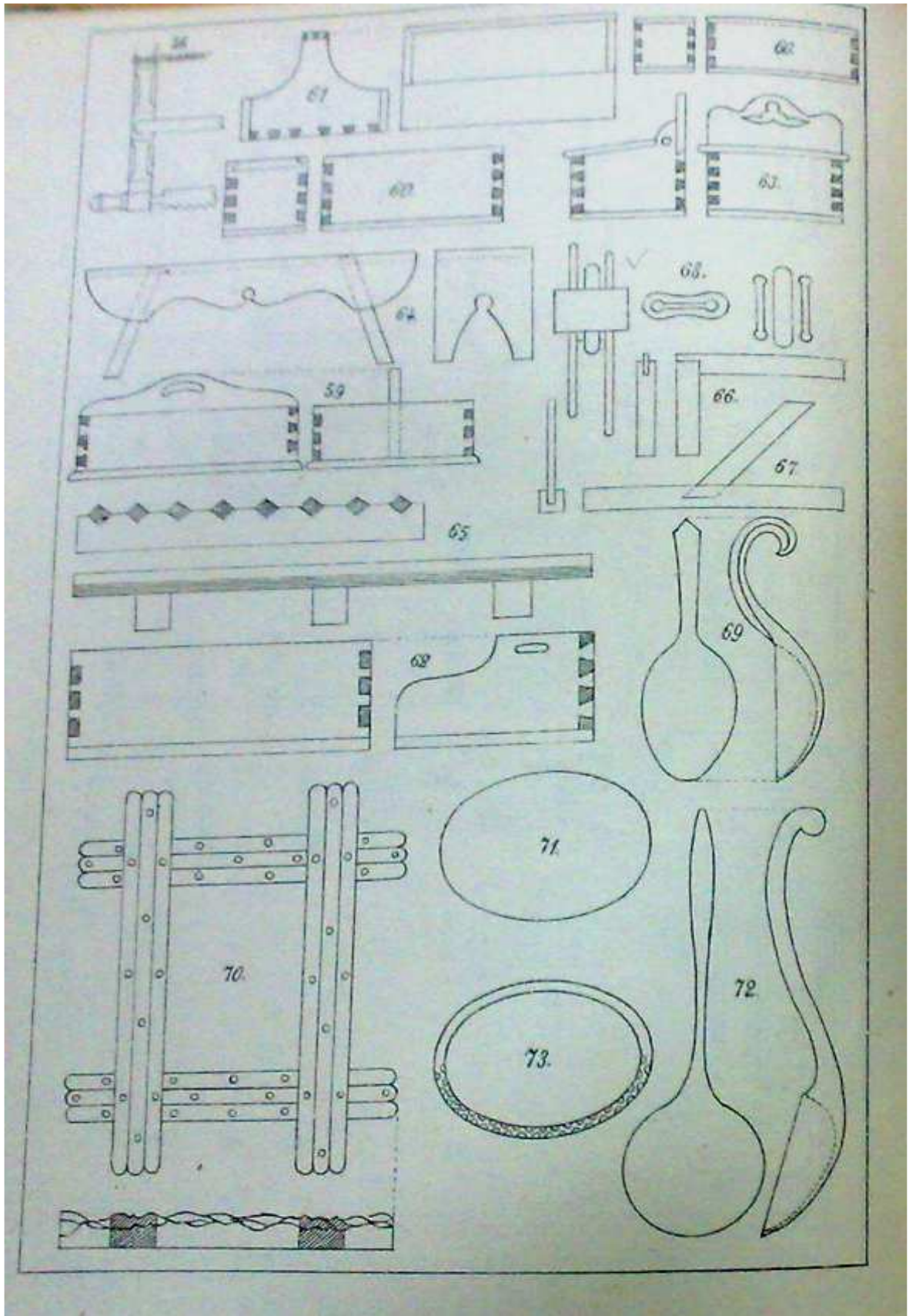
(за матеріалами посібника В. Фармаковського «Методика ручного труда»)

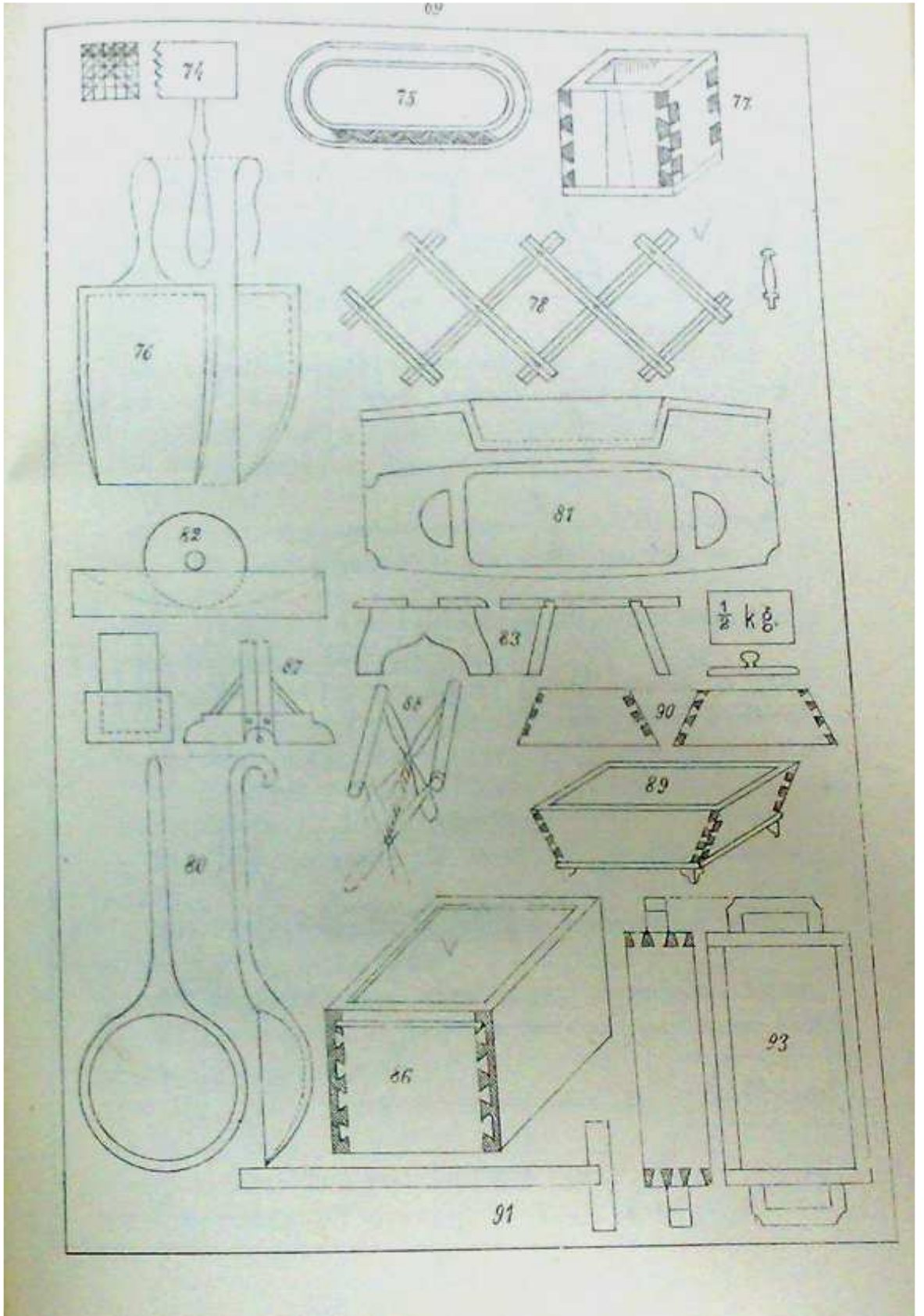
- 1) Грабельный зубецъ. Матеріалъ: береза. Длина 10 сантиметровъ, ширина 1 сантиметръ (фиг. 1).
- 2) А. Круглый колышекъ для цвѣтовъ. Матеріалъ: сосна. Длина 27 сант. (фиг. 2,а). В. Ручка для пера. Сосна. Дл. 18 сант. (фиг. 2,в).
- 3) А. Четырехгранный колышекъ для цвѣтовъ. Сосна. Дл. 36 сант. (фиг. 3,а). В. Ручка для грифеля. Сосна. Дл. 20 сант. (фиг. 3,в).
- 4) Ярылокъ для ключа. Сосна. Дл. 11 сант. шир. 4 сант. (ф. 4).
- 5) Вилка для укрѣпленія бѣлья на веревкѣ во время сушки. Береза. Дл. 11 сант.; шир. 4 сант. (ф. 5).
- 6) Чека, употребляемая для прикрѣпленія гуза къ оглоблѣ въ шведской упряжи. Береза. Дл. 10 сант.; шир. 3 сант. (ф. 6).
- 7) Ножъ для рѣзанья бумаги. Береза. Дл. 30 сант.; шир. 3,5 сант. (ф. 7).
- 8) Распорка для вѣшанія платья. Сосна. Дл. 58 сант.; шир. 4 сант.; толщина 1,5 сант. (ф. 8).
- 9) Лопаточка для масла. Береза. Дл. 21 сант.; шир. 3,5 и 9 сант.; толщ. 1 сант. (ф. 9).
- 10) Линеечка. Ольха или береза. Дл. 22 сант.; шир. 4 сант. (ф. 10).
- 11) Подставка для цвѣточного горшка въ формѣ креста. Сосна. Дл. 13 сант.; шир. 2 сант.; толщ. 0,5 сант. (ф. 11).
- 12) Столовая ложка простой формы. Береза. Дл. 22 сант.; шир. 4,5 сант. (ф. 12).
- 13) Рукоятка для молотка. Береза. Дл. 30 сант.; шир. 3 сант. (ф. 13).
- 14) Столовая ложка болѣе сложной формы. Береза. Дл. 22 сант.; шир. 4,5 сант. (ф. 14).
- 15) Рукоятка для стамески. Береза. Дл. 11 сант.; шир. 3 сант. (ф. 15).

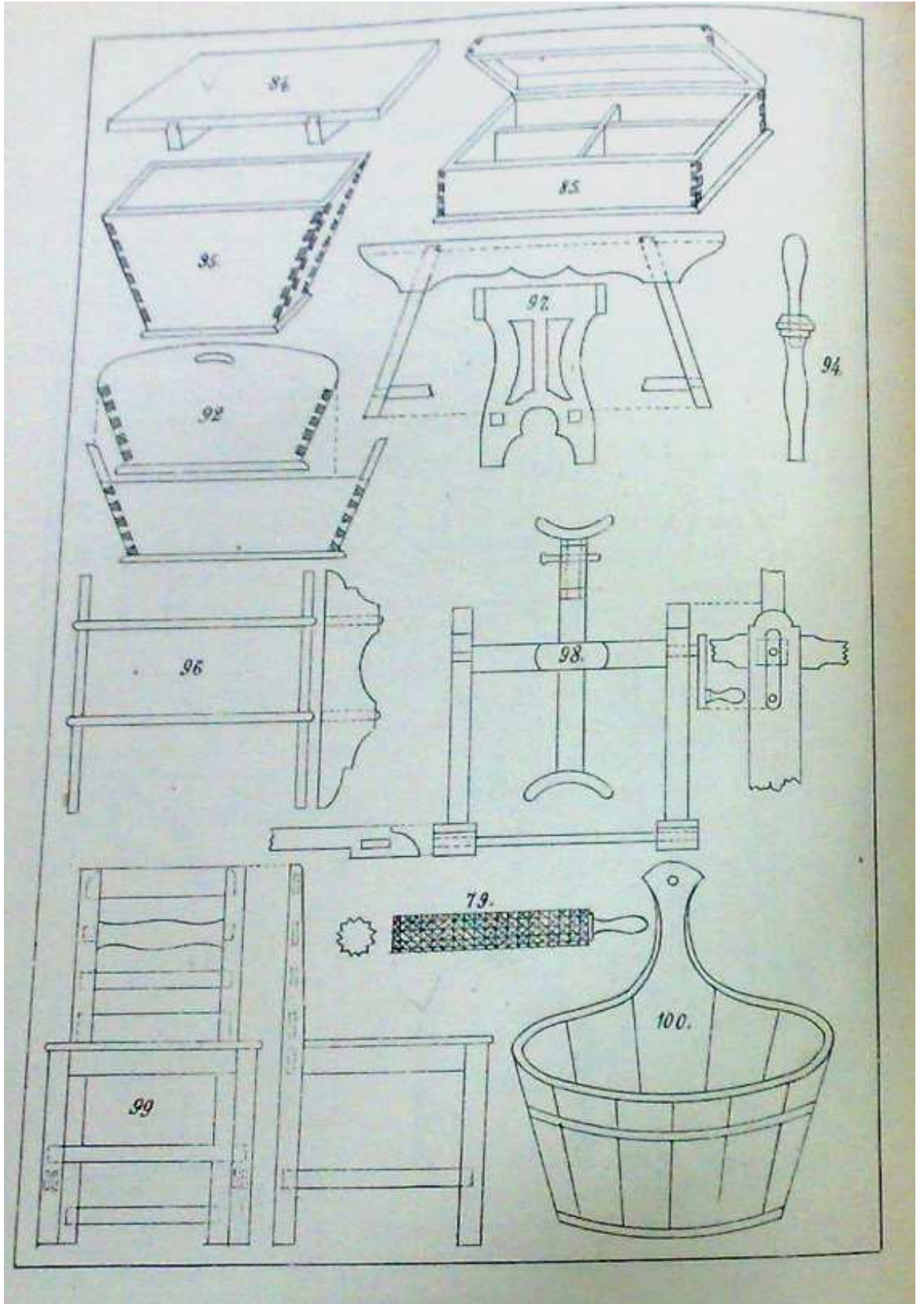

- 33) Большая сушова́я ложка. Береза. Дл. 40 сант.; шир. 9 сант. (ф. 33).
- 34) Колотушка для бѣлья. Береза. Дл. 50 сант.; шир. 8 сант.; толщ. 2,5 сант. (ф. 34).
- 35) Большая ложка съ короткою рукою. О́льха или береза. Дл. 35 сант.; шир. 12 сант. (ф. 35).
- 36) Блокъ для ткацкаго станка. Береза. (ф. 36).
- 37) Деревянный молотокъ (кѣйка). Береза. (ф. 37).
- 38) Доска подъ хлѣбъ. Ель. Дл. 48 сант.; шир. 34 сант.; толщ. 1,5 сант. (ф. 38).
- 39) Линейка, съ откосами по краямъ. Береза. (ф. 39).
- 40) Скамейка для сниманія сапоговъ. Береза. Дл. 44 сант.; шир. 10 сант.; толщ. 2 и 2,5 сант. (ф. 40).
- 41) Челнокъ для ткацкаго станка. Береза. Дл. 26 сант.; шир. 4 сант.; толщ. 2,6 сант. (ф. 41).
- 42) Ящикъ безъ крышки. Сосна. Дл. 30 сант.; шир. 14 сант.; толщ. 1,5 сант. (ф. 42).
- 43) Валець для тѣста. Береза. Дл. 55 сант.; шир. 5 сант. (фиг. 43).
- 44) Скамейка для сниманія сапоговъ, съ точеными ножками. Береза. Дл. 35 сант.; шир. 12 сант.; толщ. 2 сант. (ф. 44).
- 45) Американское топорнище. Дубъ. Дл. 48 сант.; шир. 6,5 сант.; толщ. 2,5 сант. (ф. 45).
- 46) Мотушка для шнурка. Береза. (ф. 46).
- 47) Совокъ для сѣянія ржи. О́льха или береза. Дл. 34 сант.; шир. 9 сант.; высота 5 сант. (ф. 47).
- 48) Ящикъ съ крышкой (для соли). Сосна. Дл. 24 сант.; шир. 15 сант.; выс. 9 и 15,5 сант. (ф. 48).
- 49) Эгажерка для яицъ. О́льха или береза. Дл. 48 сант.; шир. 31 сант.; выс. 14 сант. (ф. 49).
- 50) Кухонная доска въ формѣ рыбы. О́льха. (ф. 50).
- 51) Стѣнная спичечница малая. Береза или о́льха. Дл. 10 сант.; шир. 6 сант.; выс. 4,5 и 9 сант. (ф. 51).

- 16) Ложка для масла съ зубчатыми краями. Береза. Дл. 22 сант.; шир. 4,5 сант. (ф. 16).
- 17) Доска для рѣзанія мяса. Ель или сосна. Дл. 45 сант.; шир. 14 сант. (ф. 17).
- 18) Малая форма для штопанія чулокъ. Сосна. Дл. 44 сант.; шир. 12 сант. (ф. 18).
- 19) Совокъ. Береза. Дл. 30 сант.; шир. 8 сант. (ф. 19).
- 20) Большая форма для штопанія чулокъ. Сосна. Дл. 64 сант.; шир. 14 сант.; толщ. 1 сант. (ф. 20).
- 21) Досечка съ рукою для точенія косъ. Дубъ. Дл. 57 сант.; шир. 3 сант.; толщ. 0,6 сант. и 2,5 (ф. 21).
- 22) Вѣшалка съ простыми деревянными колышками. Сосна. Шир. 6 сант.; полщина 2 сант.; длина гвозди 10 сант. (ф. 22).
- 23) Вѣшалка съ точеными колышками. Сосна или береза. Размѣры тѣ же (ф. 23).
- 24) Чека для упряжи, другой формы. Береза. (ф. 24.)
- 25) Топорище. Береза. Дл. 57 сант.; шир. 5 сант.; толщина 3 сант. (ф. 25).
- 26) Корытце долбленое. Сосна (ф. 26).
- 27) Пестикъ. Береза (ф. 27).
- 28) Столовая ложка съ загнутой рукою. Береза. (ф. 28).
- 29) Ручка съ желѣзными колышками для дырокъ въ тѣстѣ. Береза. (ф. 29).
- 30) Подставка для цвѣточныхъ горшковъ. Сосна. Дл. 52 сант.; шир. 15 сант.; т. 2 сант.; толщина брусковъ 1 сант. (фиг. 30).
- 31) Грабли (безъ палки). Береза. Дл. 59 сант.; шир. 4,5 сант.; толщ. 2 сант. (ф. 31).
- 32) Скамейка для ногъ изъ брусковъ. Сосна. Дл. 17 сант.; шир. 22 сант.; толщ. 1 или 2 сант. (ф. 32).

- 52) Стѣнная спичечница большая. Береза или ольха. Дл. 20 сант.; шир. 4 и 8 сант.; толщ. 0,2 сант.; глубина 3 сант. (ф. 52).
- 53) Тоже другой формы. Береза. Дл. 20 сант.; шир. 6 и 8 сант.; толщ. 0,2 сант.; глуб. 3 сант. (ф. 53).
- 54) Вѣшалка для платья. Ольха. (ф. 54).
- 55) Колотушка для бѣлья. Береза. Дл. 50 сант.; шир. 8 сант.; толщ. 2,5 сант. (ф. 55).
- 56) Станокъ для лучковой пилы. Ясень или сосна. (фиг. 56).
- 57) Скамейка для сниманія сапоговъ, съ вырѣзанною доскою. Береза или сосна. (ф. 57).
- 58) Ложка съ рѣзьбою. Береза. (ф. 58).
- 59) Ящикъ для вилокъ и ножей. Сосна. Дл. 30 сант.; шир. 20 сант.; выс. 6 сант.; (ф. 59).
- 60) Пеналь съ подвижной крышкой. Ольха. Дл. 26 сант.; шир. 4,5 сант.; выс. 3 сант. (ф. 60).
- 61) Ящикъ для чистки ножей. Сосна. Дл. 34 сант.; шир. 23 и 4, 5 сант.; выс. 9 и 24 сант.; (ф. 61).
- 62) Подносъ въ формѣ ящика. Сосна. (ф. 62).
- 63) Скамейка изъ брусковъ для чистки подошвъ сапоговъ. Сосна. (ф. 63).
- 64) Скамейка простой формы. Сосна. Дл. 65 сант.; шир. 25 сант.; выс. 35 сант. (ф. 64).
- 65) Стѣнная солонка. Сосна. (ф. 65)
- 66) Наугольникъ (90°). Кленъ или ясень. Дл. 40 сант.; шир. 20 сант. толщ. 0,5 и 2 сант. (ф. 66).
- 67) Наугольникъ (45°). Кленъ или ясень. (ф. 67).
- 68) Ресмусъ. Кленъ или ясень. Дл. 30 сант.; шир. 10 сант.; толщ. 3 сант.; (ф. 68).
- 69) Ложка съ фигурною ручкой. Береза (ф. 69).
- 70) Рамка для портрета. Береза. Дл. 28 сант.; шир. 25 сант.; толщ. 1,5 сант. (ф. 70).
- 71) Подставка для блюда. Береза. Дл. 30 сант., шир. 18 сант. (ф. 71).

- 72) Сушова ложка круглая Береза. (ф. 72).
- 73) Подставка для блюда съ рѣзбою. Ольха или береза. Дл. 30 сант.; шир. 18 сант. (ф. 73).
- 74) Зубчатый молотокъ для мяса. Береза. (ф. 74).
- 75) Подставка для большого блюда съ рѣзбою. Береза. Дл. 32 сант.; шир. 16 сант. (ф. 75).
- 76) Большой сѣвокъ для муки. Береза. (ф. 76).
- 77) Литръ. Сосна. Дл. 14 сант.; шир. 14 сант.; толщ. 2 сант.; выс. 12 сант. (ф. 77).
- 78) Складная вѣшалка. Сосна или береза. (ф. 78).
- 79) Зубчатый валежъ для тѣста. Береза. Дл. 55 сант., шир. 7 сант. (ф. 79).
- 80) Большая круглая ложка съ крючкомъ. Береза или ольха. (ф. 80).
- 81) Большое корытце съ ручками. Береза. (ф. 81).
- 82) Корытце съ валькомъ для измельченія кофе (вмѣсто кофейной мельницы). Береза. (ф. 82).
- 83) Скамейка съ вырѣзными ножками. Береза. Дл. 65 сант.; шир. 25 сант.; выс. 35 сант. (ф. 83).
- 84) Низкая подставка для цвѣточныхъ горшковъ, досчатая. Сосна. (ф. 84).
- 85) Ящикъ съ отдѣленіями и крышкой. Сосна. (фиг. 85).
- 86) Большой ящикъ, съ выдвижной крышкой, для муки. Сосна. (ф. 86).
- 87) Ватерпасъ. Дубъ или береза. (ф. 87).
- 88) Складной стулъ, точеный. Береза. (ф. 88).
- 89) Плевальница. Береза. Дл. 16 сант.; шир. 16 сант.; высота 6 и 8 сант. (ф. 89).
- 90) Форма для масла. Береза. Дл. 15 сант.; шир. 10,5 сант.; выс. 4,5 и 9 сант. (ф. 90).
- 91) Линейка съ наугольникомъ. Береза. (ф. 91).
- 92) Ящикъ для сору съ ручками. Сосна (ф. 92).
- 93) Лотокъ съ ручками. Дубъ или сосна. (ф. 93).

- 94) Крань простой. Береза. (ф. 94).
95) Ящикъ для ненужныхъ бумагъ. Береза или ольха. (ф. 95.).
96) Стѣнные полки для книгъ. Сосна. Дл. 58 см.; шир. 43 см.; глубина 16 см. (ф. 96).
97) Скамейка со скрѣпленіемъ двумя брусками. Береза. (ф. 97).
98) Мотовило для нитокъ. Сосна (ф. 98).
99) Стулъ. Сосна. Дл. 40 см.; ширина 43 см.; высота 40 и 82 см. (ф. 99).
100) Шайка. Сосна. (ф. 100).

Джерело: [216].

Додаток Д

**Внесок вітчизняної педагогічної думки в розвиток ідей наступності
трудового виховання дітей у період становлення та розвитку ідей
наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного
та молодшого шкільного віку на національному ґрунті
в роки УНР (1917–1921)**

Етап	Ідеї	Персоналії
Пошук ідей реалізації наступності трудового виховання дітей в умовах становлення єдиного освітнього простору України (1917–1918)	• єдиний освітній простір	О. Музиченко
	навчання та виховання на засадах діяльнісного підходу; • трудовий принцип виховання й навчання; наближення цілей родинного й суспільного виховання; • зв'язок дитячого садка та школи з соціально-культурним середовищем	С. Русова
Розвиток ідей наступності трудового виховання дітей на національному ґрунті (1918–1921)	• учитель – носій культури; • зв'язок педагогічної діяльності із соціальним та культурним середовищем; творчий розвиток учителя; • пошук адекватних часові способів взаємодії з дітьми; • урахування соціально-психологічних аспектів праці як засобу культурного і духовного розвитку дитини	С. Панасенко Я. Чепіга
	• трудовий принцип нової школи; значення колективної гри та праці як засобів реалізації наступності між двома ланками освіти	С. Сірополко

Джерело: розроблено автором дисертації.

Додаток Е

**Внесок вітчизняної педагогічної думки в розвиток ідей наступності
трудового виховання дітей у період трансформації ідей наступності
трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку
попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934)**

Етап	Ідеї	Персоналії
Пристосування ідей попередніх періодів щодо наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови Єдиної трудової школи в Україні (1919–1921)	<ul style="list-style-type: none"> практико зорієнтоване виховання дітей дошкільного віку, що трансформується на рівні початкової школи в професіоналізацію навчання 	А. Гендрихівська, Я. Ряппо, О. Дорошенко, Е. Яновська
Розвиток ідей наступності в принципах, меті, змісті й методах трудового виховання дітей на засадах педології в умовах становлення системи соціального виховання в УСРР (1921–1928)	<ul style="list-style-type: none"> змістово-методичне, організаціне забезпечення процесу виховання та навчання на засадах педології 	А. Залкінд, І. Соколянський, В. Львова
	<ul style="list-style-type: none"> спільність принципів організації школи та сім'ї; співпраця дитячого садка і школи; єдність виховання та навчання з урахуванням цілісної природи дитини 	Я. Чепіга
	<ul style="list-style-type: none"> пріоритет соціального виховання й підпорядкування сім'ї його законам 	А. Макаренко
Нормативно-методологічне регулювання ідей наступності трудового виховання дітей в умовах розбудови радянської системи освіти (1928–1934)	<ul style="list-style-type: none"> політехнізація освіти та підпорядкування трудового виховання навчальним цілям 	А. Гендрихівська, Е. Яновська, В. Помагайба, П. Волобуєв

Джерело: розроблено автором дисертації.

Додаток Ж

Реалізація ідей наступності трудового виховання дітей в період становлення та розвитку ідей наступності в меті й змісті трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку на національному ґрунті в роки УНР (1917–1921)

Дошкільні установи	Початкова школа	Спільні заклади	Етап	Мета виховання	Принципи, зміст, форми, методи наступності трудового виховання
Дитячі садки, захорони, ясла, майдани	Єдина трудова школа першого концентру	Літні колонії, дитячі клуби, музей ручної праці	1917–1918	Виховання громадян держави, розвинених морально і фізично, підготовлених до життя в процесі органічного розвитку природного зв'язку дитини з її оточенням, діяльності й посильної праці	Трудовий (діяльний) принцип виховання і навчання
			1918–1921		Малювання, ліплення, моделювання, аплікації, сільськогосподарська праця як окремий вид праці в дитячих садках, так і спосіб закріплення знань із загальноосвітніх предметів у початковій школі

Джерело: розроблено автором дисертації.

Додаток 3

Реалізація ідей наступності трудового виховання дітей у період трансформації ідей наступності трудового виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку попередніх періодів у радянській системі освіти (1919–1934)

Дошкільні установи	Початкова школа	Спільні заклади	Етап	Мета виховання	Принципи, зміст, форми, методи наступності трудового виховання
Ясла, дитячі садки	Єдина трудова школа першого ступеня	Дитячі комуни, дитячі хати, дитячі захистки, дитячі майдани, літні колонії, дитячі клуби	1919–1921	Виховання дітей, готових до організованої колективної праці	Трудовий принцип організації навчання та виховання. Зміст – сільськогосподарська праця, екскурсії, суспільно-корисна праця; ручна праця, виробнича праця. Трудовий метод організації дитячого життя в колективі дитячого будинку
			1921–1928	Створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно-значущою кваліфікацією і матеріалістичним світоглядом	Дитяча праця, що сприяє виробленню в дітей трудової дисципліни, солідарності, колективістськості. Зв'язок навчальних і виховних закладів із виробництвом. Визначений перелік трудових умінь та навичок дітей дошкільного та молодшого шкільного віку
			1928–1934	Підготовка кадрів для народного господарства	Встановлення чітких мінімумів знань та навичок дітей щодо праці в робітних кімнатах і майстернях, господарсько-побутовій праці, праці в природі. Зв'язок навчальних і виховних закладів із виробництвом. Знання про виробничо-трудове життя держави

Джерело: розроблено автором дисертації.

Додаток К

**Анкета Народного Комісаріату Освіти
для отримання відомостей про роботу дитячих установ (1919)
(подається мовою оригіналу)**

1. Назва установи
2. Адреса
3. Час заснування установи
4. Рідня материнська мови даної установи
5. Кому підлягає тепер установа та на чиї кошти існує
6. Росполог в місцевості: місто центр, фабричний район, околиця, село, чи є при хаті сад, чи є поблизу ліс, парк, поле, став чи річка.
7. Санітарний стан помешкання: поверх, чистота, температура, чи єсть вогкість, чи не дме з вікон, обладнання убірален та ванних.
8. Число кімнат, їх призначення (додати план чи показати розполог та розмір кімнат), на яку кількість дітей розрахований.
9. Меблі (перелічити) Чи пристосовані стільці та столи для дітей (чи низькі, чи малі стільці, спинки, на яке число дітей один стіл).
10. Педагогічний інвентар: бібліотека, музей, піяніно, число забавок, кількість матеріалів для занять.
11. Чи заведена ще яка мова
12. Число дітей в дитячому садку
13. Вік дітей, що відвідують дитячий садок. (дівчат, хлопців)
14. Чи поділяються вони на групи
15. Що лягло в основу поділу (вік, рівень розвитку)
16. Як проводився розділ
17. Чи кожна група керується постійно однією особою чи керовниці поділяють їх між собою
18. Оскільки численні сі групи
19. Скільки часу діти перебувають в дитячій установі.

20. Харчування: а) скільки разів на добу дітям дається харч в дитячих установах; б) розподілення прийому харчів за добу; в) додаток норми харчування дітей; г) скільки витрачається на харч за день.

21. Лікарський догляд: як часто навідується лікар; чи проводиться запис ваги та інших лікарських спостережень

22. Чи мається прислугата які її обов'язки

23. Скільки керовничих

24. Чи здобули вони спеціальну дошкільну підготовку і де саме

25. Педагогічне керування дітьми: а) які провідні принципи виховання; б) порядок денний; в) заняття дітей (зміст їх розподілення).

26. Чи провадиться трудовий принцип та в чому він виявляється.

27. Чи до вподоби дітям праця на кухні.

28. Чи влаштовується виставка дитячих робіт.

29. Чи проводиться реєстрація дітей які відвідують дитяча установа.

30. На чолі установи стоїть колегія чи завідуючий.

31. Чи з'єднані поміж собою керовничі та з робітниками свого району в спільній праці.

32. Скільки часу на тиждень витрачає керовничий на ходню задля організації харчування, постачання дітям та обладнання.

33. Чи проводиться яка небудь робота поміж батьків.

Джерело: ЦДАВО України. – Ф. 166 (Народний комісаріат освіти). – Оп. 1. – Спр. 12. Декрети раднаркому РСФРР і УСРР. Накази по Наркомосу УСРР по особистому складу. Доповіді та доповідні записки завідуючих відділами Наркомосу про роботу, організацію на Україні дитячих трудових комун. Листування з Наркомсоцбеззахистом про організацію освітніх установ для глухонімих дітей, з губернськими відділами народосвіти про проведення в життя основних принципів єдиної трудової школи, організацію волосних відділів народної освіти та з інших питань організації культосвітньої роботи на місцях. – 257 арк. – Анкета для дитячих установ. – арк. 249–249 об.

Ухвала заступника Народного комісаріату освіти т. Хвилі (1934)

УХВАЛА ЗАСТУПНИКА НАРКОМА ОСВІТИ т. ХВИЛІ.

Про програми дошкільних закладів видання 1932 р.

Постанови ЦК ВКП(б) про роботу в школі, про перевантаження школярів та піонерів громадсько-політичними завданнями, повстанова ЦК КП(б)У про художнє виховання, вимагає від нас перегляду тих програм, які даються дітям дошкільного віку.

Якщо дітей 8—12 років в школі і піонер-організації примушували відповідати на запитання цілком неприступні їхньому розумінню, що „Живе, обрідне і цікаве для дітей оповідання про найяскравіші громадські події замінюється шаблоном і неприпустимим натаскуванням“, то тим більш це неприпустимо в дошкільних установах, що обслуговують дітей від 4—7 років.

Проте, програми видання 1932 року, що на жаль досі правять за основний керівний матеріал, хибують саме на величезне переобтяження дітей дошкільного віку штучним натаскуванням різних незрозумілих дітям понять та уявлень, що свідчать про цілковите ігнорування вікових особливостей дітей дошкільного віку.

Ось приміром: дітям 4-х років (молодша група), в розд. „Ідейно-політичне виховання“ подаються такі уявлення: „Раніш у нашій країні панували буржуа і пани, їм належали фабрики, заводи, а земля — поміщикам та куркулям“.

Дітям цього віку неприступні такі уявлення в часі як „Раніш“ такі поняття як „панувало“, „буржуа“, „поміщики“, або дітям 6-ти років (старша група) даються такі уявлення. „Щоб керувати *оержавою*, трудящі нашої країни обирають ради. „СРСР — країна Рад“, Радянська Україна є частина СРСР“.

Цілком ясно, що подавати такі узагальнення, такі абстрактні поняття як „держави“, країна Рад і т. інш., дітям дошкільного віку цілком неприступні, незрозумілі, — це значить прищеплювати фразологію.

Таке нагромадження, штучність є в інш. розділах програми. Наприклад, розділ „Елементи природознавства в дошкільних закладах“ намагається подати в популяристичному вигляді цілий курс природознавства.

Діти 5-ти років повинні: „відрізнати по колосу жито, просо, овес“ або діти 6-років повинні: „знати послідовність розвитку жаби“, знати засоби добування вогню“. „Знати такі гриби в лісі: істинні масляки, печериці, сирожки, опеньки, білі гриби, мухомори, жаб'ячі печериці“. Крім цього знати: „Лісові квіти“: „хонвалія, фіалка, дівіночки, сон козелець“. Лісові рослини: М'ята, валеріанка і т. д.

Весь цей обсяг засвоюється дітьми шляхом спеціальних дослідів та спостережень. В цьому розділі і інш. розділах ми маємо механічне копіювання методів і форм шкільної роботи, надавання переваги процесу набуття дітьми знань над вихованням, перетворюючи дитячі садки на „школи для малечі“.

Є ще в цих програмах дуже важливий розділ „Політехнічне виховання в дошкільному закладі“. Цей розділ найбільше з усіх розділів програм відбиває на собі установки Скрипника про „політехнічну систему“.

Невірно навіть ставити питання про політехнічне виховання дітей дошкільного віку, тому що основні ознаки політехнізму „опанування дітьми основ наук, поєднання навчання з виробничою працею, знайомство в теорії, на практиці з основними галузями виробництва“, цілком неприступні дитині дошкільного віку. В цьому віковому може йти мова лише про підготовку дітей до опанування основ наук, про підготовку дітей до праці, про трудове виховання, умовно розуміючи під працею дітей їхню діяльність, що пов'язана з обслуговуванням самої дитини, та деяких потреб самого колективу.

Проте в центрі уваги цього розділу стоїть вивчення виробництва, знайомство з машинами, тощо. Діти 4-х років повинні знати „основні сільгосп. зна-

ряддя та що ними роблять". Діти 6-ти років повинні: „знати основні етапи роботи в колгоспі“. „Ознайомитися з організацією праці робітників“, „Хто керує працею на заводі — директор, фабзавком, партосередок“ і т. інш. Знання з цього розділу діти мусять набути шляхом безпосередньої екскурсії на виробництво.

Отже цей розділ лівацький по своїм установкам, перебільшений в програмовому обсязі та шкідливий своєю методикою.

Такими невірними настановами, непомірними перевантаженнями програма, що не відповідає віковим особливостям дитини дошкільного віку хибує вся програма по всіх її розділах. Поруч з цим в програмі недостатньо приділено уваги грі, творчій діяльності дитини, що найбільш характерні для дітей дошкільного віку. Нарешті зовсім випала така сутня частка системи комуністичного виховання — як художнє виховання.

Отже в цілому програма для дошкільних закладів видання 1932 р. являючи собою намагання старого керівництва НКО створити на дошкільній ділянці „свою українську“ програму, збудовану на єдиних засадах „політехнічної системи“, повністю відбиває шкідливі позиції Харківської „педшколи“, ховаючи в собі залишки правого ухилу та „лівацькі“ заскоки.

Навантажуючи дітей сухими абстрактними знаннями, ця програма не забезпечує здійснення основних завдань комвиховання, вона не сприяє правильному розвитку всіх здібностей дитини, не збуджує позитивних почуттів і любовного ставлення до сучасності, а навпаки, часто доводить дітей до нудьги, незадоволення, що гальмує, перешкоджає вихованню міцної, здорової зміни.

Все це робить зазначену програму непридатною для правильного комуністичного виховання дітей дошкільного віку.

Виходячи з цього НКО УСРР пропонує:

1. Програму для дошкільних закладів, видану Наркомосом в 1932 р. як основний документ для керування роботою дошкільних закладів, — скасувати.

2. Дошкільному відділові НКО негайно приступити до опрацювання стабільної програми для дошкільних закладів, взявши для цього за основу програму, що розробляються НКО РСФСР.

3. До видання стабільної програми, за керівний матеріал вважати видані Дошкільним відділом НКО УСРР програмово-методичні матеріали: „Роботи молодшої групи дитсадка та прискорити видання програмово-методичних матеріалів для старшої групи дитсадка.

Крім того користуватися всіма іншими методичними матеріалами видані Дошк. відділу НКО, за 1933 — 34 р.

Заступник наркома освіти Хвилі

Джерело: Ухвала заступника Народного комісаріату освіти т. Хвилі // За комуністичне виховання дошкільника. — 1934. — № 2. — С. 55–56.